

MÁGYAR NYELVÖR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND
FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

BALASSA JÓZSEF

LXVIII. ÉVFOLYAM

BUDAPEST, 1939.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET KIADÁSA.

A Magyar Nyelvőr 1939. évi dolgozótársai.

Balassa József	Elek Oszkár	Jozefovics Sári	Knöpfler László
Beke Ödön	Erdődi József	Kallós Zsigmond	Péchy Sándor
Buzás Dezső	H. Fekete Péter	Kardos Albert	Sebestyén Ede
Detre László	Fokos Dávid	Kertész Manó	Vidor Pál

TARTALOMJEGYZÉK.

Értekezések, önálló cikkek.

<i>Balassa József</i> : A Magyar Nyelvőr megindulása	1
Az ősök elnevezései	65
<i>Beke Ödön</i> : Allat- és növényneveink történetéhez	6
Néhány magyar szó történetéhez	46
Néhány magyar szólás történetéhez	77
<i>Erdődi József</i> : Fertő, fürdik, förmed, förtelmes	88
<i>Fokos Dávid</i> : Finnugor török mondattani egyezések	13, 40, 84
<i>Kertész Manó</i> : A magyar helynévadás történetéből	35, 67
Az Országos Néptanulmányi Egyesület közgyűlése	53

Irodalom.

Uotila: Syrjänische Chrestomathie (<i>Fokos Dávid</i>)	19
L. Gáldi: Contributions à l'étude des lexiques latin—hongrois du moyen âge (<i>Balassa József</i>)	20
Nagy Jenő: A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón. (<i>Beke Ödön</i>)	20
Leo Spitzer: Fermez donc votre porte. (<i>Fokos Dávid</i>)	58
Csűry Bálint: Magyar népnyelv. (<i>Balassa József</i>)	93
Fülöp Kálmán és Ács Albert: Kik voltak a székelyek? (<i>B. J.</i>)	93
Väisänen: Untersuchungen über ob-ugrischen Melodien	94
Zoltai Lajos	94
Könyvek és folyóiratok	21, 59, 94

Nyelvművelés.

Helyes-e vagy helytelen a kölcsönzó. (<i>Kardos Albert</i>) ..	22	Nyelvészet a hivatalokban. (<i>Jozefovics Sári</i>)	59
Farkas Gyula irodalomtörténete és a magyar nyelv (<i>B. J.</i>)	22	A paraszt szó jelentésváltozatai (<i>Detre László</i>)	60

Magyarázatok.

Rokokó és barokk (Zsoldos Jenő. B. J.)	23	Nyomtat. Süvöltő. (Beke Ödön)	31
Romlandó cserép (Elek Oszkár)	24	Porzsávás (Kertész Manó) ..	61
Pázmán lovag Rikkancsa. (Elek Oszkár)	25	Laponyag és gerend (H. Fekete Péter)	62
Sehonnai bitang ember (Elek Oszkár)	26	Ismeretlen szó a nyelvújítás korából (Knöpfler László)	62
Sürr, forr és pezseg (Beke Ödön)	26	Faraszja. Edény és szerszám. Fel. (Beke Ödön)	63
Gyüszméköl, gyüsménkedik (Beke Ödön)	28	Szára, szárkúp (E. J.)	63
Maga (Fokos Dávid)	28	A rádió s a Körös—Körösök. Baj van a padmallyal. Péterfia, mint helynév (Kardos Albert)	95
Az 1. személy -k ragja (Fokos Dávid)	28	Romlandó cserép (Vidor Pál)	96
Hókuszpókusz, lárifári és krikszkraksz (Sebestyén Ede)	29	Kocavadász, kocapipás (Beke Ödön)	96
A paprika szó eredete (Péchy Sándor)	29	Mélius «állag»-ja (Kardos Albert)	97
Jós és javas. Penészmentő. Vigyorog a nap. Höcsönszakállú (Beke Ödön)	30	Hejgetés (Kallós Zsigmond) ..	97
Patkonca (Buzás Dezső)	31	Cimpa, cimpó, cömbő (Beke Ödön)	98
		Tehénhús (Beke Ödön)	99

Szómutató.

állag 97	fő 48	kutyalakodalom 83	rokokó 23
bábatyúk 9	förmed, förtelmes 88	laponyag 62	romlandó cserép 25, 96
bak 46	fürdik 88	lárifári 29	sehonnai bitang ember 26
barokk 23	gerend 62	maga 28	südörög 51
bástya 46	gözü 96	marokverő 82	sürget, sürög 51
bőregér 7	gülüszem, gülügomb 49	nagyanya, nagyapa 65	sürr-forr 26
cimpa, cimpó 98	gyüsménkedik 28	nyomtat 31	süvöltő 31
cinege, ösztönfarkú 8	gyüszméköl 28	ős 65	szára, szárkúp 63
cömbő 98	gyüszméköl 28	padmaly 95	szárnyas egér 7
dédanya, dédapapa 66	hejgetés 97	páklya 11	szempilla 52
ebszőlő 84	hókuszpókusz 29	paprika 29	szépanva, szépapa 65
edény 63	Höcsönszakállú 30	paraszt 60	szerszám 63
előd 65	javas 30	patkonca 31	szivárvány 53
eszköz 47	jóbapa, jóbanya 65	penészmentő 30	szüzanya-meztelen 82
eszmön 62	jós 30	Pétermentő 30	tehenhús 99
fakutya 82	kalamajka 50	Péterfia 95	tündelevény 0
faraszja 63	kecske 46	Péterke 80	ükanya, ükapa 66
fel 63	kocavadász, kocapipás 96	pezseg 26	vigyorog a nap 30
fertő 88	Körös, Körös 95	pimpimparé 11	
fikas 48	krikszkraksz 29	porzsávás 61	
finkő 49	kurhēja 8	Rikkancs 25	
		riókánya 9	
		rógyikál 51	

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik kéthavonként
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó
BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Budapest V
Klotild uca 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

A MAGYAR NYELVŐR MEGINDULÁSA.

Írta: Balassa József.

1872 januárius 15-én jelent meg a Magyar Nyelvőr első száma. Amint a címlapon olvassuk: «A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti s kiadja Szarvas Gábor.» Azóta 68 év múlt el. Nem kerek évszám, nem jubiláris alkalom. Ha mégis most akarunk szólni a Nyelvőr megindulásáról és Szarvas Gábor munkásságának jelentőségéről a magyar nyelvtudomány történetében, annak az az oka, vagy talán csak alkalmá, hogy Farkas Gyula, a berlini Collegium Hungaricum igazgatója nemrég megjelent könyvében irodalomtörténeti keretbe állítja be ezt az eseményt. A könyv címe: *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban. 1867—1914.* (Magyar Történelmi Társulat kiadása.)

Nem a mi feladatunk ítéletet mondani erről a könyvről és arról a szellemről, amely a szerzőt az irodalom történetének megvilágításában vezeti, csak a Magyar Nyelvőr szerepének megítéléséért vagyunk kénytelenek szóvá tenni azzal a kegyelettel, amely mesterünk, Szarvas Gábor és első munkatársai iránt ma is él bennünk.

Két helyen szól Farkas a Nyelvőréről. Először a 92. lapon emlékezik meg a folyóirat megindulásáról. «A hetvenes években egymás után alakulnak meg tudományos társulataink, egymás után jelennek meg tudományos folyóiratok, melyek többé-kevésbé kapcsolatban állnak az Akadémiával. Szarvas Gábor adja ki a Nyelvőrt, legközelebbi munkatársa, majd utódja Simonyi (akkor még Steiner) Zsigmond, legszorgalmasabb cikkírói Bánóczi, Budenz, Führer Ignác, Halász Ignác, Kohn Sámuel, Kunos Ignác, Munkácsi Bernát, Szilasi Móric. Ennek a folyóiratnak a magyar irodalmi nyelv megjavítása a célja. Hunfalvy (Hunsdorfer) Pál szerkeszti a Nyelvtudományi Közleményeket, ugyanazzal a munkatársi tábormal, mint Szarvas a Nyelvőrt.»

A munkatársaknak ez a felsorolása nem tájékoztatlanság,

hanem célzatos és szándékos rosszakarat. Hiszen csak az egyes kötetek tartalomjegyzékét vagy az I. Nyelvőrkalauzt (az I—XXV. kötetig) kell megnézni, hogy lássuk, milyen megtévesztő «a legszorgalmasabb cikkírók»-nak ez a felsorolása. A Nyelvőr megindulásakor Szarvas Gábor mellé sorakozott mindenki, aki magyar nyelvtudománnyal foglalkozott. A már elismert nevű tudósok, azután mi is, akkor még fiatalok, akik mestereink vezetése mellett kezdtünk nyelvtudománnyal foglalkozni, továbbá jeles írók és a nagyközönség köréből is sokan, akik a magyar nyelv ügye iránt érdeklődtek. A dolgozótársaknak ebből a nagy seregéből Farkas kiragad kilenc olyan nevet, amelynek hangzása az ő céljának megfelel és hozzáteszi, hogy ezek voltak a legszorgalmasabb cikkírók. Közülök Kohn Sámueltól a Nyelvőr összesen csak két cikket közölt, Führer Ignáctól csak négyet. A többi név valóban a Nyelvőr első gárdájához tartozott, Budenz mellett azok a fiatal tudósok, akik később is a magyar nyelvtudomány legtehetségesebb és legszorgalmasabb munkásai maradtak. Hogy Hunfalvy Pál ugyanezzel a «munkatársi táborral» szerkesztette a Nyelvtudományi Közleményeket, az csak természetes. Hisz nem volt még egy garnitúra — hogy ezt a ma divatos kifejezést használjam —, hanem Szarvas és Hunfalvy bölcsen és egymást támogatva osztottak a magyar nyelvtudomány területén. A Közlemények inkább az összehasonlító nyelvtudománnyal foglalkozott, a Nyelvőr a magyar nyelv területén dolgozott.

Ha Farkas meg akart emlékezni a Nyelvőr első és legszorgalmasabb munkatársairól, nem lett volna szabad szándékosan és célzatosan említetlenül hagyni a magyar tudományosságnak azokat a nagy neveit, akiknek munkássága súlyt és értéket adott a Nyelvőrnek és megmagyarázza népszerűségét és fontosságát. Nem lett volna szabad említetlenül hagyni, Farkas kedvelt szavát használva, az olyan «asszimiláltakat», mint Herman Ottó, Joannovics György, Szinnye József, Lehr Albert, Volf György, a magyar nyelvtudomány díszzeit, sem az ősmagyar munkatársakat, akik mind együtt dolgoztak Szarvas Gáborral: Brassai Sámuel, Szilády Áront, Greguss Ágostot, Nagyszigeti (Szily) Kálmánt, Ponori Thewrewk Emilt, Baksay Sándort, Négyesy Lászlót, Zolnai Gyulát és még sok mást.

Könyvének még egy helyén beszél Farkas a Nyelvőréről (147—148. l.). Amikor megindulásáról szól, csak annyit tud róla mondani, hogy a magyar irodalmi nyelv megjavítása volt a célja. Ezen a másik helyen már bővebben tárgyalja a Nyelvőr munkásságát. «Az idegen áramlatok beözönlése a magyar szellemi életben már a hetvenes évek végefelé erős ellenhatást váltott ki. Ezt megelőzően indította meg Szarvas Gábor a maga nyelvvédelmi mozgalmát, a jobb magyarság nevében a nyelvújításnak izenvén hadat. Fáradhatatlanul irtotta az idegenhangzású, újképzésű szavakat, köztük olyanokat is, melyeket egy Vörösmarty, Petőfi vagy Arany már

magyarrá szentesítettek. Leghűbb fegyvertársai asszimiláltak voltak, akik az ő tekintélyének védelme alatt elhitették magukkal, hogy elég magyaros szavakat egymás mellé rakni, vagy idegen szavakat magyar helyesírással írni, hogy stíljük gyökeresen magyar legyen. Arany János és Gyulai Pál méltán keltek ki e mozgalom ellen, hangsúlyozván, hogy nem a szóban, hanem a szövegben, a gondolat struktúrájában rejlik a nyelv szelleme. Az ő szavuk nem hatott el messzire, míg Rákosi Jenő a Budapesti Hírlap útján félszázadon át széles körben népszerűsítette — saját ríkítóbb értelmezésében — Szarvas Gábor eszméit. Ezzel kezdetét vette a «magyarkodás» vészes áramlata, amely csakhamar átcsapván az irodalom területére is, még jobban összezavarta a magyarságról való amúgy is tisztázatlan fogalmakat.»

Ezekben a sorokban ahány mondat, annyi tájékozatlanság. Ügylátszik, hogy Farkas soha bele nem pillantott a Nyelvőrnek azokba a köteteibe, amelyeket Szarvas Gábor szerkesztett, különben nem mérte volna leírni, hogy Szarvas és társai «elhitették magukkal, hogy elég magyaros szavakat egymás mellé rakni, vagy idegen szavakat magyar helyesírással írni, hogy stíljük gyökeresen magyar legyen». Ennek a meggondolatlanul odadobott vádnak visszautasítása Szarvas Gábor vitatkozó stílusára volna méltó, ha ugyan érdemes volna vitatkozni azzal, aki teljesen tájékozatlan azon a területen, ahol támadni akar. Milyen nevetséges, hogy Farkas Gyula akarja kioktatni Szarvas Gábort, a magyar nyelv és stílus egyik legnagyobb mesterét arról, hogy mi teszi a stílust gyökeresen magyarrá.*

A nyelvújítás túlzásai ellen a múlt század hatvanas, hetvenes éveiben már gyakran merült fel panasz írók és nyelvészek körében. Szarvasnak egy iskolai értesítőben megjelent cikke (Magyartalanságok) feléje irányította a figyelmet. «Az Akadémiában, a Nyelvtudományi Bizottságban vetette föl Hunfalvy, Budenz és Gyulai egy nyelvművelő folyóirat eszméjét s ennek szerkesztésére Szarvasat kérték föl — írja Tolnai Vilmos a nyelvújításról írt kitűnő tanulmányában. — Az 1872.-i költségvetés már meg volt állapítva; ekkor Gyulai szokott heveségével szinte követelte a folyóirat megindulásához szükséges összeg föl vételét a bizottság költségvetésébe. Szarvas tervezete nemcsak a tudósok, hanem a szépirodalom, s különösen költőink jobbainak helyesléssel találkozott.»

Az első füzet vezető cikke, *Mit akarunk?* határozottan és világosan megszabja a Nyelvőr feladatát: «Akarjuk ott, ahol az ingadozó alapra fektetett s rögtönözve létesített nyelvújítás szabályellenes szóalkotásokat hozott forgalomba, a helyesség visszaállítását; ahol az idegen nyelvekkel való érintkezés korcs kifeje-

* Hogy Farkas Gyula erre mennyire illetéktelen, arról «Nyelvművelés» című rovatunkban szólunk.

zéseket természet, a tisztaság előmozdítását; akarjuk a követelményeknek teljesen megfelelő tudományos magyar nyelvtannak összeállítását megkönnyíteni s részben előkészíteni, az által, hogy anyagot gyűjtünk s a függőben levő kérdéseket tüzetes megvitatás által tisztázzuk; mind ezt pedig a magyar nyelv életéből merített eszközök segítségével akarjuk megvalósítani.»

Szarvas kidolgozta a folyóirat munkatervét és a teendőket öt csoportba osztotta: 1. A régi nyelvkincsek felkutatása, nyelvtörténeti adatok gyűjtése és a nyelvemlékek tudományos feldolgozása. 2. A népköltészet termékeinek és tájszóknak gyűjtése, a nyelvjárások feldolgozása. 3. Az újabb irodalmi nyelv körében a nyelv törvényeinek figyelembe nem vételével alkotott szók bírálata és az idegenszerűségek kimutatása. 4. Az egész nyelvélet körében a nyelvény anyag összegyűjtése, a szó- és mondatrend törvényeinek részletekbe ható megvitatása. 5. Figyelemmel kell kísérni a haladó nyelvtudománynak nyelvünkre vonatkozó kutatásait.

Tehát Szarvas Gábor Nyelvőre nemcsak a nyelvújítás korcs alkotásainak bírálatával foglalkozott, hanem munkássága kiterjedt a magyar nyelvtudomány egész területére és évtizedeken keresztül irányítója volt a magyar nyelvtudományi munkásságnak. Ezért csatlakozott mindenki, aki részt akart venni ebben a munkásságban Szarvas és Budenz táborához. Ezért mondhatjuk jogosan, hogy ez a kor volt a magyar nyelvtudomány klasszikus korszaka. Szarvas Gábor munkásságáról azt mondani, hogy ezzel vette kezdetét «a magyarkodás» vészes áramlata, legenyhébben szólva, szégyenletes tájékozatlanság.

Az igaz, hogy Szarvas Gábor és a Nyelvőr munkásságának a nyelvészek szűkebb körén túl legismertebb és legnépszerűbb része a nyelvújítás korcs alkotásai ellen folytatott küzdelem volt. Szarvas az új eszmét hirdetők szenvedélyességével indította meg ezt a harcot és túlzástól sem riadt vissza, azt hirdetve, hogy a nyelvújítás alkotásai között nincsenek nélkülözhetetlenek és pótolhatatlanok. Szarvas mellé csatlakozott Volf György, Simonyi Zsigmond, Joanovics György; a leghevesebb ellenfelek voltak: Toldy Ferenc, Fogarasi János, Ballagi Mór, Gyulai Pál. Mások, mint Brassai Sámuel, Imre Sándor, Szvorényi József a középút, a kiegyenlítés hívei voltak. Azt vallották, hogy mellőzni kell a korcsalkotásokat, de nem szabad üldözni az irodalmi és a köznyelvben teljesen otthonossá és nélkülözhetetlenné lett szavakat, még ha képzésük módja ellenkezik is a magyar nyelv törvényeivel. Két évtizeden keresztül szenvedélyesen folyt a harc, igazolva a latin mondást: Grammatici certant. Az évek folyamán mindinkább enyhült az ellentét a két felfogás között és 1890-ben Szarvas Gábor így állapította meg a Nyelvőr álláspontját: «A nyelvújításnak csak hibás alkotásait kárhoztatja. A helytelen alkotásokat jobb íróink kerülnek is már, csak néhány szó az, aminek megtartását védik. Minthogy e szók annyira el vannak fogadva, hogy immár

kiirthatatlanok: a nyelvészek nem küzdenek ellenük többé. Igazolni ezeket sem lehet, mert akkor fel lenne szabadítva a nyelvrontás, de tűrni fogják. Egyességet ajánl a Nyelvőr a szépíróknak ily módon: jövőre óvakodjék mindenki új neologismusok behozatalától; a mult neologismusai közül pedig megtartható az, melyre nézve a nyelvérzéknek semmi tudomása nincs, vagy homályos sejtelmei vannak, mert az ilyenek alkotását nem érezvén, nem vesztegetődik meg, hogy képükre hasonlókat alkosson; ezek olyan számba mennek, mint az idegen szók.» Tehát értelmetlen és igazságtalan vád, hogy Szarvas Gábor és a Nyelvőr munkásságával «vette kezdetét a magyarkodás vészes áramlata.» Tisztító harc volt ez, amely jótékony hatással volt az irodalmi nyelv fejlődésére.

Épily tájékozatlanságra vall Farkasnak az az állítása, hogy Rákosi Jenő a Budapesti Hirlap útján népszerűsítette Szarvas Gábor eszméit. Igaz, hogy a Nyelvőr többször megdicsérte a Budapesti Hirlapot, mert a nyelv és stílus helyességére több gondot fordít, mint más napilapok, de azért épúgy figyelemmel kísérte és megróttta a B. H. vétségeit és gondatlanságait. A 20. kötetben (509—517. l.) külön cikkben bírálta a Budapesti Hirlap nyelvét. Nem helyeselte és többször támadta Szarvas a B. H.-nak azt az eljárását is, hogy az idegen tulajdonneveket magyarosan írta (*Kszerkszesz, Bokkácso, Satóbrián, Sékszpir* stb.); Farkas valószínűleg erre gondolt, mikor «magyarkodás»-t említ. Ebben azonban Szarvasnak semmi része sem volt.

Igazságtalan az az odavetett néhány szó is, amellyel Farkas Gyula Arany Jánost a Nyelvőr ellenfelei közé sorozza. Erre vonatkozólag idézzük Voinovich Géza szavait (Arany János életrajza, III. k. 326.): «Legtöbbször még a Magyar Nyelvőr ritkás szedésű, nagybetűs füzetét vette kezébe. Helyeselte Szarvas Gábor mozgalmát; mindjárt az első évfolyamba (1872) adott némi hibairtogató apróságot, a Nyelvőr tévedéseit sem kímélve, *Idegen csemeték, fattyúhajtások* címen, neve aláírásával. A szórendről egy nagyobb értekezése jelent meg. (II. k.)» A nyelvújítás vitájában Arany a mérsékeltek közé tartozott, nem helyeselte Szarvas túlzásait. A későbbi években is érdeklődéssel olvasta a Nyelvőrt, bírálva, csipkedő megjegyzésekkel kísérve saját példányában a gyűjtők helytelen adatait. Bántotta, hogy sok szót, melyet ő eredeti magyarnak tartott, idegen nyelvből magyaráltak. Volt eset, hogy ő érezte meg a helyesebbet, pl. midőn kifogásolta az *eper* szó eredetének származtatását a német *Erdbeere*-ből. De ha nem is volt mindennel megelégedve, amit a Nyelvőrben közöltek, kisebb cikkei még élete utolsó éveiben is jelentek meg a VIII—IX. kötetben (1879—80) is *Szalontai J.* aláírással.

ÁLLAT- ÉS NÖVÉNYNEVEINK TÖRTÉNETÉHEZ.

Írta: Beke Ödön.

Tündelevény. Csüry Szamosháti Szótárában ez a szó csak a következő szólásokban fordul elő: *Úgy étünt, mint a tündelevény* 'hirtelen, észrevétlenül eltűnt'. *Ojaⁿ friss, mint a tündelevény* 'olyan frissen mozog, mint a pillangó'. Ügylátszik, a nép a *tündér* szóval azonosítja a *tündelevényt*, pedig tkp. a. m. denevér. Ez a jelentése a beregmezei Szernyén (Balog Sándorné szíves közlése), Benén, a zemplénmezei Királyhelmecezen és Gerészen (Margittai Antal), az ugocsamezei Feketepatakon (MNY. 11:382, *madár* a.), Beregszászon (Nyr. 25:192). A MTsz is közli a zemplénmezei Kaponyáról, Bodrogeközből, Ung megyéből, Beregrákosról, Munkácsról, Szatmár megyéből, továbbá a brassómezei Hétfaluból. Beregszászon *tündelevén* alakban is följegyezték (Nyr. 26:523). Szernyén a következő versikében emlegetik a gyerekek: *Tündelevény*, gyer elő, Itt a bűdös szelelő, Sós kenyér, vakaró, Mind az uraknak való (Balog Sándorné; vö. Kiss Áron, Magyar gyermekjátékok könyve 505.). A zemplénmezei Nagytárkányban, az ugocsamezei Salánkon, a beregmezei Nagyberegen *tündelevér* változata van, s az utóbbi helyen a versikét így mondják: *Tündelevér*, gyere elő, Már hideg a szelelő. A beregmezei Nagydabronyban már *tündelevérő* a neve (Margittai A.). A MTsz Szatmár megyéből *tüdenevér* alakban közli, s erre a változatra már az 1647-ben megjelent Index Vocabulorum közöl adatot. Mindezek, mint már az EtSz is rámutat, a régi *tüdenevér* népetimológias alakjai (MA). A Calepinusnál előforduló *Tendereuer* Melich szerint sajtóhiba, azonban lehet hangváltozat is, mert belőle jól meg lehet magyarázni a *tündelevér*, *tündelevén(y)* változatot, továbbá a *tündelevél*-t, melyet az ugocsamezei Feketepatakon és Salánkon jegyeztek föl (Nyr 34:383). Salánkon Margittai szerint *tündér*-nek is hívják. A zemplénmezei Deregnyon *szárnyasegér* a neve, de a versike így hangzik: *Tündelevélő*, gyere elő! (Nyr 13:92), épúgy, mint az ungmeyei Kisráton: *Tpündelevélő*, gyere elő! Itt a bűdös szelelő, Sós kenyér, vakaró, Essön beléd a pondró! (Margittai). Bizonyára hasonló versikéből szakadt ki a *tüntünterebes* név (Ugocsa m. Fertőalmás, Margittai), amely a régi *tüdenevér*-re emlékeztet.

A *tüdenevér* utótagja kétségkívül a *denevér*, melynek változatai: *tenevér* MA PP. *Deneuere* Szikszai Fabricius, *demenyrej* BesztSz. olv. *denevére*, vö. *pubdeneuere* SchlSz. A *pup(p)* előtag van a köv. változatokban is: *pubdenevér* MA. *pup deneuer*, *pup denewer* GyöngyT. *pup-teneuer* Cizio NySz., illeszkedve: *Puppene vere* (strix), *puppereuer* (vespertilio) Cal. *Pupperever* MAI. *pupenever* MA. *Puppenevér* Ind. Voc. 1647, PPI. Fordított sorrendben: *Tenerjppwpp* (OrtSan. 1520—30 MNY 11:83), *Teueripup* (!) Murm. *Teneri pup* (1583, Baldi Ol-magy. szótár 2566), *Teneripup* MA. Állítólag megvan *pupp-denevér* a somogymezei Vésében is, de csak Király Pál kétes értékű feljegyzésében (MTsz). Azonban mégis ennek népetimológias alakja: *puppalevél* (Szatmár m. Avasalja, Király Pál!), *pupalevél* (Nagybánya, Tordasztlászló MTsz; vö. *tündelevél*); *puppeleven* (*Puppeleven* jer elő, Itt a bűdös szelelő! Szatmár m. Géres, Nyr 40:285). Véleményem szerint a Calepinusnál előforduló *pupperevér*

sem sajtóhiba, hanem szintén hangváltozat, s ebből lehet magyarázni a népnyelvben előforduló *puppere* (Tolna m. Decs, Nyr 37:48, Baranya m. Csúza, Dráva mell.), *púpere* (Szlavónia, MTsz) alakokat, melyek úgy keletkeztek, hogy a *pupperevér* végében a *vér* szót érezték, s elvonták belőle, mintha a *puppere* véréről volna szó. Ezt bizonyítja Forró Curtiusában előforduló *puponyavér* (*puponya vereknek neme*, NySz), melynek változata a torockói *bogonyavéri* (Vadr.). Egy 17. sz.-i följegyzésben t. i. ez áll: Az *Pipponia* (alias *szarnias eger*) *uirit* aszald meg, törd meg (Nyr 34:511). Egy ugyancsak 17. sz.-beli Cisioban pedig: A *Pidponia* (alias *Szárnyas egír*) *vérét* aszald meg (Nyr 29:259). Az előbbiben azt is olvashatjuk: Az *Pipes Madarat* aszald meg uerő finien. Tehát a denevért kell megaszalni, nem a vérét, tehát a *puponyavér* változata *pipponyavér* volt, melyet így elemeztek: *pipponya-vér*. A *bogonyavéri*-vel függ össze nyilván a *punaga* (Beszterce-Naszód m. Zselyk, Nyr 18:576), melyben a *véri* elvonása után ott maradt *bogonya* résznek felel meg. A *puppere* népetimológias változata a *puphere* (Pest m. Szeremle, MTsz). Lehet, hogy szintén azzal függ össze a *pupperegi* (Bihar m. Micske, MTsz), *pupperege* (Csüry Szamos. Sz.). Itt így hangzik a versike: *Pupperege*, gyere haza! Kására, vására, Tőütött káposztára. Valószínűleg ebbe magyarázták bele az *egér* szót, amely szintén több változatban szerepel: *puppegér* (Somogy m. Vése, Király Pál!, Bihar m. Székelyhid, MTsz. Zilah vid., Nyr 28:61, *puppegír* Ermellék 29:334, Zilah 14:44, 45, *puppegeret* Zilah uo. 44, *pupegér* Zilah 14:431). Király Pál a somogymegyei Véséről *pupodri* (MTsz) változatot is közölt.

A *szárnyasegér* megvan már a Gyöngyösi Szótártöredékben: *Ceconia: lucifuga: pup denewer: vel: estuelj Zarnyas eger* és Szikszai Fabriciusnál: *szarnias eger*. A népnyelvben is nagy területen el van terjedve. A MTsz csak a brassómegyei Türkösről és a Hegyaljáról közli, de másutt is megvan ez a neve: Szalonta, Nyr 42:456, Beregszász 25:192, Bereg m. Mezőkaszony, Bene, Bátyú, Ung m. Kistrát (Margittai A.), Zemplén m. Deregnnyő (Nyr 13:92), Moson m. Halászi, Szigetköz, Vas m. Molnaszecsőd (Molnár Lajos), *szárnyosegiér* Nagycsákány (Csaba József), Ispánk (Róka Zoltán), *szárnyosegér* Vas m. (Nyr 30:99), *szárnyasegér* Zala m. Pölöskefő (Pálffy László), Keszthely, Nagykanizsa (Keller Oszkár), Nemesnép, Kányavár (Bódei János).

Böregér nevére az első adatot SzD-nál találjuk, a népnyelvben nagy területen: Nagykanizsa (Keller Oszkár), Somogy m. Drávatamási (Varga Antal), Veszprém m. Bakonyalja (*büregiér*, NyF 34:71), Fehér m. Tác (Róka Zoltán), Jászberény, Palócság (*böreger*, Nyr 22:32), Nógrád m. Nagyoroszi (Noga Tibor), Rimóc (Nyr 6:273), Borsod m. Szilvás (Ethn. 22:293), Mezőkövesd (Hancsók Kálmán, Kriston László), Békés m. Endrőd-Kondorostanya (Fülöp Imre), Szeged (*büregér*, Nyr 8:234, 3:321), Udvarhely m. Fehérnyikó vid. (18:479), Baja (*böri egér* 33:529). A *börmadár* név szintén SzD-nál kerül elő először, a népnyelvben: Háromszék m. Cofalva (Nyr 33:513), Nógrád m. Nagyoroszi (Noga Tibor), Hont m., Esztergom vid. (MTsz.), *börmadar* Palócság (Nyr 22:32).

A Komárom megyéből való *pocikmadár* (Király Pál! MTsz) tkp. a m. egérmadár; mert ott a *pocik* «egér».

A beregi Fornoson *cincegerő*, *cincinegerő* a denevér *cincin* hangja után: *Cinc(in)egerő*, gyere elő! Itt van a nagy meszelő. Kutyának, macskának Nagyobb a fülemüléje. Más változatban: *Cincegerő*, gyere elő! Itt a a pipaszelelő, Sós kenyér, vakaró, Minden pujának való (Margittai A.). Szintén hangutánzó a sárospataki *cickelevény* MTsz. (< *cic-tenevér), *cicusperhács* (Zemplén m. Lelesz, 1846, Nyr 18:231), a *perhács* magában is Abaúj m. Nagyszalánc, NyF 13:45), *cicícica* (Rábagyarmat, Ethn. 45:180), *cicicegiér* (Gönczi Göcsej), *cicisegér* (Zala m. Nemesnép, Kányavár, Bődei János, Rédics Varga Ferenc, Náprád Parázs Albin), *cicusegér* (Zalabaksa. Bődei János), *csicsibőr* (Somogy m. Balatonkeresztúr, Nyr 42:142, Kéthely. Marcali Gábor Ignác; *Csicsibőr*, *csicsibőr*, Tüzet adok, vasat adok, csinálj kalapácsot!), *csiripiri* (Zalavár, Nyr 36:330). A hangra nézve vö. Blatera *denevér chichegees* (GyöngyT.).

Nyitra vidékén a denevér neve *lapatér* (1843), de így hívják Pográny vidékén a lepkét is (1841 MTsz.). Ennek változata *lapatyír* (Nyitra vid. Nyr 28:452, 496, Nyitra m. Gerencsér 33:461), melyet a tót *letopir*-ral egyeztettek. Összefügg vele a denevér *estyi lapatyiká* neve is (Nyitra m. Lajos 43:142). A brassómegyei Tatraon följegyzett *liliák* (MTsz.) oláh eredetű (vö. Edelsbacher. NyK 12:105). Bizonyára idegen eredetű a Felvidéken használt *pilimaiz*, *pilimajs* (Abaúj m. Jászó, Nyr 18:231, 9:478), *pilimajz* (Gömör m. Rozsnyó, 8:236). A halmági (Nagyküküllő megye) *pirity-paraty* (MNy 3:332) eredete ismeretlen. A hozzáfűződő versike: *Pirity-paraty*, gyere elié, Pergembúzat adok, E fa tetejébe Egy nagy gombojégot (*pergembúza*, pörkölt búza), NyK 31:415.

Ösztönfarkú cinege. Szabolcs Rezső bányaügyi főtanácsos úr szíves értesítése szerint Pécs vidékén ez a madár a *Parus caudatus*, melyet az újabb nomenklatura *Aegithalos caudatus europaeus*nak nevez. A madár hivatalos magyar neve *őszapó*, s így hívja a nép is Erdélyben és a Tiszántúl (Chernel). Bizonyára ugyanez a madár a MTsz.-ban közölt *őszapa* (Heves m. 1840, vmi madár'). Ökörszemnyi, de igen hosszú farkú, picinke csőrű, ezért kerekfejű madárka; feje fehér (Herman Ottó: A madarak hasznáról és káráról, 213). Hosszú farka miatt a Dunántúl *dorongfarkú cinke*, Drávafokon pedig *rudas cinke* neve van (Nomenclator, 1898). Ez a magyarázata *öztönfarkú cinege* nevének is, mert az *öztön* eredetileg ugyanazt jelentette, mint az *öztöke*. Megvan már a Schlägli Szójegyzékben: stimulus — *ezten*, a Gyöngyösi Szótártöredékben: Bucentrum stimulus *eözthön*, Aca'na, virga erat longa pedes decem: *Ref*, *auagy ösztön*, a Brassói szótártöredékben: *Eoszten*, *auag fwlak* — aculeus, Calepinusnál: stimulus — *öztöny*, bucentrum — *öztön*, acaena — *Réf auagy öztön*. Megvan már a kódexekben: Az *esztön* kiuel a barmot kezeretic (NagyszK). Oth pokolba az ioravalo restök eghö *öztönököl* fvldaltatnac (DebrK). Heltainál: *Eztene* vagyon, aual gyakia az óldalimat (NySz). A MTsz. szerint ez a jelentés ma is él a Székelyföldön: *esztén*, ökörhajtó vessző', *szömös esztén*, a végén tüvel, szeggel ellátott ökörhajtó vessző'. Az *öztönfarkú cinege* nevében tehát a Dunántúl is megmaradt az *öztön* eredeti, régi jelentése.

Kurhéja. A tyúkhordó kánya (*Milvus ictinus*), e neve általában a Dunántúl ismeretes. Nemrég (Nyr 67:53) kimutattam, hogy a név első

tagja eredetileg kergető szó volt. Egy kergetőverset a fejérmegyei Előszállásról idéztem is. Most megtaláltam a MNGy. VIII. kötetében a tolna-megyei Némediből idézve a következő héja- és kányakergetőt: *Kur héjja, Vasvella, Menj az erdőre, Hozz fát jövendőre. Bé tollas, Bé farkas, Te vagy a hatalmas* (426.). A *kurhéja* név az Alföldön már ritkább, de erre is van adat. Kálmány Lajos a torontálmegyei Szőregen is jegyzett föl a héjára mondott versikét: Héja, héja, lakatos, Tarka gúnár hivatós, El-mönt Pestre, Haza gyütt Budárú, Kilenc fija beleégött; Sijes héja, *Kur héja!* (Szeged népe 3:111).¹

Riókánya. A zalamegyei Szepezden az olyan gyermekre, aki mindig sír, azt mondják: *Hágass, te riókánya* (Nyr 17:284). Mint a MTsz. is rámutat, a *rió* a. m. rívó. A népnyelvben *rióka*, síró gyermek, aki sokat sír, akinél igen könnyen áll a sírás' (Háromszék m. Vadr., Alföld Nyr 15:188). A szónak Fejér megyében *rívóka* változata van (Nyr 10:188). A *riókánya* előtagjának jelentését tehát értjük, de mit keres benne a madárnév? Nemrég kimutattam, hogy kánya- és héjaféle madaraknak *sió*, *siókánya*, *siukánya*, *si(v)ó-ri(v)ó k.*, *siu-riu k.* nevük van, s hangjuk miatt hívják ezeket síró-rívó madaraknak (Nyr 67:53). Az csupán a kérdés, hogy a *riókánya*, esetleg *rívókánya* alakban, előfordul-e valahol madárnévként, s ha igen, akkor melyik madárnak a neve. Idézett cikkemben föl hívtam arra is a figyelmet, hogy az említett madarak tudományos neve sincs végérvényesen megállapítva.

Bábatyúk. Viski közli Nagyszalontáról, kukorékoló tyúk' jelentésben (Nyr 42:258). Kukorékolni a kakas szokott, az ilyen tyúk nyilván hermafrodita. Viszont Kassa vidékén a *bábakakas*, legyeskedő, vékonyhangú, rossz tojózó, minden tyúknak hízelkedő kakas' (MTsz.). Zentán a *bábakakas*, amely nem igen törődik a tyúkkal (Nyr 38:375), a beregmegyei Szernyén amelyik nem fejlődik ki jó hímnek (Balog Sándorné szíves értesítése). Nógrád és Gömör m.-ben *bábakákás*: csirakakas, rossz hergésző, tojózó' (Nyr 22:528). Szamosháton a *bábakokas*, olyan kakas, melynek nincs nemző ereje' (Csüry). Az ilyen természeti jelenségekkel szemben a nép értetlenül áll, s bizonyára boszorkányságot lát benne. A régiéknél a *bába* boszorkányt is jelentett (vö. még *boszorkánybába*, NySz), nyilván ez a jelentése van a bábának az előbbi összetételekben. Nézetem szerint hasonlóképp kell magyaráznunk a *bába* szót a következő növény- és állatnevekben is: *bába*- v. *boszorkányseprő* (*Aborpicata* L.), a fa különféle ágainak abnormis buja szaporodása. A nép szerint a boszorkányok ezen lovagolnak' (Borbás, Pallas-L.); *bábaszilva*, üszög v. egyéb baj miatt korán lehulladozó, belül többnyire üres szilva' (Csallóköz, Zemplén m. Szürnyeg, MTsz., Beregszász, Nyr 27:95), *prunum uredine vitiatum'* (NySz).² Borbás

¹ Herman Ottó «A madarak hasznáról és káráról» c. művében az Astrur palumbariusnak *kurhéja* mellett *kara*, *gara* nevét is közli. Ezek azonban csak székelyföldi gyermekversikékben fordulnak elő, pl. *Kara héja*, héja, Kilenc libám héja (Nyr. 2:330). Ennek változata: *Üllü, kara, héjja*, Három pipém héjja. Tëdd a lábad vastángyërba, Vidd a bíró kirájnéra. Üllülü! (Érdővidék Nyr. 13:576). Itt a *kara* szó karvalynak van magyarázva, eszerint tehát a *kara* nem tartozik össze a héjjával, s köztük vessző van.

² Egy közlemény szerint Zentán a *bábaszilva* ,bogárszúrástól felpuffadt zöld szilva' (Nyr. 38:375).

szerint *bábásszilva* v. *éhes szilva*, az *Exoascus pruni* gomba által elrontott szilva' (Pallas-L.);³ *bába-biélesz* ‚Malva’ (Wichmann), *bábabéles*, papsajt, *Malva rotundifolia* (neglecta), Nyr 30:173 (Moldva), *bábabélés* ‚mályva’ (Bogdánfalva, MNy 29:249), ‚*Lavatera thuringiaca*’ (Moldva, Domokos Péter Pál), *mezeji bábabélés* ua. (Bogdánfalva, MNy 29:317), *vadbábabélés*, *vadmályva*, papsajt⁴ (uo. 321); *tümagvú bábafejű*, *Scandix pecten Veneris*’ (Hoffmann-Wagner), *bábafej*, *zsurló*, *Equisetum arvense*’ (*fej* ‚szeméremtag környékén nőtt szőr’, Bogdánfalva, MNy 29:249); *bábaguzsaly* (Gömör és Heves m., Nyr 25:287), ‚*mezei zsurló*’ (*Equisetum*), Mátraalja, Felsőborsod (Nyr 29:589), *Equisetum palustre* (Nógrád m., Nyr 4:24), *bábaguzsaly*, közönséges zsurló’ (Nógrád, Gömör), Nyr 22:528, Mátravid. Ethn. 3:360);⁵ *bábafej*, ördögsekér, *Eryngium campestre*’ (Balaton vid., FöldrKözl. 22:72); *bábafejű* (Zemplén m. Szürnyeg, Nyr 10:323), *Pimpinella saxifraga* (Nyr 30:528), *bábikó*, *lósóska*’ (*Rumex crispus*, Vése), ‚*gyógyítófü*’ (Bihar m., Békés m., Kúnság, MNy 4:42); nyilván ennek kicsinyítői: *bábic* (Ormányság, KissG 255), *bábikó* (Göcsej Tsz., Somogy m. Curgó, MTsz.), ‚*lósóska*’ (*Rumex crispus*, Hoffmann-Wagner), ‚*tormához hasonló növény*’ (Nagykanizsa, Keller Oszkár, Zalavid., NyF 9:45, Légrádi nyj. 27; vö. *bábinkőgyökér*, Nagykanizsa, NyF 48:60), *babiló*, ‚*Rumex silvester*’ (Balaton mell., FöldrKözl. 22:75), ‚*lósóska*’ (Zalasztgrót, Zalaivánd, Nyr 28:523), *bábilló* ua. (Balaton mell., Kemenesalja Tsz), vö. EtSz.; *Pimpinella*: *Bába-ire fü* (PP 1708), *Bába ira* (18. sz., MNy 11:134, ‚*Pimpinella saxifraga*’ (Csapó 18); *bábokalács*, ‚*Malva neglecta*’ (Brassó m. Tatrang, Nyr 37:376), *bábakalács* ‚*Karlsdistel*’ (Szekelyföld, Almás, Nyr 26:44), *Bába kalács*, ‚*disznótövis*’ (Melius Herbarium 43), *Baba kalacs*, ‚*Chameleon*’ (1683, Nyr 40:108), *bába-kalácsa*, ‚*Carlina*’ (PP 1774, Nyr 12:175), *Chamaeleon*, *Crocodilium*: *Bábakalács fü* (PP 1708), *Bába-kalácsa fü*: *Chamaeleon*, *Carlina* uo. (*Carlina acaulis*, Csapó), *aszott bábakalács*, ‚*Carlina vulgaris*’ (Wagner Magyarország. gyomnö. 261); *bábakaréj*, ‚*Ajuga reptans*’ (Bereg m. Mezőkaszony, Margittai Antal); *bábanövény* (Szatmár m. Cseke, Luby Margit); *bábaszalag*, ‚*Solanum dulcamara*’ (Szatmár m. Cseke, Luby Margit), *Bába-Szalag* ua. (Bodrog-Kisfalud, Kassai 1:225, 3:308), *Baba Szalag fü* (Hegyalja, uo. 4:266), *Baba szalakia*, ‚*Amara dulcis*’ (Melius Herbarium 39);⁶ *bábatüske* ‚*Dipsacus silvestris*’ (Wagner Magyarország. gyomnö., 309), vö. *babakóró*, lándzsaalakú, tüskében végződő

³ Vö. *lëbábádzik*, időnek elötte, éretlenül le hull (gyümölcs)’ (Borsod m. Ónod vid.). *Lëbábádzik a szilva a járú* (Csongrád m. Szentés); *bábásodik*, férgesedik, üszkösödik (gyümölcs)’ (Heves m. 1840, Kecskemét); *bábásodás*, a növények szárának, pl. káposztapalántának kövér föld okozta fölpuffadása, v. ellaposodása’ (Nógrád m.) MTsz.

⁴ Vö. *bélesi rözsa*, kerti Malva’ (Bereg m. Fornos Margittai Antal).

⁵ A beregmezei Szernyén az *Equisetum arvense* meddő szára *orsófü*, természetes szára *jójj ki bába*, mert tavasszal e szavakkal hívják ki a földből (Margittai Antal).

⁶ Véleményem szerint a szivárvány palóc *bábabokor*, (*bábabukor*, *bábabukra*, *bábabuk*) nevében is a ‚boszorkány’ jelentésű *bába* szó van. Ipolyi Mythológiája szerint az összetétel jelentése ‚tündér szalagja, csokra’ volna, de a bábanak ‚tündér’ jelentését nem lehet igazolni. Vö. Juhász, Ethn. 41. évf.

levelű, nyílegyenes szárú, méter magasra is felnyúló gaz; két-két széles levele a száron úgy áll szemben egymással, hogy aljuk fölfogja a vizet' (Ormányság, KissG 254, *Dipsacus silvestris*); *bábacinege*, egy cinkefaj, (Heves m. 1840, MTsz.); *bábaszarka*, 'Lanius excubitor' (Bereg m. Fornos, Margittai Antal, Szamoshat, Csúry), de más gébics is (Balassa-Emlékönyv 23), a régi Tsz szerint 'havasi szarka', *bábagébics*, 'Lanius excubitor' (Hegyalja CzF), *bába-sotojka*, 'töviszúró gébics', *Lanius collurio* (Bereg m. Fenes, Margittai Antal közlése).

Páklya. Csongrádról és Tiszaújfaluról közölték 'gyékény (*Typha latifolia*)' jelentéssel (Nyr 28:144). Bár a MTsz. is közli ezt az alakot 'gyékényvirág, nád buzogánya' jelentéssel, azt hiszem, a szó helyes ejtése *pákja*, s ezt közli is a MTsz. az Alföldről. Hódmezővásárhelyről is *páklyatapló* alakot idéztek (MNY 6:430, Szeged MTsz.). A MTsz Bereg megyéből *pákja* változatát is közli, s Margittai értesítése szerint így ejtik Szerenyén, Fornoson, Mezőkaszonyban, s a zemplénmegyei Nagytárkányban, *bájka* ellenben a beregmegyei Békányban, de Margittai szerint tkp. a 'gyékény termése'. Nem tudom, hiteles-e a MTsz.-ban Szatmár megyéből közölt *pajka*. A *páka* változatot a MTsz. Szegedről, Nógrád és Gömör megyéből közli, s így hangzik Besenyőteleken (Nyr 41:434), Füzesabonyban (40:190), Zentán (38:430), a bácsmegyei Adán (NyF 37:22). A *páka* már megvan Comenius Orbis pictusának 1798-i pozsonyi kiadásában (34). Beregszászon használatos a szó eredeti jelentésében is: *pájka* 'pá(l)ca' (Nyr 30:300).⁷ A jelentéshez vö. *kákabot*, 'a gyékény termése' (Ung m. Kistrát, Margittai A. MA PP), *botóka* (Nagybacon, Nyr 45:109), *botikó* (Háromszék m. Réty, MNY 4:31), *nád(i)botikó*, *-butikó* (Háromszék m., Udvarhely m., Csik m.), *buzogány* (Dunántúl) MTsz. A *pájka* szláv eredetű szó: kisor. *pálka*, Keule, Stock; Kolben; Rohrkolben, Typha'; lengyel *palka*, 'Keule; starker Knüttel; plur. *palki*, Typha, Narrenkolbe, Wasserkolbe' stb.

Pimpimparé. Jókai a Szerelem bolondjaiban emlegeti a sárga *pimpimparévirágot*. Szülőhelyén, Komáromban hallotta nagy regényírónk ezt a növénynevet, s a *pimpimparé*t föl is jegyezték komáromi tájszóként a *Taraxacum officinale* (gyermekláncfű) nevéül (Nyr 44:187). Ez a név használatos még a Mátyusföldön (Nyr 17:523) és a nyitrai megyei Farkasdon (MTsz.).^{7a} Ennek változata a *pípompápom*, melyet Borbás jegyzett föl a nógrád megyei Ipolyitkén (Nyr 3:543), s a *pimpompápom*, melyet Wagner közölt Magyarország gyomnövényeiben a feljegyzés helyének említése nélkül (224). A nyitrai megyei Lajoson *pimpimpává* változatát jegyezték föl (Nyr 43:142). A név gyermekjátékból keletkezett. A gyermekek a növény szárát szálaira hasogatják, rálehelnek, s ennek következtében összezsugorodik. Komáromban ezt mondják: *Pimpimparé, zsugorodj össze!* (Nyr 44:187). A torontál megyei Szajánban ezt a versikét

⁷ Honnan vehette Csengeri Ilias-fordításához a *palka* változatot? Jelentése nála jószagú kákafaj' (Nyr 22:365). Vö. *pálka* (Com. NySz); *bálikó* (Göcsej Tsz).

^{7a} Újabb értesítés szerint Hajduszováton *pimpimpvirág*. Kiskőrösön a bóbítája *pimpimpalé* (Fél Edit).

mondják ilyenkor: «*Pimpim bába, Bodorogy föl!*» (Kálmány Szeged népe, 2:81). A jegyzet szerint (207. l.) a *pimpimbába* magának a növénynek a nevévé is vált, még pedig a *kikircsé*. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az Alföldön a *kikerics* a *Taraxacum officinale* neve, vö. pl. *kikircs*, 'gyermekláncfű' (Bácsbodrog m. Adorján, Nyr 44:90, Makó 19, Csanád m. Reformátuskovács háza, saj. föl.). Bizonyosan idetartozik még a növény Eger vidékén följegyzett *pinpam* neve (Botanikai Közl., 5:99), s talán a *pimpó* is, amelyet e jelentésben a következő helyeken jegyeztek föl: Jászládány (M.Ny 23:69), Gömör m. Osgyán (Schreiber Béla), Borsod és Gömör m. (Nyr 22:134), Borsod m. Noszvaj (Kassai 4:120), *pimpóvirág* (Bodrogköz, Tsz.). Az abaújmegyei Nagyszaláncon Szemkő Aladár szerint a köv. mondóka járja: *Pimpó, pimpó, tekereggy!* A tótok meg azt mondják ott: *Pupáva, pupáva, dajmi ključ*, 'p. p., csinálj kulcsot!' A zemplénmegyei Nagytárkányban a *Taraxacum officinale* *pipúlya* v. *pápúlya*. A gyermekek az üres szár egyik végét meghasogatják és ezt szájukba véve, mondják: *Pipúlya, pápúlya, Göndöröggy meg a számba!* és az elhasogatott szeletek a szájban összegöndörödnek (Margittai). Ide tartozik még talán: *pimpónya* ua. (Makó 19). Egy 16. sz. elejéről való nyelvemlékben ez alak szintén előfordul, de meghatározás nélkül: *Herba que vocatur pinponya* (Nyr 8:169). Wagner Magyarország gyomnövényeiben a *pimpónya* a 'Potentilla anserina' (hely nélkül, 249). Ugyanitt a *folyó pimpó* a *Potentilla reptans* (224).⁸ A *pimpó* még a következő növények nevei: *Tussilago farfara* (Borsod m. Csernely, Ethn. 22:296); *Lactuca erratica*, *sonchites*, *Hieracio(m)* — *pimpo* (Szikszai Fabricius 1590: *Sonchus oleraceus*); *pimpófa*, 'Salix alba, triandra, fragilis' (Brassó m. Tatrang, Nyr 37:376), 'Salix caprea' (Hoffmann-Wagner), 'rekettyefűz' (Székelyföld, MTsz.); *pimpó*, 'virágvasárnap-i fűzfabarka' (Csík m. Kilyénfalva, Nyr 9:525, Csíksztmihály 30:494, Gyergyó 34:262, Erdővidék 9:236, Moldva Bogdánfalva, M.Ny 29:319); *pimpózik*, 'pelyhezik (a fűzfa barkája, a csipkeburján virága)' (Háromszék m., MTsz.); vö. *pimpó*, 'penész; pálma'; *pimpót* (barkát) szentelnek virágvasárnapján, *megpimpósodik* a kenyér (Csík m., Nyr 12:235); penész jelentése van még Csík m. Kilyénfalván, Udvarhely megyében, Kecskeméten, az Alföldön; *pimpózik*, *megpimpózik*, 'megpenészedik' (Székelyföld), *pimpós*, 'penészes' (Komárom, Alföld, Kecskemét, Háromszék), *pimpósodik*, 'penészedik' (Háromszék m.), *pimpókos*, 'virágos (bor)' (Tolna m. Paks) MTsz.; vö. még *pimpónyás*, 'finnyás' (Szeged, MTsz.).

⁸ Kiss Áron a «Magyar gyermekjátékok» könyvében (72. l.) közöl egy *pimpózás* nevű játékot. A gyerekek körbe ülnek, s titkon füvet szednek a markukba. Azután csóválják a kezüket, s ezt mondják: «*Pimpó, pimpó, Pápai Jankó! Ki mit hozott Budáról, A bocskoros orráról (v. vásárról)? — Fűvecskét, fűvecskét.*» Ekkor előmutatják a füvet, azután ismét a markukba szorítják, s csóválják.

FINNUGOR-TÖRÖK MONDATTANI EGYEZÉSEK.

Írta : Fokos Dávid.

(Első közlemény.)

A finnugor és a török nyelvek rokonságát nemcsak azok a kutatók ismerik el akik általában az urál-altaji nyelvrokonságot bebizonyítottak tekintik, hanem hirdeti úgyszólván mindenki, aki e két nyelvcsaláddal behatóbban foglalkozott. Különösen a mondattani rokonság volt az, amely már régen feltűnt a nyelv-tudósoknak. Amit pl. Pray György vallott, hogy a magyarban és a törökben „ingenium et structura congruunt“, azt legkiválóbb turkológusaink is igazolták; elég, ha itt Gombocznak arra a nyilatkozatára hivatkozunk, hogy „a finn-ugor és a török nyelvcsaládok formális, alaktani és mondattani rokonsága tagadhatatlan“ (Akad. Értesítő 1907, 514. l.), és Németh Gyulának „Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata“ c. cikkéből azt a megállapítást idézzük, hogy „legföltűnőbbek... a török-uráli mondattani egyezések“ (NyK. 1928, 47:68).

Ha ebben a kérdésben tisztán akarunk látni, össze kell állítanunk ezeket az egyezéseket, legalább is a leglényegesebbeket. Az egyezéseknek a megállapítása nemcsak a magyar és általában a finnugor mondat ősi sajátosságainak szempont-jából fontos; ezek a vizsgálódások fényt deríthetnek az uráli-török, sőt ezen túlmenően az urál-altaji nyelvrokonság kérdésére is.

E mondattani egyezések közé nem számíthatjuk azokat az egyező jelenségeket, amelyek általános nyelvi jelenségeknek tekinthetők, sem pedig azokat az egyezéseket, amelyek e két nyelvcsaládon kívül legalább a két legismertebb és a mi szempontunkból legfontosabb nyelvtörzsben, az indogermán és a sémi nyelvekben közösek (az előbbieket a finnugorságra és a törökségre, az utóbbiak a törökségre gyakoroltak nagyobb hatást). De tárgyalhatjuk az olyan jelenségeket, melyek a most említett két nyelvtörzsben csak szórványosan használatosak, vagy pedig külön-külön előfordulnak az indogermányságban vagy a sémiben, mert használatuk nemcsak ez idegen nyelvtörzsek egyikére, hanem tőlük függetlenül az urál-altaji nyelvekre is jellemző lehet.

Ezeket az egyezéseket „Finnugor-török mondattani egyezések“ c. tanulmányomban iparkodtam összeállítani. E dolgozatom egy része (az itt ismertetett első 22 pont) a pozsonyi Magyar Figyelő 1934—1935. évfolyamában jelent meg. (A dolgozat német kivonatát l. FUF. 24:292-322.) Itt először ezt az első részt ismertetjük úgy, hogy az egyes jelenségekre csak néhány példát idézünk (ebben a pusztán ismertető részben nem hivatkozunk az egyes jelenségeket tárgyaló irodalomra sem), azután pedig a dolgozat többi részét közöljük rövidítve.

A finnugor és török nyelvek legfontosabb egyező mondattani sajátosságai a következők:

1. *Névszói állítmány.* A finnugor mondat, éppúgy, mint a török mondat nominális mondat, vagyis az állítmány eredetileg névszó volt, amely az alany; névszót, ill. ennek szólamát követte, és éppen ez a helyzete adta meg állítmányi jellegét. Két egymást követő névszó azonban tudvalevőleg jelzői szerkezetet is alkothat. Olyan kapcsolat, mint *leány fejedelem* vagy nominális mondat (= *a leány fejedelem*), vagy jelzői szerkezet (= *egy leányfejedelem*), aszerint hogy a két névszó két különálló, külön hangsúllyal ejtett szólamot, vagy pedig közös hangsúllyal ejtett egységes szólamot alkot-e. Példák: *ez nehéz*; *a leány rab szép szem sugaránál* | osztj. *nèman mola?* 'mi a neved?' Pápay, Északi-osztj. nyelvtanul-

mányok 123 | vog. *naŋ jāni ɣum, am mān* 'te idős ember [vagy], én kicsiny'
Munk. 4:325 | votj. *veranĭ kanĭl, udžanĭ šug* 'beszélni könnyű, megtenni bajos'
Munk. Votj. Népk. 189 | mordv. *son paro 'o jó'* Budenz NyK. 13:73 || ótörök:
qayanym qany 'où est mon kagan?' Thoms. Orkh. I E 9 | alt. *kün männän küč*
'die Sonne ist stärker als ich' Radl. Proben 1:241 | kaz. *kayaz ak-ta sima-da*
'a papír fehér és sima' Bálint Nyelvt. 99 | csuv. *əmar kəske* 'vita brevis est'
Ašm. Mondattan 88. (Pótiás a kérdés irodalmához: Vö. még K. Grönbech, Der
türkische Sprachbau 1936, 1:88-89; Ligeti NyK. 50:232-239.)

2. *A jelző megelőzi jelzett szavát*; a melléknévi jelző azonfelül változatlan
marad. Pl. *jó napot* | oszjtj. *tām tālən ĩsna* 'ebben a háborús világban' Pápay
Nyelvtanulm. 127 | zürj. *zev mi'tsa niĭe* 'in eine sehr schöne Jungfrau' Wichm.
Syrj. Volksdicht. 15 | cser. *oš ɓiiləm* 'fehér kancát' Wichm. Volksdicht. 168 ||
ót. *ol-jylqa* 'durant la même année' Thomsen Orkh. I E 36 | szag. *pu qap qara*
čärdä 'in diesem schwarzen Lande' Radl. Pr. 2:31 | oszm. *kara tašdan* 'fekete
kőből' Kúnos 234 | jak. *ölbiüt kisi-lärgä* 'gestorbenen Menschen' Böhtl. 337.

3. *Többséget jelölő számnév után a főnév nem kap többesjelt* (a főalak minden
külön jel nélkül többes értelmű is lehet). Pl. *három gyermek* | vog. *ɣürəm āmp*
'három eb' Munk. 3:97 | zürj. *komĭn-kujim zon* '33 Burschen' Wichm. 170 ||
tel. *üč at* 'drei Pferde' Radl. Pr. 1:92 | jak. *tüört biäs süs kisi* '4 bis 500
Menschen' Böhtl. 341. (Vö. még K. Grönbech 1:64; Kowalski, Zur semant.
Funktion des Pluralsuffixes *-lar, -lär* 2, 16.)

4. *A páros testrészeket és a hozzájuk tartozó ruhát (ruhadarabokat) a fgr.
és a török nyelvek egységnek fogják fel* és ezért nevüket többesjel nélkül használ-
ják. Pl. *összeüti bokáját; a szeme közé néz* | zürj. *kieĭ kokeĭ kinmis* 'meine Hände,
meine Füße sind erfroren' Wichm. 249 || mis. *ajayənda katasĭ* 'sie haben Schuhe
an den Füßen' Paas. Tatar. Lieder 23 | oszm. *äl ajaq üzrə* 'auf allen Vieren'
'(kézen-lábon') Radl. 1:204.

5. *Minthogy a páros testrészeket (és a hozzájuk tartozó ruházatot) egységnek
fogják fel* a fgr. nyelvek, e testrészek egyikét (vagy ennek ruháját) a 'fél' jelző
segítségével jelölik. Pl. *fél szemmel* | vog. *kāt-pāl mir* 'félkezű népség' Munk. 1:8 |
cser. *pel šuržo ši, pel šuržo šörtiü* 'das eine Horn von Silber, das andere von Gold'
Genetz 7 || alt. *saŋar kös* 'ein Auge' Radl. 4:286 | csuv. *ɣəraɣ ɣra* 'félláb' Paas.
Csuv. Szój. 42 | jak. *aŋar ataɣtarynan qylyjallar* 'sie springen mit einem Fusse'
Böhtl. 330.

6. *A névszó alapalakja külön számjelzés nélkül is kifejezheti a többséget,
különösen csoportos testrészeknél (fog, ujj stb.), állat-, gyümölcs-, virágneveknél,
népneveknél stb.* Pl. *levágja körmét; halat fog; almát vettem; jön a tatár* | vog.
puŋkä kwonsä ɣäləm por-nē ünli 'foga, körme veszett boszorkánynő ül [ott]'
Munk. 2:307 | votj. *piĭniĭim gidžirto* 'fogammal csikorgatok' Munk 121 | mordv.
peuse iřikardams 'mit den Zähnen knirschen' Wied. Nyelvt. 56. § || alt. *kižidän*
artyq 'besser als (alle) Menschen' Radl. Pr. 1:41 | tel. *tiš yrčailly* 'er fletschte
die Zähne' Radl. 3:1401 | csuv. *süreɣ k'ətünē käremer* 'juhot őrizni mentünk'
Mész. 2:475. (Vö. még Ravila FUF. 23:49, FUF. Anz. 26:2; Grönbech 1:57-83,
Kowalski id. m.)

7. *Több birtokos mellett a birtokot jelölő szó nem kap többesjelt*, ha a birtok
mindegyik birtokosnál csak egy. Pl. *a házak födele; a fák sudara; buzgó imádság
epedez százezrek ajakán* | votj. *77 pisles-pules ĩlze iřigi* '77 Bäumen brach ich
die Wipfel' Wichm. 190 || kaz. *ällä seznen küzegez juk-mi?* 'talán nincs nektek

szemetek?' Bálint Nyelvt. 36 | anat. *kizlârin göisü* 'die Brüste der Mädchen' Räsänen Aik. 41:10.

Ennek a jelenségnek szerepe van a névutók kialakulásánál is. A névutós szerkezet tudvalevőleg birtokos szerkezet; mármint a birtok, vagyis a névutó alapszava a megelőző főnév számától függetlenül állandóan „egyesszám“-ban maradt és így könnyebben állandósulhatott a névutó alakja.

8. Nevezetes sajáttság a főnévnek melléknévi használata, azaz a főnév egy másik főnévnek tulajdonságjelzője lehet. Sok esetben jelzős összetétel fejlődött e kapcsolatokból és nem ritka a főnévnek igazi melléknévvé válása sem. (Vö. még Grönbech 1:90-92.)

A jelzőileg használt főnév anyagnév. Pl. *vas szegek*; *márványkő koporsó* | zürj. *pu-kok*, *kert-kok* 'faláb, vasláb' | finn: *kivi-kirkko* 'kő-templom' Sebestyén NyK. 44:145 || sór: *altyn qylyš* 'ein goldenes Schwert' Radl. Pr. 1:322 | kaz. *taš pulat* 'kőpalota' Bálint Nyelvt. 100 | csuv. *kamal sara* 'ezüst gyűrű' Ašm. 93.

9. A jelzőileg használt főnév mértéket jelöl. Pl. *egy pohár bor*; *egy csöpp méz* | mordv. *útä funt sjuil* 'öt font hús' Klemm, Mordv. szövegek 46 || sór: *qyryq šanaq odurj* '40 Schlitten Holz' Radl. Pr. 1:352 | jak. *otut yayas unu* (acc.) '30 Zuber Wasser' Böhtl. 339.

10. A jelzőileg használt főnév a nem megjelölésére szolgál. Pl. *fiú-gyermek*, *leány-gyermek*; *him-ló*, *kanca-ló* | votj. *pi-nuni* 'fiú-gyermek', *njl-nuni* 'leány-gyermek' Munk. | finn: *poikalapsi* 'fiúgyermek', *tyttölapsi* 'leánygyermek' || bask. *ir bala* 'fiúgyermek', *keč bala* 'leánygyermek', *äta burä* 'him farkas', *inä b.* 'anya-farkas' Pröhle KSz. 4:202 | csuv. *juäl-atša* 'fiúgyermek' *çar-a* 'leánygyermek' Ašm. Mat. 116.

11. A jelzőül használt főnév állapotot, kort, szerepet, foglalkozást jelent. Pl. *bíró uram*; *legény ember* | votj. *lud-keč uromä* 'nyúl barátom' Munk. 121 || lebed: *ulu pi adazy aitty* 'sein Vater, der Kaiser (császárapja) sprach' Radl. Pr. 1:294 | csuv. *jit tos* 'kutya pajtás' Mész. 2:500.

12. A tulajdonnév is lehet jelző; ezen az alapon magyarázandó a mi személy-neveinknek jellemző sorrendje is: a családi név (a mesterségnevek, mint *Kovács József*, éppúgy mint a patronymikonok, pl. *Istvánfi Miklós*) jelzője a tulajdonképeni személynévnek, a keresztnévnek. Pl. *Mátyás király*; *István öcsém*; *Borsod vármegye*; *Arany János* | vog. *Polam-täräm* 'P.-isten' Munk. 1:37 | votj. *Sarapul gorodä* 'Sz. városába' Munk. 260 | lapp: *äpril-manno* 'április' Nielsen || sór: *Altyn Mökö nandžymny* 'meinen Freund A. M.' Radl. Pr. 1:393 | csuv. *Ivan patša* 'Iván cár' Ašm. 2.

13. Szóösszetételeink között is szép számmal akadnak olyan kapcsolatok, amelyek más, nem-rokon nyelvekben nem igen fordulnak elő. Így elsősorban jellemzők az összefoglaló összetételek; ezekben a mellérendelő összetételekben az összetétel két tagja a fogalomnak két elemét, két részét jelöli. Ilyen pl. az *orca*, mely eredetileg a. m. 'orr-száj', *szántó-velő* 'földműves'. De igen jellemzők a rokonértelmű elemekből alakult tautológiás v. magyarázó összetételek is; ezekben a nyelv nyomósítás céljából egy egységes képzetet két rokonértelmű szóval jelöl. Ilyen pl. a *hírnév*, *köszikla*, *si-rí*. A most említett kétféle összetétel sokszor talán csak kapcsoló kötőszó nélkül való mellérendelést jelent. Példák az ide tartozó főnévi összetételekre: *szántás-velés*; *adás-velés* | osztj. *nèŋxo* 'ember' Pápay Nytanulm. 178 (tkp. 'nő-férfi') | zürj. *lšoja-voka* 'testvérek' (tkp. 'nőtestvér-fiútestvér') | mordv.

temezen kši sal ojk ata paneze 'mir zu Ehren (eig. für meinen Namen) soll der alte Ojka Speise bereiten (wörtlich: Brot-Salz backen)' Paasonen-Ravila Mordw. Volksdichtung 341 || ót. *bäglär-budun* 'Herren und Untertanen (= das ganze Volk)' Radl. Inscr. 100; *jir-sub* 'l'ensemble d'un pays comme notion géographique' (tkp. 'föld-víz' = 'ország') Thoms. Inscr. 150 | csuv. *šer-šiv* Paas. 'ország' ('föld-víz') | mis. *sat-bekčalarānda* 'im Garten' Paas. 47. (Vö. még Grönbech 1:121 s.kk.; Fokos, Tanulmányok Dr. Blau Lajos emlékére 104-111.)

14. Gyakoriak az ilyenfajta (összefoglaló, valamint magyarázó) igei összetételek is. Pl. *ölel-csókol*; *tör-zúz*; *ad-vesz* | votj. *šudjisa šerektisa* 'heiter und froh (eig. spielend und lachend)' Wichm. Sprachpr. 1:126 || ót. *ärür barur* 'être et aller, vivre et se remuer à son gré, pouvoir faire ce qu'on veut, c.-à-d. être son maître, être libre, indépendant' Thoms. Turc. 02-4 | oszm. *alup vermek* 'acheter et vendre, négocier, trafiquer; kaufen u. verkaufen od. nehmen u. geben, d. i. Handel treiben, handeln' Zenk. 91 | adak. *kyr-döγ!* 'zerbrich, schlage!' 'törj-zúzz!' (tkp. törj-verj!) Kún. Türk. Volksmärchen aus Adakale 190.

15. Az állatok kicsinyeinek jelölésére rendszerint összetétel szolgál, melynek második tagja: 'fi, gyermek'. Pl. *galambfi*, *lúdfi* NySz., *baranffy*, *kechkeffy* OklSz. | vog. *āmp-pī* 'kutyakölyök' Munk. 4:58 | zürj. *porš-pi* 'malac' | finn: *kanan-poika* 'csibe' || kaz. (Bál.) *duñiz balasi* 'malac' | balkár: *torñuz bala* 'malac' Pröhle KSz. 15:261 | jak. *yt oyoto* 'ein Kind unter den Hunden, ein Welp' Böhtl. 340.

16. Jellemzők azok a *birtokos összetételek* is, amelyekben a második tag valami *helyzetet*, térbeli viszonyt jelöl. Az elfajta összetételeknek fontos szerepük volt a névutók kialakulásában. Pl. *fej-al*; *tej-föl*; *váll-köz* | zürj. *jev-viv* 'tejföl', *jur-uv* 'fej-al' | cser. (Szil.) *šer-bal* 'tejfel', *kuđo-körγo* 'család (ház-belső)' || kaz. *tez asti* 'térdhajlás' ('térd alja'), *söl öste* 'tejföl', *arba aldi* 'kocsibak' ('kocsi eleje') Bál. 2:7, 13, 30 | csuv. Paas. *uraj* (< *ura* + *aj*) 'padló' ('láb-alja').

17. Egyike azoknak a sajátságoknak, amelyeket már kezdettől fogva az urál-altaji nyelvekre jellemzőnek ismertek fel, a *birtokos személyragozás*. A birtokos személyét a birtokszón személyragokkal (ezek eredetük szerint személyes névmások) jelölik meg. Pl. *házam*, *házad*, *háza* | vog. *āšəkəm* 'atyácskám' Munk. 3:3 | finn: *käteni*, *kätési*, *kätensä* 'kezem, kezéd, keze' || sór: *qyzyrny* 'leányodat' Radl. Pr. 1:371 | oszm. *gülim* 'rózsám' Kún. 219 | jak. *kiši džialä* 'des Menschen Haus' Böhtl. 256.

Eredetileg a birtokviszony jelöletlen volt és csak a két szó sorrendje (rectum a regens előtt) mutatta a birtokviszonyt. Ennek a kifejezésmódnak maradványai a magyarban az olyan összetételek, mint *atya-fi*, *lúd-láb* stb., valamint az olyan névutós szerkezetek, mint *ház alatt* (< *ház-al* összetétel + rag), *ház fölött*. Pl. osztj. *jiw-poχ* 'testvér' (tkp. 'atya-fi') Pápay Népk. 107; *tandal-igi χätna* 'a Tandal-öreg házába' Pápay Nyelvtanulm. 65 | votj. *jualo nil atajles* 'sie fragen den Vater des Mädchens' Wichm. 2:179 || ót. *qyrqyz qayanyγ* 'le kagan des Kirghiz' Thoms. I E 25 | oszm. *senin čodžuk* 'a te gyermeked' Kún. 244 | csuv. *pirni jevan* 'a mi Ivánunk' Mész. 2:199. Utóbbi példáinkban a névmás genitivusa mellett a birtokszón nincs személyrag. Hogy személyes névmással kapcsolatban is ez volt az eredetibb használat (bár az appositio-szerűen megismételt névmásból fejlődött birt. személyragok alkalmazása szintén már urál-altaji eredetű), azt a hasonló fgr. (pl. zürj. *me dinę* 'énhozzám', votj. *mi šore* 'mi felénk' stb.), mongol és tunguz szerkezetek is bizonyítják. Az *ő háza* féle szerkezetek mintájára alakultak azután az *apám háza* féle szerkezetek.

A birtokviszonyban a személyes névmás eredetileg a birtokszó előtt állott és csak értelmezőszerűen járult, megismételve a birtokszó után is. Ez a szerkezet, hogy t. i. a birtokos személyét nemcsak személyraggal, hanem megelőző névmással is megjelölik, ma is használatos valamennyi fgr. és török nyelvben. Pl. *en atyamnak* JordK. 374, *te vrad* VirgK. 23, *foga zent Ferencznek w iob kezet* uo. 34, *én hozzám* | osztj. *neŋ kašen* 'a te dolgoz' Pápay Népk. 80; *mā xožəm* 'hozzám' Pápay Nyelvtanulm. 139 | vog. *am āyim* 'az én lányom' Munk. 1 : 27 | votj. *tilad dorad* 'zu euch' Wichm. 2 : 121 | finn: *minun isäni* 'az én atyám' || ót. *mäniŋ budunym* 'mon propre peuple' Thoms. Orkh. II E 29 | kaz. *minem atim* 'az én lovam' Bál. 47 | csuv *mānen ūDem, sānen ūDū* 'az én lovam, a te lovad' Mész. 2 : 18. (Vö. még Grönbech 1 : 109-120.)

18. A 3. személy birtokos személyragja sokszor determináló jelentésű, azaz mintegy a határozott névelő szerepét tölti be. Ehhez közel áll e birtokos személyragnak viszonzási használata, amikor az egymással birtokviszonyban álló két fogalom mindegyikén szerepel a személyrag, hogy visszamutasson a másikra, feltüntesse a párjával való kapcsolatát. Pl. *nézd meg az anyját, vedd el a lányát; minemü aszszonya, olyan szolgálóia* (Decsi Adag. 298) | osztj. *loŋxəŋ xoil jastal* 'a bálványos ember (tkp. embere) szól' Pápay Népk. 275; *iajal pōdarta pidəs, apsəl pēlə lauəl* 'a bátya (tkp. bátyja) beszélni kezdett, az öccséhez [így] szól' Pápay Nyelvt. 92 | zürj. *batıs tsukla, mamıs ūebid, pijs dure* 'der Vater ist schief, die Mutter ist weich, der Sohn tollt' Wichm. Volksd. 149 || ót. *inisi äčisin bilmäz ärti, vly aqəŋyn bilmäz ärti* 'le frère cadet ne connaissait pas son frère aîné, je fils ne connaissait pas son père' Thoms. Orch. II E 18 | mis. *satučšij satusi, juktār janja jatuči* 'der Verkäufer hat sein Geschäft, ich habe keine Lagergenossin' Paas. 31 | kumük: *anası ajtar, kizi kajtar* 'die Mutter ruft, die Tochter kehrt zurück' Németh KSz. 12 : 276.

Ide tartozik a 3. szem. birtokos személyragjának következő használata is (ez már átmenetet alkot a 19. pontban tárgyalt partitív használathoz): *kétszer hetiben; napjában háromszor; hirtelenében; vékájával méri a pénzt; az étel melegibe jó, hidegibe nem* (NyF. 16 : 37) | osztj. *läbəlmat xoilləna* 'a hetedik napon' Pápay Nyelvt. 47 | finn: *loisinansa* 'néha, hébe-hóba'; *uudestansa* 'újból, újra' Bud. FNY.² 44 || kacsin: *üčündžizün* 'zum drittenmale' Radl. Pr. 2 : 573 | oszm. *sabahısy* 'morgens' Bang KOsm. 4 : 21; *ertesı gün* 'más napon' Kún. 162 | jak. *birisin* 'zum erstenmal' Böhtl. 263. (Vö. még Grönbech 1 : 92-101; Fuchs FUF. 26 : 30 s. kk.)

19. Jellemző alkalmazása a birtokviszonynak, ill. a birtokos személyragozásnak, a *genitivus partitivus* (részelő birtokviszony) elterjedt használata, különösen a számnévi jelzős szerkezetekben és névmásokkal kapcsolatban. Pl. *a húsnak kilója; a tejnek java; a testvéreknek egyike; százával, egyesével; tíze, kilencvenkilence* (Lehr: Toldi 366); *el kyldē keeth tanytwanyath* ÉrsK. 78; *melikönk* VirgK. 107; *mindnyájunk; melyik; kicsodátok* | osztj. *xoıdēŋ* 'kicsodánk' Pápay Nyelvt. 77; *xūt ūgot togui sevrājet, ei ūgot xeiğöt* '6 Köpfe wurden ihm weggehauen, ein Kopf (egy feje) blieb übrig' Patk. 2 : 126 | votj. *ogez pukoz, ogez kiłoz* 'egyike ül, másika fekszik' Munk. 33; *nelāz-kā baštod: motorzā bašte* 'ha leányt veszel el, vedd el a szépit' uo. 230 || tel. *pirzi qara jylan, pirzi aq jylan* 'die eine war eine schwarze Schlange, die andere war eine weisse' Radl. Pr. 1 : 86 | sór: *čätti alyptyŋ ulujü* 'der grösste der 7 Helden' uo. 1 : 398 | kaz. *čajniŋ jakšisı* 'a legjobb tea (a teának java)', *almanın tämnese* 'a legizletesebb alma (az alma ízletese)'

Bál. 40 | csuv. *lòrā pordā p̄rēškelek, ʒot oksāye, ʒot košsere* 'az istennek valamennyi egyforma, akár a sántája, akár a vakja' Mész. 2:25 | jak. *ʒajabyt* 'wer von uns beiden' Böhtl. 356. (Vö. még Grönbech 1:95 s kk.)

20. Jellemző urál-altaji sajátosság az is, hogy a *birtoklást* ('habere; haben') a *van* igével és birtokos személyraggal fejezik ki. (Ezt a szerkezetet csak kevés nyelvben szorította ki újabb fejlődéssel személyrag nélküli használat.) Pl. *jó lovaim vannak; nincs pénzem* | votj. *čēčied van-a?* 'van-e mézed?' Munk. 58; *odig adamilen kuniin vīlem piiez* 'ein Mann hatte 3 Söhne' Wichm. 2:131 | cser. *nəl šūmbelem ulē* 'ich habe 4 Brüder' Ramst. 214 | finn: (személyrag nélkül:) *minun on nälkä* 'éhes vagyok' ('ich habe Hunger') || tel. *malym par* 'ich habe Vieh' Radl. Pr. 1:92 | sór: *abam čoq* 'einen Vater habe ich nicht' uo. 1:331 | szag. *sāniŋ nandžyŋ parba?* 'hast du einen Freund?' uo. 2:91 | mis. *kāzlarŋar bar bər tōrlōsi* 'es gibt eine Sorte von Mädchen' ('a leányoknak van egy fajtája') Paas. 39 | adak. *benim babamyn karysy var* 'mein Vater hat eine Frau' Kún. 124 | jak. *min džiām bār* 'mein Haus ist da, d. h. ich besitze ein Haus', *min džiām suoχ* 'mein Haus ist nicht da, d. h. ich besitze kein Haus' Böhtl. 348.

A *házam van* szerkezetnek megfelelően genitivus possessívusszal fejezik ki a birtokost (*házam van* = *az én házam van* ~ Péternek a háza van), de gyakori valamely helyrag alkalmazása és a datívus possessívus is. Pl. alt. (latívus:) *slārgā ju saŋyš par?* 'was für eine Vernunft habt ihr denn?' Pr. 1:247; (locat.): *māndā āmdī jār joq* 'jetzt habe ich kein Land' uo. 164 | szag. (locat.): *qysla-dā til čoŋul, ōlda-dā t. č.* 'das Mädchen ist ohne Sprache, der Knabe ist ohne S.' uo. 2:4 | oszm. (lat.) *size-de jok, bana-da jok* 'nektek sincs, nekem sincs' Kúnos Török nyelvkönyv 1:88; (locat.): *sende-de var, bende-de var, onda-da var* 'neked is van, nekem is van, neki is van' Kún. Népk. 2:170. (Vö. még Grönbech 1:119-120.)

21. Jellemző urál-altaji sajátosság a *névutók használata*. Ezek birtokos összetételekből váltak ki (*ház fölött* mintegy 'házföl-ön', votj. *vu-vil* 'a víz felszíne': *vu-vil-ti* 'a víz felszínén végig': 'a víz fölött el'), amelyekben természetesen az összetétel második tagja vette fel a határozóragokat. (Az összetétel birtokos volta, vagyis a névutónak a megelőző főnévhez való birtokviszonya néha meg van jelölve, néha pedig nincs megjelölve; pl. *a ház alatt, a háznak alatta, az ember után*.) A névutók kiválását, fejlődését elősegítette az a körülmény, hogy többszámú névszó után sem vette fel a névutó mint birtok a többesszám jelét (l. itt a 7. pontot). A személyes névmással kapcsolatban természetesen a névutók vették fel (a birtokos szerkezetben) a birtokos személyragokat: *én-reám, te-benned* stb., és így fejlődhettek azok a jellemző személyragos viszonzók, mint *bennem, benned* stb. A névutóknál mint határozóknál, jelentkezik természetesen az urál-altaji határozórendszer két jellemző vonása is: a hol? honnan? hová? kérdések szerint való hármas tagozódás (*mellest, mellől, mellé*) és a határozóragok változatlansága (*házon, házakon, házamon, házaimon*). Az urál-altaji viszonzók tehát: a) helyzetet vagy testrészt jelentő névszók, melyek a megelőző főnévvel — melynek mondatbeli viszonyát jelölik — birtokviszonyban vannak; b) főnevüket követik; c) birt. személyragokat vehetnek fel; d) gyakran hármas tagozódást tüntetnek fel; e) változatlanok, azaz alakjuk a megelőző főnév alakjától (számától) független. Pl. *mellestem, mellőlem, mellém* | zürj. *menam diŋ* 'énhozzám': *te ordę* 'zu dir' Wichm. 274; *dinŋ, dinjś, diŋe* 'mellest, mellől, mellé'; *me vīlam* 'énreám' | finn: *pöydän alla* 'az asztal alatt'; *edessäni* 'előttem'; *vieressä, vierellä* 'mellest', *vierellä, vierellä* 'mellől', *viereen, vierelle* 'mellé' || lebed: *jürdirŋ allynda* 'unter der Erde'

Pr. 1:302 | szag. *čärdirŋ altynda* 'unter der Erde', *čärdirŋ allynarŋ* 'aus der Erde hervor', *čär altyna* 'unter die Erde' 2:98 | kaz. (Bál.) *astıma* 'alám' | oszm. *altımda* 'alattam', *alıımızdan* 'alólunk' Kúnos 329 | csuv. (Paas.) *šer ajnε* 'a föld alá', *šer ajənDŽε* 'a föld alatt', *šer ajənDŽεn* 'a föld alól'. (Vö. még Grönbech 1:33 s kk.)

22. A visszaható névmás kifejezésére gyakran egy ('test, testrészt, lélek' jelentésű) *birtokos személyragos főnév-szolgálat*. Pl. *maga* (a *mag* eredeti jelentése 'test' lehetett); *en magamat, mymagonkath, monda wmagaba* (VirgK.) | zürj. *a.łšim, a.łšid, a.łšis, a.łšim, a.łšid, a.łšis* 'magam, magad...'; *asłim* 'magamnak' | finn: *itseni, itsesi, itsensä*... 'magamat, magadat, magát...' || ót. *özim* 'moi-mème' Orkh. IN 10 | alt. *pojyma* 'magamnak' Pr. 1:160, *pojyrŋ* 'du selbst' uo. 165 (tkp. 'tested') | jak. *min bājäm* 'ich selbst (eig. mein Selbst)' Böhtl. 342; *än bājärŋ džiärŋ* 'dein eigenes Haus' 359 (*bājä* 'Körper') | kiz. *pozynyrŋ älŋn pozy pastap jadyr* 'er führt sein eigenes Volk fort' Pr. 2:686 | kirg. *özümñürŋ atym öldü* 'mein eigenes Pferd ist gestorben' Radl. 1:1299 | kaz. *üzem, üzerŋ, üze, üzebez*... 'magam, magad...' Bál. 3:47 (*üz* 'maga, lényeg, személy, tulajdon') | oszm. *kendim, kendin, kendisi*... 'magam, magad...'; *atłem kendimi* 'ledobtam magam' Kún. 2:347.

Vö. Budenz MUSz. 597, Paasonen Aik. 26₄:7, Munkácsi AKE. 513, Kertész MNy. 7:5, Toivonen FUF. 19:137, Gombocz Jelentéstan 96–98, Fokos Nyr. 67:37, 133, Grönbech 1:33. (Folytatjuk.)

IRODALOM.

Uotila T. E.: *Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem und etymologischem Wörterverzeichnis*. (Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten — Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen VI.) Helsinki 1938. Suomalais-ugrilainen Seura. VIII. és 191. l.

Uotila, akinek számos becses kisebb tanulmányon kívül egy kitünő zürjén-votják hangtörténeti munkát (Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen) köszönhetünk, most ismét fontos szolgálatot tett a finnugor nyelvtudománynak egy igen jó zürjén segédkönyv kiadásával. Könyve, mint a címe is mutatja, három részre oszlik. Az első 45 lap zürjén prózai és költői szemelvényeket közöl, ezt követi a 46—61. lapon egy nyelvtani vázlat és a könyv legterjedelmesebb része a sok becses etimológiai magyarázatot tartalmazó zürjén szójegyzék (62—188 l.).

A szövegek túlnyomó része Wichmann népköltési gyűjteményéből (Syrjänische Volksdichtung) való, de más népnyelvi gyűjteményeket is felhasznált a szerző. A

szemelvények igen szerencsésen úgy vannak összeválogatva, hogy minél több műfaj jusson szóhoz (népmese, monda, néphit, találós mese, közmondás, dal) és lehetőleg több nyelvjárásról kapjunk képet (középvicsegdai, sziszolai, permi nyelvjárás). A népnyelvi szövegek után az irodalmi nyelvvel ismerkedünk meg. A legrégibb zürjén szöveg után (Szt. István Miatyánkja, 1370 körül) újabb zürjén írók és költők műveiből kapunk változatos szemelvényeket; találunk itt műfordítást, eredeti költeményt, irodalomtörténeti fejtegetést, leírást.

Amilyen gondos, körültekintő munka a kresztomátia, ugyanolyan megbízható az alaktani vázlat. Ez Wichmann kézirati hagyatékának felhasználásával készült. Ugyancsak Wichmannak — sajnos — csak kéziratban maradt gazdag szógyűjtését használta fel a szerző könyvének harmadik, legbecsesebb részében: szójegyzékében. Uotilától várjuk Wichmann nagybecsű szógyűjtésének kiadását és örömmel olvassuk a kresztomátia előszavában is, hogy Wichmann szótárának megjelenése már csak rövid idő kérdése. Addig,

de Wichmann gyűjtésének megjelentése után is, igen jó szolgálatot tesz majd Uotila szójegyzéke. Elsősorban a kresztomátia szövegeinek a szókincse van itt gondosan feldolgozva, de szerepel itt sok más olyan szó is, mely hangtörténetileg vagy a nyelvhasználat szempontjából fontos, azonban a szövegekben véletlenül nem fordul elő. A szójegyzékben az eddig ismeretes etimológiákon kívül számos értékes új egybevetést is találunk.

A tartalmilag igen becses és külső kiállításában is szép könyv dicséri a Finnugor Társaság bámulatos áldozatkészségét, mely e kiadványával, épúgy mint az eddig megjelent többi kresztomátiával, a finnugor nyelvek egyetemi oktatása ügyének igen hasznos szolgálatot tett.

FOKOS DÁVID.

Ladislav Gáldi: *Contributions à l'étude des lexiques latins-hongrois du moyen âge*. Eötvös-füzetek. XI. Budapest, 1938.

Gáldi Lászlónak ez a tanulmánya a legrégebb latin-magyar szójegyzékek anyagát teszi vizsgálat tárgyává nyelvészeti és művelődéstörténeti szempontból. Négy ilyen szójegyzékünk van: 1. A Königsbergi Szójegyzék a 14. sz. közepéből vagy második feléből. 2. A Besztercei Szójegyzék a 14. sz. végéről vagy a 15. sz. elejéről. 3. A Schlägli Szójegyzék a 15. sz. elejéről. 4. A Soproni Szójegyzék a 15. sz. első feléből. Az eddigi nyelvtörténeti kutatás már megállapította, hogy ezek, a mindennapi élet használatára készült szójegyzékek bajor-osztrák eredetűek. Akik eddig ezekkel a nyelvemlékekkel foglalkoztak, főleg csak a bennük foglalt szókészlet magyar anyagát vizsgálták. Gáldi kettős feladatot tűzött maga elé. Vizsgálja azokat a kapcsolatokat, amelyek ezeknek a szótáraknak latinságát a többi európai országok latinságához fűzik, ezen kívül igyekszik azt is megvilágítani, hogy hogyan hozták közelebb a szótárak szerkesztői ezt az alapul szolgáló latinságot a magyarországi középkori latinsághoz. Gáldi egyenként és részletesen tárgyalja ezeknek a szójegyzékeknek latin, görög, újlatin, germán, szláv és végül ma-

gyar elemeit. Természetes, hogy legkevesebb a magyar elem. A népeveken kívül csak a következők: *banus, banatus, banissa* (bán), *genti, marchies* (márc), *pasardus, posardus* (poszár, halmév), *turaldus, turabdus* (turó). Valószínűleg a Schl. Szj. *tumenum* szava a régi magyar nyelv *tömény* szavának átvétele.

Gáldi tanulmánya értékes gazdagítása a magyar szótárirodalomnak.

BALASSA JÓZSEF.

Nagy Jenő: *A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón* (Kalotaszeg). Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Nyelvutató Intézetéből. Szerkeszti: Csüry Bálint. 1. szám. Debrecen, 1938. A Debreceni Református Kollégium Tanárképző-Intézetének kiadása.

«Hiú ábrándok kielégítésére egyesek áldoznak ezreket, de saját népük nyelvének, etnografiájának megismertetésére nincsen egyetlen forintjuk sem. Ha nem fordulhatunk egyesekhez, követné legalább akadémiánk a cseh akadémia példáját», írta Melich 1896-ban (Nyr 25:519), mikor a cseh akadémia két 200—200 forintos ösztöndíjat tűzött ki cseh nyelvjáráskutatás gyűjtésére és földolgozására. Szarvas Gábor, Simonyi, Balassa, Horger, Erdélyi Lajos hangoztatták állandóan a népnyelvi gyűjtés fontosságát, de a rendszeres gyűjtés még ma sem indult meg, amikor nyugaton és északon egymással versenyezve folytatják ezt a munkát. Finnországban egyszerre készül 23 népnyelvi szótár, melynek munkálataira a finn állam évi 600.000 finn márkát ad. Hasonló gyűjtés folyik a kis észt népnél is; ott már megindult az észt nyelvjárási térkép kiadása is.

Csüry nagyszerű Szamosháti Szótára az egyetlen reményt keltő jelenség, s hogy ő most már tanítványaival folytatni akarja kezdeményezését, bizonyítja a debreceni egyetem magyar népnyelvutató intézetének megszervezése, s a készülő dolgozatok első száma. Azonban meg kell mondanunk: pénz nélkül nem lehet elvégezni azt az óriási munkát, amely a kutatókra

vár, tehát ezt kell elsősorban kiharcolni, mielőtt eltűnik az a rengeteg népnyelvi kincs, amelyből még mindig található az, aki keres.

Nagy Jenő munkája két részből áll. Az elsőben leírja a kendermunkát a kenderföld megművelésétől a fonás és szövés műveletéig, a másodikban e műveleteknek mesterszótárát adja. A leírás nagyon jó, fényképek és rajzok világítják meg a szöveget, amelybe népszokásokat, népdalokat, népmeséket is beleilleszt alkalmas helyen a szerző, s így némi népies szöveg is szemlélteti a nyelvjárást.

A mesterszótárban van néhány érdekes tájszó: *lábbog* 1. 'a víz színén lebeg (kender)'; 2. 'megtágul (a fonál az osztovátán, ha nem egyformán feszes a nyüst, vagy ha elgörbült a nyüstpálca)', pl. *lábbog a fonál, s a vetöllő mind üti é; félábbog* 'a vízből kiemelkedik, a víz színére vetődik (az elázott kender)', (vö. Nyr 67:5, 101; nem függ össze vele a *félbogat* 'megtágul, megereszkedik' szó). Nagyon becses szóföldrajzi szempontból a *gyötín* *Convolvulus arvensis* növénynev, mert a MTsz csak a Dunántúlról hoz föl adatokat (*jövötény* a.). *Kikecskél* 'a kenderfejeket a kenderföld v. a kenderőt jobban gúlákba állítja, hogy a nap jobban érje és gyorsabban száradjon', vö. *elkecskél* 'fölállítgat (pl. áztatott kenderkévéket, úgy hogy az alsó végüket szétterpeszti)' Csík m. *felkecskél* ua. Háromszék m. MTsz; nyilvánvaló a szemléletnek összefüggése a kecske szétálló lábaival (vö. *kecskeláb* 'V-formájú szőlőkarótartó', *kecskegombolítuó* háromlábú, fonalgombolításra használatos egyszerű gép' Bakonyalja NyF 34:61, 56). Hangtani szempontból érdekes a *bordahéju* 'bordahéj' alak, mely a moldvai csángóknál *b.-hiu*-nak hangzik. Mint kimutatam (Nyr 59:97) a *héj* eredeti alakja *hiv volt, ebből fejlődött a *hiu*, a *j* pedig csak hiátustöltő hang.

Azt hisszük, hogy a szép kezdet várakozásra jogosítja mindazokat, akik a nép szókincsének gyűjtését halaszthatatlan feladatnak s nemzeti kötelességnek tekintik.

BEKE ÜDÖN.

Könyvek:

Kozocsa Sándor: Bevezetés a bibliográfiába. Budapest, Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, 1939. [Alapos tájékoztató a bibliográfia fogalmáról, fajairól, rendszereiről. A magyar bibliográfia történetének vázlatja. A bibliográfiai munka feltételei.]

Erdödi József: Épülő ország. (Finnország.) [Érdekesen megírt beszámoló a szerző finnországi tanulmányútjáról, 42 fényképfelvétellel.]

Turóczi-Trostler József: Nyul éneke, mellyben a maga nyomorúságát sirattya, és ártatlanságát kinek-kinek eleibe adgya.

[Egyik legérdekesebb és népszerű ponyvairodalmi emlékünknél 1714-ben megjelent legrégebb ismert kiadását adta ki Turóczi-Trostler József teljesen hű másolatban. A költemény szövegét követő tanulmány megvilágítja ennek a ponyvaemléknek irodalomtörténeti érdekességét és összefüggését a hasonló tárgyú külföldi emlékekkel.] A füzetnek az eredeti kiadást híven utánzó külső megjelenése Kner Izidor nyomdai műintézetének érdeme.

Kalmár Simon: A görög ΜΟΣΚΟΣ származtatásának egyes magyar vonatkozásai. Budapest, Stephaneum, 1938.

Papp István: A nyelvtan lélektani alapvetése. Debrecen, 1939.

Juhász Jenő: Magyar nyelvtani óratervek a polgári iskolák számára. Budapest, 1939.

Josef Turóczi-Trostler: Zum weltliterarischen Streit um den ungarischen Charakter. Budapest, Gustav Ranschburg, 1939.

Az *Eesti Keele Arhiiv* új füzetei: 14. sz. *A Saareste*: Agenda Parva keelest (1622). Az «Agenda Parva» nyelvéről. — *J. Mägiste*: Eest murdekujudest onè, onò. (Az észt onè, onò nyelvjárási alakjairól.) Tartu, 1939.

Martti Rapola: Suomen kielen *jalo* sanan merkityshistoriaa. (A finn *jalo* szó jelentéstörténetéről.) Turku, 1938.

NYELVMŰVELÉS

Helyes-e vagy helytelen a kölcsönszó? Pintér Jenő «Nyelvvédő könyve» (II. kiad. 40. lp) helytelennek mondja a kölcsönszó-t és helyette a jövevényszó-t ajánlja. Ebben a tekintetben nem egyezem a *Nyelvvédő könyv* nagyrabecsült szerkesztőjével és tisztelt dolgozó-társaival. Ha a közmondásbeli kölcsönkenyér jó, legalább nyelvtanilag jó, akkor a kölcsönszó sem lehet rossz. Nem is hiszem, hogy az ajánlott jövevényszó ki fogja szorítani a már meghonosult kölcsönszót, annál kevésbé fogja kiszorítani, mert a kölcsönszót több hasonló összetétel támogatja (kölcsonfa, kölcsonkorpa, kölcsonkötvény, kölcsonügylet), első sorban a *kölcsönkönyvtár*, melyet mégsem fogunk *jövevénykönyvtár*-nak nevezni.

Azonban ennek az én egész okoskodásomnak azt vethetné ellene valaki, hogy más a jövevényszó és más a kölcsönszó. A nagyon is pontoskodó nyelvészek a jövevényszó nevével csak a rég meghonosult idegen szókat illetik, azokat, amelyek — hogy politikai kifejezéssel éljek — már megkapták állampolgársági bizonyítványukat, míg az újabb időben használatossá vált, — mondjuk — a beszivárgó idegen szók elcédjenek meg a másodrendűséget jelentő kölcsönszó elnevezéssel. Jövevényszók volnának tehát: császár, király, herceg, gróf, hogy a felsőbb osztályokból válogassam a példákat, ellenben kölcsönszók, legalább egyelőre még csak kölcsönszók: autó, rádió, telefonál, röntgenez.

Ez az ellenvetés azonban mindkét lábára sántít. Mert először ki képes megvonni az éles határvonalat az idegen szók e két csoportja között? Ki minősítheti a mester-t, asztal-t jövevényszónak és ki fokozza le a majszter-t, pult-ot kölcsönszónak? Vagy tovább menve, a falusi rektor jövevényszó lesz, az egyetemi rector pedig marad kölcsönszónak. — Szinte lehetetlennek tartom ezeket a hajszálfinom megkülönböztetéseket, mikor a csoportok irodalmi divat és még inkább

írói szeszély szerint folyton hullámzanak.

De van az ellenvetésnek még egy gyöngéje: beleütközik Szarvas Gáborba. Szarvas Gábor, ez a legépebb nyelvérzékű magyar nyelvész a Nyr. 1885. évfolyamában (193—9. lp) foglalkozik a németből átvett szavainkkal. Mélyreható fejtegetésben jól látja és láttatja, hogy a magyar nyelv szótestében másképp foglalnak helyet: csödör, mente, zománc, zsákmány és ismét másképp ezek: malter, muff, slepp, suszter.

De a két csoportba tartozó szavakat egy cím alá fogja, «A német kölcsönszók» címe alá s eszébe sem jut az egyik csoportra a jövevényszót, a másikra a kölcsönszót alkalmazni. Ha Szarvas Gábor az anti-barbarusi harcok viharos éveiben minden idegen szót kölcsönszónak nevezett, akkor most, mikor a nyelvörkődő «vad indulat vonási lágy szelidre simultanak», tisztelet, becsület a *Nyelvvédő könyv* szerkesztőjének és dolgozó-társainak, én kitartok Szarvas Gábor mellett és maradok a kölcsönszónál, de nem tiltakozom a jövevényszó ellen, mert követem e téren is azt a magasztos elvet: Legyen kinek-kinek az ő hite szerint.

KARDOS ALBERT.

Farkas Gyula irodalomtörténete és a magyar nyelv. Első cikkünkben ismertettük Farkas Gyula véleményét Szarvas Gábor Magyar Nyelvőréről. Most az ő magyar nyelvéről és stílusáról kell néhány szót szólnunk. Könyvében gyakran panaszkodik arról, hogy «az asszimiláltak» rontották még a magyar nyelvet és ők az okai a pesti zsargon terjedésének. Farkas stílusát a lomposság jellemzi. Kétszer is találkozunk az egyelőre szóval (226. és 234. l.) az egyelőre számtalanszor megrótt, elrontott alakjával, amely terjed ugyan a hanyagul beszélők ajkán, de komoly irodalmi műben itt találkozunk vele először. Stílusának gondosságával törődő író nem írja le ezt a mondatot: «Övéké a sajtó, övéké a színház, övékéi a legjobb lapok leg-

jobb hasábjai». (218. l.) Most már csak azt várjuk, hogy tudományos mű nyelvében az ilyen népies pongyolaságok is helyet találjanak, mint *enyimé, tiedé*. Ez a mondat is ott díszlik a könyvben: «Többet tudott és látott, mint azt *sejtetni engedte*». (82. l.) Tehát nem tudja, hogy *sejteti, sejtette* már maga műveltető alak és mellette *engedte* vagy *hagyta* felesleges és helytelen. — A harcot «még Ady halála után sem szüntette be». *Beszüntet* helytelen, *abbahagy, megszüntet* helyett. (L. Pintér, Magyar Nyelvvédő Könyv, 58. l.) Mit szólunk az ilyen mondathoz?: «Ismét Tisza Istvánt ültette be a vezető bársonyszékbe». Mióta vezeti az országot a bársonyszék? Ugyanezen a lapon azt írja: «a hazai nemzetiségek vérszemre kapva...»; helyesen: vérszemet kapva. — A szólásokkal különösen sok baja van Farkasnak. «Ez az erős és tehetséges lírikus nem-

zedék kiesett az idő kerekéből.» (194. l.) Még kétszer találkoztunk ezzel a frázissal (73. és 229. l.), mindig egy nemzedék esik ki az idő kerekéből. Egy kerékből kieshet egy küllő vagy egy szeg, de mit keres egy nemzedék az idő kerekében. Mi az értelme ennek a tartalmatlan szóképnek? Még egy mulatságos baklövésre kell rámutatnom: «Mintha szénaitlaltos falusi levegőt bocsátottak volna be egy ripsz-rapszos elmolyosodott városi szalonba.» Milyen az a ripsz-rapszos szalon? A *ripsz-rapsz* tréfás német szólás átvétele (*rips-raps*): gyorsan, sietve. Ez azonban nem illik az elmolyosodott szalonhoz. Arról hallhatott Farkas, hogy a mult századi egyszerű vidéki szalonok bútora ripsz-szövettel volt bevonva. Ez a ripsz-bútorszövet keveredett össze agyában a Berlinben bizonyosan gyakran hallott *rips-raps!* szólással.

B. J.

MAGYARÁZATOK.

Rokokó és barokk. *Rokokó.* A szó ma már a szellemtudományi műnyelv birtokállományához tartozik. Nemcsak művészeti irányt jelöl, hanem irodalom, kor, stílus, ízlés, lelkeség stb. meghatározására is szolgál. Magyar irodalmi élete a mult század negyvenes éveivel kezdődik. Jelentéstartalmát könnyebb megközelítenünk, ha a szó tárgyi elemekre utal; nehezebb, ha szellemi-lelki mozzanatok gyűjtőfogalmaként használja az író. Halászy József derűs «fresco-festés»-ében sűrűn fordul elő a «rococo fiók», «rococo-tér», «rococo szamaracska» kitétel. Az író szerint a mese fordulatai kívül esnek a katonai és polgári renden, mert van «még egy harmadik osztály, melly nem rég született... mellyből gondolatim meritvék s ez a rococo élet». (Szi-várvány. 1844. 179. l.) Az elbeszélés tartalmából minden kerülő nélkül megállapítható a szó értelmi jegyeinek sora: öröm, jókedv, udvarlás, csók, szerelem, «charmante-ria». Bajza József a kényelmes és tartalmatlan életformát bélyegzi meg a szóval. Értelmező rámutatás-

sal maga írja körül a fogalmat: Csató Pál ultraliberálistussal vádolja az Akadémia tagjait, holott ezek érdemes tanítók vagy vármegyei tisztviselők. «Igaz, neki — írja Bajza —, jobban tetszenék, ha mindegyik helyett egyegy avas Rococo állana, pohos és nagy fejű a sok tespedéstől, s fanaticus az ostobaságtól...» (Figyelmező. 1840. 31.) Halványabb az értelmezés lehetősége a következő adatokban: A gothai nyelvvizsgáló társasághoz benyújtottak egy filológiai értekezést. A tanulmány azt bizonyítja, hogy Bileám szamara tudott héberül s hogy Jákob angolul beszélt a vele viaskodó angyallal. A híradó magyar közlemény Rococo! címszóval hívja fel erre a felfedezésre az olvasók figyelmét. (Regélő. 1840.. II. 746. l.) A szó itt minden bizonynyal a komolytalanság, játékoság fogalmát fedi. Hasonló értelemben használja a szót Nagy Ignác. A társadalmi formák lazulása terén mutatkozó könnyelműséget, léhaságot akarja kiemelni ezzel a kissé gúnyos megjegyzésével: Az irodalomban igen uralkodó uraim megszólí-

tást «nekünk is használnunk kell, ha a rococoság bünébe nem akarunk esni». (Athenaeum. 1841. I. 488. l.) Egyébként Nagy Ignác egyik novellájában tárgyi vonatkozásban is előkerül a szó: rococo legyező. (Szivárvány. 1844. 76. l.) Hetényi János különösen érdekes fogalmi elemekkel azonosítja: A főiskolai tanítóktól legyen távol a könnyelműség, igyekezzenek levetkőzni a divatos «iskolai nyersséget, feszt, pedans rococo keletet, és szögletességet». Az értelmezéshez itt a környékszavak adnak némi segítséget. Valószínűleg a kínai szertartásosság, merev udvariasság, hideg formaszereget fogalma rejtőzik a szó mögött. (A Pesten felállítandó prot. főisk. tanítás-rend. 1843. 141. l.)

Barokk. A szó a rokokóval egy időben bukkan föl irodalmunkban. Használata azonban sokkal szűkebb körre szorult. Egy vásári leírásban ezt olvassuk: «Pór, zsidó és cigány teszik nálunk a vásár jellemét. Már a mesterember, kereskedő vagy épen uri rendnél le van csiszolva eme baroque élvezete a népünnep fresco főstvényének». (Regélő Pesti Divatlap. 1842. 141. l.) A szó valószínű jelentése: szenvedélyes, túlzott. Talán hangulati megfelelője akar lenni a nyugtalan, mozgalmas, tarka, zsúfolt vásári életnek.

ZSOLDOS JENŐ.

*

Érdekesnek tartjuk az előbbi cikkkel kapcsolatban megvilágítani ennek a két szónak eredetét. Érdekes, hogy mind a kettő eredetileg hasonló jelentésű melléknév és csak később lett művészettörténeti korszakot jelölő műszóvá. A *barokk* az olasz *barocco* átvétele, a franciában *baroque*, jelentése: furcsa, különös, egyenetlen. Mind a két nyelvbe a portugál nyelvből került; ott *barocco* egyenetlen, szabálytalan gyöngyöt jelent. A *rokokó* francia eredetű szó; a *rocaille* (kórákás, rendetlen kőhalmaz, furcsa alakú szikla) tréfás elferdítése a 19. sz. elején a párizsi művészek nyelvében, mert a rokokó-korszak képei kedvelték a furcsa alakú sziklák, sziklás vidékek ábrázolását.

B. J.

Romlandó cserép. A *Rákóczi-nóta* azon kesereg, hogy a régi, szép magyar népet tépi, szaggatja az ellenség:

Mire jutott állapotod, *Romlandó cserép?*

A panaszt meg is ismétli: *Megromlottál, mint cserép* (Thaly Kálmán: *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*, 1872, II. k. 209. l.). Egy változatában ezt olvassuk:

Mire jutott állapotod, *Mulandó cserép?* (U. ott, II. k. 245. l.).

A *Rákóczi-nótának* ez a romlandó cserép-képe olyan mély nyomot hagyott a lelkekben, mint, teszem, a hervadás liliomhullásul odalehelt rajza Vörösmarty Mihály *Szép Ilonkájában*. A kutató rámutathat arra az érdekes jelenségre, hogy a *romlandó cserép* metafórája vagy hasonlattá szélesedése, költőink és íróink egyik legkedveltebb színező eszköze volt. Említi már Rimay János is (1573—1631): «Ne csudáld, hogy éltünk romol, mint *cserép*». (*Munkái*, Akad., 222. l.) Pázmány Péter a hitvány kicsiség képéül használja *Az urak és szolgák tisztiről* való prédikációjában. Arról szól benne, hogy könnyű a nagynak elnyeréséért a kisedet jót elhagyni, «senki nem nehezteli, ha az üveget gyémántért, a *cserepet* aranyért elhagyja». (ÖM. VI., 354. l.). Másik prédikációjában aranymondásul ötvözi ki ezt az igazságot: «Szolgám, nem uram a pénz nekem. *Cserépből* úgy eszem, mint ezüstről, ezüstről, mint *cserépből*». (ÖM. VI. k. 767. l.). Így Pázmánynál nem az emberi élet törékenységének szemléltetésére szolgál ugyan, de mint hallgatósága körében népszerű képet szívesen használta, ha más vonatkozásban is.

De nem egy írónk akad, aki viszsztatér Rimay hasonlatához. Említi Beniczky Péter, aransarkantyús vitéz is (1606—1664) verseskönyvében (*Magyar rithmusok*, avagy versek, melyeket írt nemzetes Benyeczky Péter szentelt vitéz, Kolozsvár, 1670). Érdekes elmélkedő költeményében így mutat rá az élet mulandóságára: Üveg, *romló tserép* Eltart és lehet ép Száz esztendő mulva is. (1803.-iki kiadásban 186.

lap). Beniczky Péter a romló cserépet is szívósabbnak tarja az emberi életnél.

A *romló cserép* metaforája anynyira átment a köztudatba, hogy Kis-Viczay Péter népszerű *Adagio selectorájában* (1713) valóságos szokásmondásul él. Ezt a latin példabeszédet: *Res est forma fugax*, így fordítja: «üveg, romló tserép 's a' szép emberi kép mind egy úton járnak» (457. l.). Nagyon valószínű, hogy Beniczky hatott Kis-Viczayra két mozzanatban is: a mondásnak szélesebb medret ás Beniczky módján; olyan ütemekre tagolható módon írta és olyan rímképpel látta el, mint ahogyan Beniczky verselte meg példabeszédeit (4 + 2, a a x). Axiomás vonatkozásában ragadja meg a mondást Baróti Szabó Dávid is *A' Magyarság Virági-ban* (1803): a világi dicsőség buborékhoz, párához hasonlít, «a' világ ditsóságének lába tserép és Nabuk' bálvány» (89. l.). Kortársra, Édes Gergely is elemelkedik *Keservei és Nyájaskodásaiban* (1803). Néhai F. M. *Mária Terézia emlékezetében* írja, a legfőbbeket sem kíméli a halál, Mária Terézia is sírba rogyott: A' mikor azt vélnénk: vele boldog századot élnénk, Akkor benne halál gyenge tserépre talál (8. l.).

Fölmerül a kérdés, mi az oka annak, hogy a romlandó cserép képe évszázadokon át él és engedelmesen símul íróink stíluskívánságaihoz? Bizonyára egy frissen buzgó forrás üdítő ereje ad életet neki. Valóban, tekintetünk a Biblia hatalmas motívum-területének egy szerény virágára esik. A *Zsoltárok Könyvében* olvassuk, hogy a pogányokat megrontja Isten vasveszseje s «mint cserépedényt» megtöri őket (II, 9.); a zsoltárköltő azon panaszkodik, hogy olyanná lett, «mint az *elroskadt edény*» (XXX, 13); az Úrról alázatosan hirdeti: «Mert ő tudja, hogy *romlandó edények* vagyunk: megemlékezik róla, hogy porból valók vagyunk» (CIII, 14, Károli Gáspár ford.) Kell-e szemléltetőbb kép, mint az, hogy a test csak törékeny és romló cserépedény? A tudatnak ezt a húrját rezdíti tovább: a lélek pedig örök. Gyökérverése a magyar stílus történetében: az Ó-Testamentum hódítása. ELEK OSZKÁR.

Pázmán lovag Rikkancsa. Arany János balladaremekéről azt írja Voinovich Géza, hogy három felvonásban kifejelesztett, mesteri vígjáték. (*A. J. Életrajza*, II, 325). Komikai tárgyának jelentős mozzanata: a Visegrádon panaszkodó lovagot a király úgy tréfálja meg, hogy udvari bolondjával szerepet cserél:

Nosza hamar, a bolond! ülj le ide, Rikkancs!

— Gondolom én, mi a baj, hol töri a bakkancs —

Légy te király, én pedig egyszerű kiséret,

Mit te kiadsz, itt a szavam, álljon az ítélet!

Fölmerül a kérdés, miért adta a költő az udvari bolondnak a Rikkancs nevet? A rikkancs szót említi már Baróti Szabó Dávid 1784-ben *Kisdud Szótárában*. Az 1835-iki *Magyar és Német Zsebszótárban* is előfordul *Nachtwächter, Ausrufer* jelentésben: *székely* tájszó. Néhány évtizede, hogy újságárus jelentésben Kozma Andor hozta forgalomba (I. Szily Kálmán *Nyúj. Sz.* I. 275. l.).

Kérdezhetnők, újra teremtette-e Arany vagy talán az ő mélységes nyelvérzésének és bámulatós nyelvtudásának sugalmas ereje támasztja vele új életre ezt a főnév gyanánt használt igealapot. Az a bökkenő, hogy tulajdonnévül használja és így más nyom felé tereli a figyelmet. Ismerjük Arany János széles olvasottságát és azt a még lebilincselőbb törekvését, hogy lelkébe fogadja mindazt, ami művészi célját előmozdítja. Az, amit Grimm a híres *Andacht zum Kleinen*, Taine pedig a *petits faits significatifs* elvében hirdetett, nem egyszer talált mesteri megvalósulásra Arany költészetében, hamarosan kiderül *Pázmán lovagban* is. Kisfaludy Károlynak van egy szomorújátéktöredéke: a *Zách nemzetség* (1820). Ebben szerepel *Rikkancs*, I. Károly, magyar király udvari bolondja. Kisfaludy Rikkancsa hol versben, hol prózában mókázik ötletesen, nem egyszer csak ötleteskedőn. Ha nem is nyelvi kérdés már, de a teljes megvilágítás kedvéért rá kell mutatnunk arra a mozzanatra is, hogy

a szerepcsere ötletét is Kisfaludy Károly sugalmazza Aranyinak. Valóban, *A hűség próbájában* (1827) Sáfár előtt Vidor, az udvari bolond, a király képében alakoskodik, más célból, mint Arany Rikkancsa, de a motívum maga vonzóerővel intett Arany felé.

Tolnai Vilmos *Arany János Pázmán lovagjának forrásában* (EPHk, 1903) kimutatja, hogy két indíték Budai Ézsajas *Polgári Lexicon*ából került a balladába. Tolnai nem tartja lehetetlennek, hogy a lopott csók és a bolond itélkezése valahol «kódos Albionban» történt. Tolnai Vilmos sejtelve valóra vált annyiban, hogy Percy püspök híres gyűjteményének királytréfás balladáit szolgáltattak mintákat Aranyinak a víg balladára, mint ezt *Skót és angol hatás Arany János balladáiban* című tanulmányomban fejtegettem (Irodalomt. 1912). Másfelől azonban Rikkancs neve és a vele szótt trufa (Arany magát a balladát nevezi így egyik kéziratában; l. Voinovich II. k. 325. l.)- Kisfaludy Károlyra irányítja a figyelmet. Újabb bizonyosságát látjuk annak, hogy Arany János több forrásból merített adatait a képzelet idomító és a nyelv művészet megjelenítő erejével önti meseteri egységbe. ELEK OSZKÁR.

Sehonnai bitang ember. Tüzes ostorként sujtanak Petőfi Sándor szavai a *rongy élete* miatt aggódó, a *haza becsületét* feledő, *sehonnai bitang ember* felé. Annyira eleven életet élő ez a feddőző hang költészetünk egyik legnépszerűbb alkotásában, a *Nemzeti Dalban*, hogy költője lelkének legegységibb kisugárzásául hat. Hamarosan kiderül, hogy Petőfi egy népies kifejezésnek adott értékesebb veretét.

Említi már Kis-Viczay Péter is 1713-ban *Selectiora Adagia latino-hungaricajában: Terrae filius: Sohonnai (alávaló paraszt)* (509. l.), Figyelmet érdemel Szirmay Antal nagyon népszerű munkája: *Hungaria in parabola* (alcíme: *Commentaria in Adagia et dicitaria Hungarorum*, 1807). Ezt olvassuk benne: «Scythae anno 374 Europam primo ingressi Hunni compellabantur. Hon apud Hungaros designat patriam, unde otthon, itthon, domi, Sohonnai sine patria.» 1807-iki kiadásában, 6. l.) Mint látjuk, érdekes egyéni szófejtés fonálán említi. Jöval jelentősebb egy másik adat.

A NySz. a *sehonnai* címszóban idéz Kis-Viczay, Gvadányi, Faludi és mások munkáiból, de nem esik szó benne Kovács Pálról. Kovács Pál *Magyar Példa és Köz Mondásiban* (Győr, 1794) a szólás így hangzik: *sehonnai, bitang ember, világ únta* (140. l.). Meggyőző adat ez arról, hogy egyénisége sugalmas hatalmával Petőfi ősrégi szólást tett halhatatlanná.

ELEK OSZKÁR.

Sürr-forr és pezseg. Nemrég kimutattam, hogy *sürr-forr* ikerszó második tagja a *forr* ige, tehát az összetétel első tagjának van csak köze a *sürög-forog*¹ ikerszóhoz (Nyr 67:131). Cikkem már régebben készen volt, sőt ki is volt szedve, térszúke miatt azonban kimaradt a Nyr előző számaiból. Azóta megjelent az EtSz 13. füzeté, amelyben Melich azt írja, hogy a *sürr-forr* «a *sürög-forog* tréfás rövidülése lehet» (403). Pais szerint a *sürr-forr* ∞ *sür-för*-ban «a *sürög* (*sürög*) meg a *forog* igék alapszavai kapcsolódnak össze ikerszóvá» (MNy 28:118). Szerinte különben a *forog* meg a *forr* egy családba tartozik, s a *forr* a *forog* alapszava, s a *forr* hosszú *rr*-je újabb fejlemény. Nézetem szerint semmi okunk sincs változtatni azon a régiebb felfogáson, hogy a *forr* és *orr* az eredetibb alak, amelyből pótlónyujtással *för* és *ór* fejlődött (vö. *ére*, *ára*, *mére* < *erre*, *arra*, *merre*), a hosszú *ó* azután esetenként meg is rövidülhetett. Hasonlóképp áll a dolog a *varr* igével, melynek *vár*, *vór* változatai szintén pótlónyujtásra utalnak. A *varga* *r*-je a következő mássalhangzó előtt szintén *rr*-ből fejlődött. A rokon nyelv-

¹ Újabb népnyelvi adat: *sürr-för* 'sürög-forog, ténfereg; lábatlankodik'. *Sürr-för, mint a f...g a gatyában* (Bácsbodrog m. Adavidék MNy 6:283). Egy szegedi tréfás dalban talán szintén ez az ikerszó van: Tejet töttem melléje, Ugy mög-sirott-főrott: hogy... (Kálmány Szeged népe 1:64). Itt azonban a *mög-sirott-för* jelentése 'forr'.

vek megfelelő szavainak egyszerű r-je nem bizonyít a magyar hangtörténet ellen, sőt a cseremisiz *uryem* ige arra vall, hogy a hosszú *rr* *rg*-ből fejlődött.

A *forr* ige ,nyüzsög, hemzseg' jelentése annyira régi, hogy már ezt találjuk az első adatban a *Sermo* *dominicales*-ban a 15. sz. második feléből: *vermes de ejus corpore scaturirent ky foruoth az tetw belele* (1:436); *vermibus scaturiebat: foruoth* (2:439).² Érdekes mindkét adatban a *foruoth* alak, s ha ezt *forvot(t)*-nak kell olvasnunk, akkor az arra vallana, hogy a *forr* hosszú *rr*-je is etimológikus eredetű, mint a *varr*-é. A *scaturio* ige jelentése *Calepinus*-nál: *Ki forrok buzgok bugiogok b w u o l k o d o m* *Mártonnál* (1818), 1. ,kibuzogni, kiforrani; hervorquellen, hervorsprudeln'; 2. ,tele lenni, megrakva lenni; voll sein von etwas'. Alapszava *scateo*: 1. ,kibuzogni, forrni, kiforrani; hervorquellen, hervorsprudeln'; 2. (trop.) ,forrni, nagy számmal előjönni, pezsegni; hervorkommen, oder haufenweise hervorkommen'; 3. ,nagy számmal lenni; häufig sein'; 4. ,tele lenni, szintúgy pezsegni benne; voll sein von etwas, davon wimmeln'. *Georges* a *scaturio* ,wimmeln' jelentését is közli. A *scateo* ,häufig sein; von etw. ganz voll sein, wimmeln' jelentésére néhány érdekes példa: *cuniculi scatent iuxta in Hispania Balearibusque* ,tengeri nyúl sok van mind Hispaniában, mind a Baleári-szigeteken'; *arx scatens fontibus* ,a forrásokkal telelevő vár'; *pontus scatens beluis* ,a szörnyeteggel tele levő, a szörnyetegtől nyüzsgő tenger'; *Nilus scatet piscibus* ,a Nílus hemzseg a halaktól'; *Terracina scatet ferarum* ,T. hemzseg a vadaktól, tele van vadakkal'.

² Aranyánál is: *Forr oda* a népség, mert hogy is ne *forrna* (ToldiSzer. II. 1.); *Tolongnak* aztán az első padért, *Egyszerre* mind *beforrva* (Arist. Az *Acharnae*-beliek 24; a *Glossariumban* *beforr* ,betódul'); *De ezek meg visszaforranak* (Ar. *Lysistrata* 1162; *Gloss.* *visszaforr* ,visszatódul').

A *pezseg* ige nek szintén van ,nyüzsög, hemzseg' jelentése: *Pezsegnek a hangyák. A sok féreg csak úgy pezseg. Pezseg a nép az uccákon. Féreg, tolongó népek pezsegése. Pezsgő hangyák, féreg.* (CzF). A *pezseg* igével valószínűleg azonos a népnyelvi *pizseg*, pl. *A vásárban pizseg a sok ember. Pizsegnek a hangyák az odvas fában* (Pápa vid. Tsz). *Annyi van, csak up pizseg* (Rábaköz MTsz). *Pisegnek a szúnyogok* (Nagy Sámuel, 1794 Nyr 21:227). Ennek hangváltozatai: *bézség* ,pezseg'. *Rikor* a víz alig kezd főni, azt mondják, hogy *bézség* (Csallóköz Nyr 15:432); *bézség*, forni kezd, *bézség a víz* (Csik m. Nyr 6:471); *bizség*, sűrő-forog, futkos, szaladgál (csirkékről, általában apró állatokról); *nizd! aba e tócskábo mennyi ébihal uszkál, csak u' bizségnek* (Vas m. Németgencs Nyr 26:94); *bizsög* ,nyüzsög': *Csak úgy bizsög a sok hangya v. féreg* (Baranya m. Csúza Nyr 18:46); *bisék* ,nyüzsög, sűrő-forog' (Sopron m. Mihályi MNY 9:426). Kezdő alakja: *bezsűl* *Kassai* 1:309, *bizsűl*, *kibizsűl*, mint a méhek a kazsból (Vas m. Bögöte Nyr 16:92). Gyakorító ige: *bizsörög* ,pezseg' (Kiskunhalas Nyr 14:285); ,lassan forr (a bor)' (Kecskemét 10:380); *bizsörög* ,nyüzsög, hemzseg'; *annyi hangya bizsörögött a földön!* (Zala m. Hetés MTsz);³ *pezsörög* ,forrad bizseregve' (Háromszék m. Kríza, Nyr 15:94), *pizsörög* ,nyüzsög, hemzseg, sűrő-forog (pl. sok ember, sok apró állat)' (Csallóköz MTsz).

A finn *kiehua* ,kochen, sieden; schäumen, zischen', nyüzsög, hemzseg' jelentésére még néhány példa: *ol' seihtemel lasta ümpärillä kiehu-massa* ,hét gyerek zsihongott körülötte' (Észak-Savo, A. Rytkönen följegyzése); *silliä kiehui aivan kuin ryyniä vellipadassa* ,a héringek nyüzsögnek (a hálóban), egészen úgy, mint a dara a levesesfazékban' (Lampén: *Sillien kimpussa*, 1931, 52. l.); *tuntui nyt niinkuin olisin ypöyksinäni viskattu kiehuvaan ihmismereen* ,most úgy éreztem,

³ Jókainál: A sügérek, kárászok *bizsörögő* tömege (Nyr 23:431).

mintha egymagamat dobtak volna be a nyüzgő emberözönbe' (Päivärinta: E. h. 7:48, 1886); *yhä vielä pastori Gumeruksen astuttua alttarille kiehui ja kohisi kirkko* 'miután Gumerus lelkész az oltárhoz lépett, még akkor is egyre zsibongott és zúgott a templom' (A. Rytkönen szíves közlése a Nykysuomen Sanakirja adattárából).

BEKE ÜDÖN.

Gyüszméköl, gyüsménkedik. Szegeden *gyüszméköl*, a. m. 'jön-megy' (Nyr 44:187, 46:295), Orosházán *gyüszmékél*, 'jár-kel üzlet végett' (Nyr 39:237). Följegyezték még Jászkiséren *gyüszmékél* (MNY 30:120), a komárommegyei Szilason *gyüszmékü* (MNY 29:60) alakban. Kecskeméten *elgyüszmékölök*, 'el-vagyok valahogy ébren' (Nyr 34:222). Rubinyi, aki Félegyházáról közli *Mit gyüszmékölsz?* kérdésben, azt a nézetét fejezi ki, hogy ez a *jö-megy* ige gyakorító alakja, mint Veszprémben a *járkélok* (Nyr 36:350). Rubinyi mindkét esetben téved. A *járkélok* nem a *jár* ige gyakorítója, hisz ez *járkálók*, hanem a *jár-kél* mellérendelő összetétel elhomályosodott alakja, mint erre már a MTsz is rámutatott: *járkél* (ebből: *jár-kél*). *Mit járkész itt, ahun nem szabad?* (Veszprém m. Devecser); *járkiló* 'zsivány, rabló' (Veszprém m. Torna) MTsz, *járkielluo* 'szegénylegény, zsivány' (Pápa, NyF 17:22, Bakonyalja NyF 34:80). Erdélyi József magyarázata teljesen meggyőző, aki szerint a *gyüszméköl* jelentése Szeged-Alsóvároson 'sétálni olyan úton amelyen a sétálók egyik oszlopa a másikkal mindig szembe mozog', tehát a. m. 'korzózni', s a *gyüsz* és *mék* összetétele. Úgy keletkezhetett, hogy a szembejövő ismerősök odaszóltak egymásnak: te *gyüsz*, én *mék*, azaz *gyüszmékölünk* (Nyr 44:187). Már az is érdekes, hogy ez a nyilván tréfás szóalkotás ily nagy területen használatos. A fejérmegyei Velenében viszont *gyüsménkedni* 'tesz-vesz', pl. az ispány úr szokott *gyüsménkedni* (Nyr 46:70). Véleményem szerint ez a harmadik személyű alakok összetétele: *gyün* (*jö*) s *mén*. Ilyen ellentétes jelentésű igékből alkotott összetétel Szalontán

agyvígýeznek: játék előtt a gyerekek *adj, végy* (*aggy-vigy*) szóval választanak a csoportjukba (Viski, Nyr 42:256). Ezt a választást Zentán úgy hívják: *agyvégyezés* (Nyr 38:375).

BEKE ÜDÖN.

Maga. A *maga* mint megszólítás valószínűleg a nyomósított *kegyelmed maga*, *maga kegyelmed* kapcsolatból vált ki (l. Kertész: Szállók az úrnak 110. l.; vö. még Kertész MNY. 4:400, Simonyi Nyr. 40:4). Érdekes, hogy hasonló szerepben alkalmazzák a visszaható 'maga, önmaga' névmás többesszámát némelyik török nyelvben is. Így pl. *bā-dölättin ärs käläi özlärini Kuçâyä kelp tursun dâp* 'vom Bā-daulat ist Befehl gekommen, dass Ihr [tkp. önmaguk = önök, maguk = ön, maga; így szólítják meg itt a fejedelemt] nach Kutschä kommen und dort weilen sollt' (Le Coq: Osttürk. Gedichte und Erzählungen, II. Erzählung des in Kutschä ansässigen Qömulluq Seifulläh Achond. KSz. 18:93); *özlürini bis jâman kördük-mö?* 'haben wir Euch [Önt] etwa schlecht behandelt?' (uo. 92.); *âxonum özlüri tişläp qoisla* 'Wenn Ihr, mein Achund, höchst-selbst ihn doch beißen wolltet!' (uo. 75.); kirg.: *öz döriünün birgü qarsaqty qüp ketkän min* 'ich habe ja mit euch (zweien) zusammen den Korsak verfolgt' (Radloff: Proben 3:308). L. még K. Grönbech: Der türkische Sprachbau I. 82. l.

FOKOS DÁVID.

Az 1. személy -k ragját (*várok, kérék*) Gombocz a tárgyas ragozású többes 1. sz. *váruk, kérük* (> *várjuk, kérjük*) ragjával azonosítja, vagyis felteszi, hogy a *várok, kérék* alakokban tkp. a többesszám 1. személyének egyes számként való használatával (azaz pluralis maiestatis v. verecundiaevel) van dolgunk. Gombocz e használat igazolására analógiául egyes francia nyelv-járások *j'avons, j'sommes* (= *j'ai, je suis*) alakjaira hivatkozik (l. UJb. 10:12; l. még Horger: A magy. igeragozás története 10. l.). Hasonló jelenséget találunk a törökségben is; az ó-oszm. *bän diläjätüm* 'ich möchte bitten' tkp. azt jelenti, hogy 'én kérnék' (l. K. Grönbech: Der türk. Sprachbau I. 80. „Das Wirkt unbestimmter und auch höflicher, weil es die eigene Person weniger aufdringlich hervortreten lässt“.) — A többesszámnak szerényebb kifeje-

zésre való alkalmazása persze gyakori dolog; ilyen pl. *fejlegetéseinket azzal kezdjük; most egy kísérletet fogunk bemutatni* stb. FOKOS DAVID.

Hókuszpókusz, Lári-fári és Kriksz-kraksz. Minden nyelvnek vannak magatermelte argó kifejezései, amelyek csakis ott használatosak, ahol születtek. De minden nyelvben vannak olyan argó-szerű szavak is, amelyek idegenből jutottak kisebb-nagyobb változással nemzetközi forgalomba. Soknak közülök egészen kifürkészhetetlen a története és forrása, de soknak a titkát, ha hosszas kutatással is, de kinyomozza egy-egy fáradhatatlan etimológus. Egy német kultúrtörténeti kutató nemrégén megjelent tanulmányában (F. K. Lobbe: *Wo kamen sie her?*) egész sor ilyen nemzetközi forgalomban lévő szónak az eredetét nyomozta ki, köztük olyanokét is, amelyek nálunk is használatosak. Elsőnek a *hókuszpókusz* szót említi. Ez a szó Angliában bukkant fel először egy 1624-ben megjelent könyvben *hocospocos* alakban, mint vándor bűvészek varázsigéje. A különös szó, mint akkoriban megállapították, a *Hax pax max deus adimax*-nak, a konyhalatinsággal megfogalmazott varázsigének rövidítése és torzítása. Esztendőkkel ezután megjelent egy népszerű angol bűvészkönyv, amelynek szerzőjeként *Hokus Pocus junior* szerepel. A szó írásmódja tehát közben megváltozott.

A *Lári-fári* szó még régibb: egy 15. századból való misekönyv énekeiben *la-re-fa-re*-vel jelezték a hangokat. Ez a megjelölés azonban nyilván nem volt megfelelő, mert Ábrahám a Santa Clara, a híres szerzetes és egyházi szónok (1644—1709) ezt írja egyik elmélkedésében: «A világ olyan, mint a viasz, akárhogyan nyomkodjuk, csak lári-fári és gyermekjáték marad».

A *kriksz-kraksz* (irka-firka) német eredetű szó a 17. századból. Eredeti formája *Kribskrabs* volt és mint a hókuszpókusz, szintén varázsigé, amely tudományosnak akart látszani. Voltaképpen a *Kribbeln* és *Krabbeln* igék összevonása. A szá-

zadok folyamán elvesztette eredeti rendeltetését és olvashatatlan írás megjelölésére kezdték használni. Ez az értelme ma is.

SEBESTYÉN EDE

A «*Paprika*» szó eredete. Nemrég jelent meg J. Storfernek *Im Dickicht der Sprache* c. könyve, mely a szerzőnek alapos magyar tudását árulja el és nem csoda, ha a «*paprika*» szó eredetének kutatására majdnem 10 oldalt szentel. A következőkben kivonatban ismertetem megállapításait, melyek elég eredetiek és érdekesek.*

Nézzük, mi ennek a tősgyökeresnek vélt magyar szónak az eredete. Kolumbusz felfedezése rengeteg új, eddig ismeretlen élvezeti cikkel ismertette meg az európai embert. A legtöbb esetben átvették a nevüket is, mint *Mais* (kukorica), és *csokoládé*, amelyek mexikói eredetűek. A sok élvezeti cikk között volt az a növény is, amelyet a tudomány később *Capsicum annum* névre keresztelt. Mivel ennek a növénynek maró íze hasonlított a bors ízéhez, ezért a hódító spanyolok elnevezték *indián* vagy *brazíliai borsnak*, vagy mint később nevezték *spanyol borsnak*. Később ez a név is felcserélődött *török borsra*, mivel leginkább az akkor török uralom alá tartozó Balkán-félszigeten termelték, amint az a többi amerikai termelvényekkel is történt (mint pld. a dohány). Az «*indiai bors*» épügy átváltozott *török bors*-sá, mint ahogy a *Mais*-t ma is török búzának mondják sok helyen (nemcsak Erdélyben).

A *Capsicum* tudományos neve a görög nyelvből származik. Amerika felfedezése után nemsokára már nagy területeken művelik, kivált a mai Szerbiában. Innen került ez a növény Magyarországra is, Gombocz Zoltán megállapítása szerint a 18. sz. első felében. A Molnár Albert-féle szótárban még mint *török bors* szerepel. A «*paprika*» szó maga szlávos kicsinyítése az új-

* Storfernek régebben megjelent könyve *Wörter und ihre Schicksale* is azt bizonyítja, hogy jól ismeri a magyar nyelvészeti irodalmat. (A szerkesztő.)

görög *piperi*-bors szónak. A paprika szó legrégebb magyar nyoma 1748-ból való. Közben a paprikatermelés Magyarországon rohamos fejlődésnek indult, különösen Szeged környékén, úgyhogy ma a botanika egy különleges *varietas szegedinensis* paprikát is ismer.

Franciául a paprikát *piment*-nak hívják. A népies neve *poivre long* vagy *poire de Cayenne*. A magyar paprika szót a francia bár nem használja a fűszer megnevezésére, mégis átvette ebben a bizalmas nyelvben előforduló szólásban: *baver dans le paprica*, (a paprikában nyálazni) annyit jelent: nagyozni, lódítani. 1917-ben volt egy francia frontújság, amelynek *Bavons dans le paprica* (Hazugságok) volt a címe. A világháború előtt Németországban «Paprika» volt a gyűjtőneve a pikáns viceknek. Párizsban a titokban árult pornográfikus fényképeket hívják paprikának.

PECHY SÁNDOR.

Jós és javas. «A jós jövendöl, de nem gyógyít soha; ellenben a javas gyógyít, de nem jövendöl. Mit következtessenek mindebből? Azt, hogy a jós és javas azonosságát nem szabad sarkigagságnak tekintenem.» Ezt írta Szily Kálmán 1899-ben (Nyr 28:290). Már rámutattam arra, hogy a jós Rábapatonán „paraszt-orvos” (Nyr 60:243). A következő idézet pedig azt bizonyítja, hogy a *szentasszon* a vas megyei Németgencsen nemcsak „kuruzsló”, hanem „jövendőmondó” is: Ahun tavó is bekisírtették zsandárokke aszte *szentasszont*, ki Dudásékná gyövendőt mondott. A peig nemis ollan *jovasasszon* féle vót, mindaki csak gyógyvítanyi tud, mer e még e gyövendőt is mégtutta jósunyi (Nyr 31:528). A MTsz e szót nem ismeri.

BEKE ÜDÖN.

Penészmentő. Zsirai a sopron megyei Mihályiban ezt a szót *penészmentüő*, *peliszmentüő* alakban jegyezte föl „ostorosgyerek; fölösleges, hasznavehetetlen ember” jelentéssel (MNy 9:464). Látnivaló, hogy az összetétel első tagja a *penész* szó. A *penész* tudvalevőleg a szláv *plěsn* átvétele, amiből először *pelezn*, *peliszn* fejlődött (vö.

pelezn, *pelezn* BesztSz., *peliznes* SchlSz.), majd ebből hangátvétéssel *penészl*, *peniszl* (vö. *penyzl* SchlSz.) A szóvégi *n*, *l* aztán lekopott, így keletkezett az irodalmi *penész*, népnyelvi *penisz* (Komárom, saj. följ.) *penyész* (Abauj, Borsod, Udvarhely m.), *pinész* (Marosszék, Aranyos-szék), *pinisz* (Baranya m. Csúza) MTsz., *pilisz* (Vág mell.) Tsz., *pilisz* (Pozsony m. Kassai 4:84 MTsz.), *piliz* (Alsócsallóköz Nyr 29:590). Ezek vannak meg a szóban levő *peniszmentüő*, *peliszmentüő* előtagjában. Ha azonban a szóban járulékhang fejlődött (pl. *pilisznye*, *pirisznye*), vagy képzőt vett föl (pl. *pilisznyés*, *penészlës*; *pilisznyedik*, *pirisznyedik*, *penészlödik* MTsz.), akkor megmaradhatott az *n*, *l* (vö. Beke Nyr 65:29). BEKE ÜDÖN.

Vigyorog a nap. A CzF sokszor közöl olyan adatot, amit más szótárban hiába keresünk. Ilyen ez a kifejezés is: *vigyorog a nap*, midőn a felhők közül ki-kibukkan. A szó-lás hiányzik a MTszból, bár a Nyr közölte Kiskúnhalasról: Ez a *nevelő üdö*, mikó így szítál az esső; a *nap mög vigyorog csak* (23:193). *Vigyorog a nap* csak, nem tud körösz-tül sütni a fölyhökön (uo. 574). De megvan már a MTszban a *vigyorog* kezdő alakja: *viggyan* „hirtelen kisüt, kivillan (a nap a felhők közül)”. *Egyet viggyant a nap* (Vas m. Ság, Kresznerics); *kiviggyan* (Pápa), *megviggyan* (Zala m. Aszófő) ua. (*Amint a hold meg kezdett viggyanni*). Ennek hangváltozata a *viccsan*, de ez csak igekötővel fordul elő: *föviccsan*, *föltünik*, *föltet-szik* (a nap) (Zala m. Arács); *ki-viccsan*(ik) „kisüt, kivillan (a nap a felhők közül)” (Somogy m. Balaton mell. Bács-Bodrog m. Bozdán); *ki-viccsant* ua. (Keszthely vid.) Gyakorító alakja van ebben az igenévben: *vicsorgó idő*: mikor majd a nap süt, majd eső esik (Balaton mell.) MTsz. BEKE ÜDÖN.

Höcsönszakállú. Mese a Lófi Jan-kuru c. göcseji mesében ez a neve egy mesebeli alaknak. A szót maga a mesemondó sem értette, s úgy értelmezte „hosszúszakállú” (Nyr 2:370), s a MTsz is ezzel a jelentéssel szótározta. Szilády Aron (MNy

1:411) a mese változatai alapján rámutatott, hogy a *höcsön* elhomályosodott összetétel a *hét sing*-ből. Simonyi Pintér Palóc népmeséiben meg is találta *Heecsín szakálláó* ördög alakban (Nyr 44:135, 45:38). Nem említi azonban egyikük sem a Kálmány Lajostól Szajánban följegyzett, Tehén fíjú szép vitéz Jankó c. változatot, amelyben a szöveg forgó mesealak neve *Hét sing embör*, s meg is mondja: «7 sing vót a szakállá» (Szeged népe 2:116). Különbözik magából a göcseji meséből is kimutatható ez, mert később azt olvassuk, hogy Lófi Janku «mékfokta a hét ölles szakállát» (371). A hetes szám tehát még tudatában volt a mesemondónak, noha az összetételt már nem értette, mert a német *Schiene*-ből származó *sín* mérték jelentésben már *sing*¹ alakot öltött. A *sing* azonban nem 'öl', hanem csak 'rőf'. A járulékhang nélküli alakra nagyon érdekes elhomályosult adatok vannak hevesmegyei népmesékben: *hét sinyire* 'hét singnyire' (Besenyőtelek MNGy 9:436); *a föld hét csinnyára*, *hét csinnyán* 'a föld alá, alatt hét singnyire' (tkp. *héccsinnyára* < *hét sinnyire*) uo. 58, 59.

BEKE ÖDÖN.

Patkonca. Folyóiratunk legutóbbi számában Beke Ödön a *patkonca* szó eleterjedésére s pontos jelentésére vonatkozó értesítést kér. Szülőföldről, Tolnából ismerem ezt a szót *paszkonca* alakjában. Jelentését kényes dolog lenne az említett Patkonca kisasszonnyal kapcsolatba hozni, mert biz ez a szó Tolnanémediben *hermafrodita baromfi* értelemben ismert. Kerek 50 esztendeje nézegettem csöndes utálgattal vegyes gyermeki kíváncsisággal, amint az udvarunkon egy aszszony a fiatal kakasokat megfelelő műtéttel kappanokká változtatta. Volt azonban olyan is, amelyiket bántatlanul eresztett ki a térde közül. Megkérdeztem, miért? «Azért, mert ez *paszkonca*, kicsi fiú» — felelte. — A Beke Ödön közölte jelentéssel annyiban egyező ez az ér-

telem is, mert mint a *patkonca virág*, az ilyen baromfi sem teljes, anatómiai szempontból.

BUZÁS DEZSŐ

Nyomat. A cséplőgép használata előtt a gabonát a szérún lóval vagy más barommal tiportatták, hogy a szeme kihulljon. CzF szerint a buzát, árpát, zabot, kölest nyomtatják, a zsuppnak való rozst pedig csépték. Ismeretes jelentésváltozás, mikor a szó a régi jelentés mellett új jelentést kap, s az eredeti uralkodó képzetet kiszorítja az új uralkodó képzet. Pl. régen madárral írtak, de a toll név megmaradt akkor is, mikor már acél-, sőt ma már aranytollal írnak (Gombocz Nyr 32:259.) Így érthető, hogy a Farkas Julcsa c. balladában nyomtatnak a cséplőgéppel is: Apák, anyák, én rúlam tanújjatok, A lán- tokat *nyomtatni* ne haggyátok! Véletlenül beleesik a dobba, Kezit, lábát étöri a masina! (Torontál m. Klárafalva, Kálmány Szeged népe 3:10). A MTsz a baranyamegyei Csúzáról közli a cséplőgép *nyomtató-masina* nevét.

BEKE ÖDÖN.

Süvöltő. A moldvai csángóknál *szültü* 'furulya' (Rubinyi, Wichmann). Viski érdekes cikkében kimutatta, hogy a *szültü* a *süvöltő* hangváltozata, s ősi magyar hangszer neve (NNy 6:71). A mátravidéki *süvütös* 'gyűrűs zsidó' (MTsz) tkp. 'fütyülős zsidó'. Hogy a *süvöltő* valóban régi hangszernév, bizonyítják régi szójegyzékeink, így *siuelte* a Schl. Szjben, *Sywoltó*, *Nad syweoltó* a Gyöngyösi Szótártöredékben (Beke, NNy 7:30). Egy 1568-ból való debreceni jegyzőkönyvben családnévként fordul elő a *süvöltös*, s ekkor még bizonyára foglalkozásnév volt: Uxor Matthie *Sjvölttheos* (MNY 26:329). Ez olyan név, mint *Sipos*, *Hegedüs* stb. (l. OklSz). Felsőmagyarországon még ma is megvan ez a hangszer- név: Ficsa *süvötöt* csináltak (Zemplén m. Szürnyeg 1885, Nyr 46:190, vö. *Ne süvötöjji!* Uo.) Nyilván fűzfásípról van szó, amit bizonyít az is, hogy Abaúj megyében a *süvötő* valóban 'síp' (NyF 13:45). Hódmezővásárhelyt *fütyürütyü* a rongyszedő zsidók háromlyukú furulyája (Nyr 45:137).

BEKE ÖDÖN.

¹ Sárközben és Baján a 'vasúti sín' is *sing* (Nyr 32:463, 33:531).

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő. Külföldi előfizetők számára 6.— svájci frank. Németországba 6.— márka.

A legközelebbi szám június havában jelenik meg.

Az alább felsorolt könyveket kedvezményes áron bocsátjuk előfizetőink rendelkezésére, csakis közvetlenül a kiadóhivatal útján:

Balassa József: A magyar nyelv életrajza. Füzve 1.20, kötve 2.—, Bolti ára volt 2.— és 3.— P. (Csak korlátolt számú példányunk van még.)

Balassa József: A nyelvek élete. Kötve: 4.40 bolti ár helyett 2.80 P.

Nyelvőrkalauz II. A Magyar Nyelvőr 26—51. kötetének tartalomjegyzéke, szó- és tárgymutatója. 2.— P.

Telefón: 310—634.

Postatakarékpénztári számla:

Dr. Balassa József 2560

A MAGYAR NYELVÖR

szerkesztősége és kiadóhivatala
Budapest, V., Klotild ucca 10/A.

STEMMER ÖDÖN

Tudományos könyvkereskedés és antikvárium

Budapest, V. Gróf Tisza István ucca 14

Telefon: 1-800-75

Telefon: 1-800-75

*Nyelvészeti és történelmi művek és folyóiratok
nagy raktárkészlete.*

Keresletek és rendelések legpontosabb elintézése.

Méltányos árak.

*Könyvtárak és egyes megfelelő művek
állandó vétele.*

TARTALOM:

<i>Balassa József: A Magyar Nyelvőr megindulása</i>	1
<i>Beke Ödön: Állat- és növényneveink történetéhez</i>	6
<i>Fokos Dávid: Finnugor-török mondattani egyezések</i>	13
Irodalom: Uotila T. E: Syrjänische Chrestomatie. (Fokos Dávid). — Ladislauş Gáldi: Contributions à l'étude des lexiques latins-hon- grois du moyen âge. (Balassa József). — Nagy Jenő: A népi ken- dermunka műszókínese (Beke Ödön). — Könyvek	19
Nyelvművelés: Helyes-e vagy helytelen a kölcsönszó? (Kardos Albert). — Farkas Gyula irodalomtörténete és a magyar nyelv (B. J.) ..	22
Magyarázatok: Rokokó és barokk (Zsoldos Jenő, Balassa József). — Romlandó cserép. Pázmán lovag Rikkanca. Sehonnai bitang ember (Elek Oszkár). — Sürr-forr és pezseg. Gyüszméköl, gyüs- ménkedik (Beke Ödön). — Maga. Az 1. személy -k ragja (Fokos Dávid). — Hókuszpókusz, Lárifári és Krikszkraksz (Sebestyén Ede). — A paprika szó eredete (Péchy Sándor). — Penészmentő. Vigyorog a nap. Höcsönszakállú (Beke Ödön). — Patkonca (Buzás Dezső). — Süvöltő. Nyomatat. Jós és javas (Beke Ödön) ..	23

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik kéthavonként
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó
BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Budapest V.
Klotild uccá 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

A MAGYAR HELYNÉVADÁS TÖRTÉNETÉBŐL.

Írta: Kertész Manó.

I.

Régóta ismerjük a magyar helynévadásnak azt a legősibb módját, hogy a tulajdonos törzs, nemzetség vagy személy neve magában, minden képző vagy egyéb szó hozzájárulása nélkül a föld, a birtok megjelölésére is szolgál. *Csanád* földjét ezer esztendő óta nem *Csanádföldjének*, hanem *Csanádnak*, *Szabolcs* birtokát *Szabolcsnak*, *Tasét*, *Tasnak*, *Koppányét* *Koppánynak*, *Gyuláét* *Gyulának* nevezik. Se szeri, se száma azoknak a pogánykori törzs-, nemzetség- és személyneveknek, amelyek eredeti használatukban kivesztek, de helynévként még ma is élnek; csak például idézzük ezeket: *Nyék*, *Megyer*, *Kürt*, *Gyarmat*, *Tarján*, *Jenő*, *Kér*, *Keszi*, *Varsány*, *Tárkány*,¹ *Tomaj*, *Vezekény*, *Nána*, *Bökény*, *Bogát*, *Szemere*, *Szalók*, *Örkény*,² *Tömörkény*, *Jutas*, *Pata*, *Tét*, *Tétény*,³ *Üllő* (Árpád fia).⁴

Egyetlen indogermán nyelvben sem lehet helynév a pusztá egyes számú nominativusban álló személynév.⁵ Ám hogy a magyarságnak az ilyen módon való névadás még keletről hozott gyakorlata, annak kétségtelen bizonyítéka olvasható Konstantinos Porphyrogennetosnál, aki elmondja, hogy a magyarok Kaukázusvidéki hazájukat *Λεβεδία*-t első vajdájuk, *Λεβεδίας* után nevezték el; a görög képzők lefejtése után világos, hogy a vezérnek is, földjének is *Levédi* (*levő+di*) volt a neve.⁶

Vajjon mi lehet a lelki gyökere annak a sajátságos jelenségnek, hogy a *Tarján* törzsnek, *Tomaj* nemzetségnek, *Jutas* személynek a földjét is *Tarján*, *Tomaj*, *Jutas* névvel nevezik? Kétségtelennek tartom, hogy *az azonos név embernek és földnek a lélekben való tökéletes azonosítását jelenti*. Ez az azonosítás az oksági kapcsolatok szerint igazodó, logikus gondolkodás számára szinte alig felfogható; ám az etno-

lógusok gazdag megfigyelései és tanításai szerint a primitív népek prelogikus lelki működésében a legtermészetesebb, a legmagától-értetődőbb dolog a világon. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy a honfoglaló magyarság, vagy akár az ismert őshazák magyarsága gondolkodásában még az egészen primitív társadalmak prelogikus fokán állott, de kétségtelen, hogy az ősidőkből még sok primitív vonást őrzött meg, mint ahogyan egészen fejlett társadalmak egyes szokásai, babonái, szólásai is erre az ősi prelogikus állapotra emlékeztetnek.

Hogy totemisztikus társadalmakban micsoda meglepő azonosításokkal találkozott a kutatók, arra csak egy példát idézek. A braziliai bororó törzs tagjai azt mondják magukról, hogy ők vörös papagájok; ez azonban náluk nem csupán azt jelenti, hogy a vörös papagáj a totemállatjuk, hogy ők haláluk után vörös papagájjá lesznek, sem azt, hogy a vörös papagájok madárrá változott bororók — nem, hanem azt, hogy a bororók most, még életükben valóságos vöröspapagájok, tehát egyszerre emberek is, madarak is. — De tovább menve, a totem tagjai és az általuk lakott föld között is világszerte misztikus kapcsolatok vannak. Például a középausztráliai primitív társadalmak misztikus egységben tudják és érzik magukat azzal a földterülettel, amelyen élnek és el sem tudnák képzelni, hogy más földön is élhetnének, vagy más csoport vagy törzs az ő területüket bírhatná. Az ilyen prelogikus fokon álló társadalmak gondolat-, érzés- és képzeletvilága számára e két mondat: «ez a föld a kengurutotemé» és «a kengurutotem ezé a földé» — tökéletesen egy jelentésű.⁷ A földnek és tulajdonosának ez a tökéletes egysége a mi gondolkodásunk számára is érzékelhetőbb lesz e két szólás világánál: *farkast emlegetnek — a kert alatt jár és nem jó az ördögöt a falra festeni* (mert megjelent); ez a két szólás is ilyen nem oksági kapcsolatok szerint igazodó ősi, prelogikus lelki működés maradványa: az egyik a névnek, a másik az ábrázolásnak a megnevezettől vagy ábrázolttól való misztikus kapcsolatát, sőt azonosságát mutatja. E lélek számára, amely az embert mindavval, ami rá vonatkozik, ilyen egységben gondolja, érzi és képzelettel, természetesen *Tas* meg a földje, *Koppány* meg a birtoka egy és ugyanaz.

Moór Elemér e névadási módot nomád névadásnak nevezi és úgy magyarázza, hogy olyan korban keletkezett, amikor még csak személyeket lehetett felkeresni, nem pedig a személyek állandó lakóhelyét.⁸ Abban nyilván igaza van Moór Elemérnek, hogy ennek a névadásnak, amely úgy a 13. sz. közepe táján szűnik meg, eleven volta nagyjában egybeesik a magyarság történetének nomadizáló korszakával. Mert bármily megbízhatatlannak tartja is a kritika Freisingi Ottó († 1158) feljegyzéseit, azt a megállapítását aligha lehet kétségbe vonni, hogy hazánkban jártakor, a II. keresztesháború idején (1147—49) a magyarságnak falvaiban voltak ugyan kezdetleges házai, melyek jobbára nádból, ritkán

fából, még ritkábban kőből épültek, de az egész nyáron és őszön át sátrakban laktak.⁹ Ha ezt egybevetjük azzal, amit Cs. Sebestyén Károly a nomád pásztorkodás életformáiról megállapított,¹⁰ akkor alig lehet kétséges, hogy itt a még bizonyos mértékben nomadizáló magyarság téli és nyári szállásairól van szó. Ám ez nem magyarázza meg, miért nevezték *Koppány* földjét *Koppánynak*, nem magyarázza meg a névben megnyilatkozó tökéletes azonosítást; azért, mert ekkor még csak a személyt és nem a személy állandó lakóhelyét keresték, bizvást nevezhették volna *Koppány* földét *Koppány földének* is, holott az efféle helynevek csak a 13. sz. közepetáján bukkannak föl.

Nemcsak a pogány magyar személynevek szolgálnak helynevekül; az ősi névadásmódnak ebbe a sodrába belekerülnek a 11. és 12. században átvett német és szláv személynevek is; a hajdan nagy szerepet játszott *Hunt-Pázmány*, *Haholt*, *Rátold* nemzetség neve földet is jelent a *Hont*,¹¹ *Hahót*, *Rátót* helynevekben; hasonlóképpen német személynév az *Arnót* (Sajóarnót), *Bertót*, *Majtény* falunév, viszont *Galánta*, *Pankota*, *Szanda*, *Visonta*,¹² *Radvány*, *Bogyoszló*, *Szoboszló*, *Veszprém*¹³ szláv személyneveket őriz.

Megfigyelésem szerint a 12. sz. elején kezdenek keresztény, bibliai nevek is föld- és falunevekül jelentkezni; ilyenek: *Ábrahám*, *Ábrány*, *Andocs*, *Iván*, *Fülöp*, *Ják*, *Menyhárt* (ÁUO. 6:529), *Mihály* (uo. 7:42), *Sámson Semjén*,¹⁴ *János* (ZichyOkm. 1:7), *Lázár* (uo. 1:11), *Péter* (uo. 1:532), *Pete* (uo. 1:45), *Majsa*, *Lörente Pongrác* (Csánki 2:637), *Sávoly* (<*Saul*).¹⁵

*

Szinte a névadás pillanatát érzékelhetjük, mikor egy Szent László korabeli oklevélben a Tatától nyugatra fekvő *Temerd* pusztáról meg a győrmegyei *Vének* faluról azt olvassuk, hogy nevüket a megművelőjüktől kapták: «predium, quod a colono nomen sibi accepit *tumurdi* (PRT. 1:591); «octavum predium est, quod a colono accepit vocabulum *uueinic* (uo.). Éppen ilyen szemléltetőek és az elnevezés születésének idejéhez visznek közel bennünket azok az adatok, amelyekben még a nemzetségnek meg a birtokának, falujának ugyanaz a neve. A vasmegyei *Csém* község, «uilla *Chem*» 1244-ben a «de genere *Chem*»-beliek birtoka (ÁUO. 7:162). Egy István fia Istvánról olvasunk, akinek faluja is, nemzetsége is *Csorna*: «de uilla et generacione *Chorna*» (uo. 7:472, 1257-ből); a soproni vár jobbágyai «de genere *Quer*» *Kér* faluban laknak (uo. 7:44, 1237-ből, Csánki 3:614); a Gutkeled nemzetség földje a «villa *Gut*,» «terra *Gut* nomine» (Csánki: 3:330); a Szekszárdtól nyugatra fekvő *Apor* helység mint «possessio *Apour*, *Apur*» a «generacio *Apour*» birtoka (uo. 3:414); a székesfehérvári káptalan igazolja, hogy Péter fia Miklósnak, mivel az *Apor*-nemből származik, az *Apor* nevű birtok jogos tulajdona (ZichyOkm.

2:51, 1342-ből); a *Káta*-nemből származó Gugh fia Gugh *Kátán* lakik (uo. 2:64, 1343-ból); a györmegyei *Pécen* laknak az Apponyiak ősei: *nobiles viri de genere Pech*» (Csánki 3:555); az *Ilia*-nembeliek mikor 1265-ben osztozkodnak, a felosztásra kerülő nyolc falu között van egy *Ilia* nevű is (ÁUO. 8:135). A Huntpázmán nemzetségből való Felicián fiai: Mihály és *Fancsika* 1303-ban kivonulnak Ugocsából és a Fancsikáról elnevezett birtok, a mai *Fancsika* helység testvérüké, Mártoné lesz (Szabó: Ugocsa m. 68, 326).

Pontosan tudjuk, ki az a jóemlékezetű *Beled* comes, akinek nevét a vasmegyei Alsó- és Felsőbeled örzi; az Oslu-nemzetségből származik (az Ostffyak atyjafia), IV. Béla és elődei alatt dícséretes szolgálatokat tett, ezért fiainak a király öt ekényi földet ad a Rábca közelében a *Beled* nevű birtok mellett, ahol Beled fiainak házuk és egyházuk van (ÁUO. 7:54, 1237-ből). Oklevéltáraink számos ilyen szemléletes példával szolgálnak: «nobilis quidam *Veccha* nomine de villa *Veccha* vocata (Péc-AppOkl. 1:3, 1248-ből); «Benedictus filius *Golsa* de *Golsa*» (HazOkl. 140, 1293-ből). *Dorog* fia Miklós fiainak, Konrádnak és Kelednek birtoka is *Dorog* (ZichyOkm. 1:531, 1338-ből); *Stanch* fia János fiainak, Matyusnak és Lukácsnak egyik birtoka *Stanch* (uo. 1:288, 1326-ből). Szempontunkból különösen tanulságos egy 1266-ból való oklevél, amelyben V. István ifjabb király *Parabuch* comesnek névszerint felsorolt több birtokot adományoz és egyúttal elrendeli, hogy mindezeket a birtokokat ezentúl *Parabuch*nak nevezzék (Jakubovich-Pais: ÓmOlv. 122).¹⁶

Beled a névadás időpontja körül még nem falu, hanem csupán birtok (terra, praedium), ahol még Beled fiainak is csak háza és egyháza áll; *Parabuch* adománylevele is terra-ról, földterületről, nem pedig faluról szól. Hogy az eiső magyar helymegjelölések — akár személynévek, akár más természetűek — mindig csak földterületre és nem falura vonatkoznak, az a honfoglaló magyarság életformáját ismerve bizonyításra sem szorul. Hogy mikép népesülnek be az ilyen birtokok falvakkal, azt éreztetik az olyan okevébeli adatok, hogy a «terra *Cal*»-on van egy «villa nomine *Cal*» (ÁUO. 6:551, 1234-ből), a *Vosian* (Varsány) nevű praediumon *Vosian* nevű falu (uo. 1:130, 1231-ből). Persze egy-egy nagy kiterjedésű birtokon több falu is keletkezhetik, de még a 13. sz. közepén is magának a földterületnek a neve fontos, a faluk nevét esetleg meg sem említik: «Possessiones Duburdun cum pluribus villis, item Hwdus et Theyes cum pluribus villis pertinentibus ad eadem (uo. 7:430, 1256-ből).

A földnek és tulajdonosának a régi magyar lélekben való egybeforrottságát koraközépkori határjáró okleveleink egy szokásos fordulata is igazolni látszik; mert nem pusztán hungarizmus, magyar nyelvi hatás, hanem a magyar léleknek latin köntösben való

megnyilatkozása az a jelenség, hogy ezek az oklevelek rendszerint nem úgy mondják, hogy *Pét* földje határos *Mihály* földjével, hanem így: *Pét* határos *Miháll*yal; csak néhány oklevélbeli adatot idézek e jelenség igazolására: «ab eodem per quendam fluuium Mersed uocatum determinat a generacionibus *Coplon* usque fluuium *Zomus*» (ÁUO. 8:16, 1261-ből); vndique certis metis distincta, ex parte vna versus *Belkus*, et ex parte altera versus *Jacobum* et fratres eiusdem» (uo. 6:385, 1217-ből); «ibi separatur terra Dominici a *Stephano* antedicto» (uo. 8:118, 1264-ből); «peruenit ad metas angulares, ubi *Martinus*, qui aderat, commetatur» (uo. 8:116, 1264-ből).

*

Nyelvtani szempontból a helynévül szolgáló személynévvel egészen rokon jelenség az, hogy a *népnevek* is egyes számú nominativusi alakjukban helynévül használatosak. Ám hogy egy falut, amelyet besenyők, székelyek, vagy böszörmények laknak, miért neveznek pusztán így: *Besenyő*, *Székely*, *Böszörmény* — annak megvilágítására nem elegendő a változatlan személynév helynévi használatára adott magyarázatunk. Miért nem Besenyőföld, Besenyőfalu, Besenyők földje, amikor nyilván több besenyő lakta azt a földet vagy falut? Azt hiszem, világosságot derít a változatlan népnévnek helynévi használatára a következő adat: «quandam terram *Beseneu* uocatam, que quondam per *Tekme bissenum*... habita fuerat et possessa» (HazOkl. 84, 1278-ből); vagyis egyetlen besenyőnek, kétségtelenül besenyő úrnak a birtoka az a föld és hogyha voltak is kisebb-nagyobb számban besenyő szolgálói, a tulajdonos az az egyetlen besenyő úr volt, kinek nem a neve, hanem csak a nemzetisége érdekelte a magyar környezetet. Bár tudjuk, hogy a 11. században igen sok besenyő telepedett le nálunk részint a határokon, részint szerte az országban falvakban,¹⁷ tehát nem egyénekenként, amint olvashatunk is ilyeneket: «fideles nostri *Bisseni* nobiles de *Bessenew*» (Gyárfás 3:504, 1369-ből), mégis azt kell feltennünk, hogy a földet mindenütt tulajdonképpen egy besenyő kapta olyanformán, mint ahogy később egy-egy kenéz szláv vagy oláh lakosokkal «falut ültetett». Hazánk ma is tele van ilyen Besenyő nevű helységekkel és pusztákkal: *Máriabesenyő*, *Óbesenyő*, *Szirmabesenyő*; a középkorban némely vármegyében három is volt (l. Csánki passim). Ilyen természetű helynevek még: *Böszörmény*, *Székely* (Csánki 2:253, 3:450), *Nagyolasz* (ÁUO. 7:223), *Lengyel* (uo. 6:532), «villa *Tout*» (Lengyeltóti, MNy. 23:363), *Horvát* (ZichyOkm. 2:165,) *Szász* (Szabó: Ugocsa m. 479), *Cseh* (Csánki 2:578, 3:42, 420) *Német* (uo. 3:243, 443), *Orosz* (uo. 1:177). A környező népek neveinek ilyen legrégibb típusú helynevekkül használatát érthetővé teszi az a körülmény, hogy már a 11. században jöttek hazánkba vallon («olasz»), német, olasz, cseh, lengyel és orosz telepések.¹⁸ Nagy-

oroszi első lakóit Kálmán király hívta be Galiciából és udvari ajtónállókká tette őket.¹⁹ A csehek részint mint rabszolgák, részint mint politikai menekültek vagy mint hospesek kerültek Magyarországra.²⁰

*

Éppen így magában áll a magyar nyelv abban, hogy hivatás-, foglalkozás- és meterségnevek egyes nominativusi alakban helynevekkül állnak. Királyi vagy királynéi udvarnokok, tárnokok földje a sok *Udvarnok*, *Tárnok* nevű helység, a névben megjelölt foglalkozást üzték az ilyen nevű helyek birtokosai: *Álcs*, *Ács* (Csánki 2:142, 3:492), *Halász* (uo. 1:62, 99, 2:611, 3:330, ÁUO. 7:244), *Hodász*, *Högyész* (kir. hermelinvadások, MNy. 24:142), *Igric* (PRT. 7:460), *Kovács* (Csánki 1:239, 2:767, 3:73, 505 «dictam terram fabrorum nostiorum *Koachy* vocatam» ÁUO. 7:360, 1254-ből); *Lovász* (Csánki 2:127, 331, 3:28, 348), *Ötvös* (uo. 2:634), *Szakács* (uo. 1:744, 3:251), *Szücs* (uo. 1:72, *Takács* (uo. 3:255), *Timár* ÁUO. 1:25). A *Lüér* nevű helyek (*Löverek*) gyeplépcső nyilasok, lüérek telepei voltak, a *Dobos* nevű fehérmegyei birtokon királyi hírnökök laktak (MNy. 13:230). A századi apátságoknak 1067 körül valaki birtokot adományoz és az oklevélben többek között ezt olvashatni: «Odaadom *Zekeres* nevű birtokomat és rajta lakó népeimet, akik havonként ketten-ketten az apáttal, bárhova megy, lovon kísérik» (ÁUO. 1:26).²¹ Világos, hogy ezen a birtokon több szekeres lakott, mégis úgy nevezik, mintha csak egy lett volna a birtokosa. Hasonlóképpen «*ardók*» erdőőrök telepei voltak az egy erdőorról elnevezett *Ardó* nevű helyek²² Sáros-, Zemplén-, Ugocsa-, Szilágy- és Torna vármegyékben (Csánki 1:231, 289, 341, 413, 431, 551). Hóman szerint²³ szintén erdőcsőszök voltak a latinul *draucarius*nak nevezett *darócok*,²⁴ akiknek az emlékét számos helynév őrzi; ezek is többen laktak egy telepen, mert hiszen a helységek latin neve «villa draucariorum», de magyarul csak *Daróc*, mintha csak egyetlen daróc volna lakosuk vagy birtokosuk (Csánki 1:171, 256, 293, 389, 414, 473, 549, 5:344). A *Dusnok* nevű helyek lakói birtokukat azért kapták, hogy elhalt uruk lelkiüdvösségéért valamelyik egyháznak egyetmást adományozzanak vagy bizonyos szolgálatot teljesítsenek.²⁵ A zalamegyei *Dusnok* faluról szóló 1256-i oklevélből, amely még «terra Dusnok»-ot említ, megtudjuk, hogy a szláv *dusa* 'lélek' szóból származó *dusnok*-nak *torló* volt a magyar neve; ez az oklevél a mi szempontunkból azért is érdekes, mert határozottan megmondja, hogy a *Dusnok* nevű földön *t ö b b d u s n o k* lakott: «Pulsatores sive exequiatores qui *turlouk* vulgariter dicuntur ecclesie B. V. de Thoplica... super terra *Dusnok*... apud predictos *dusnicos*» (Csánki 3:48, 326, 1:27).

A *Szakács*, *Ötvös*, *Ardó*, *Daróc*, *Dusnok* helyeket tehát több szakács, ötvös, ardó, daróc, dusnok lakta. Mégis alapos okunk van

annak a feltevésére, hogy azért használatosak ezek a foglalkozást jelentő szók helynevekül egyes nominativusi alakjukban, mert az általuk jelölt föld eredetileg egyetlen ilyen foglalkozást űző ember birtoka volt. E feltevés bizonyítékát egy *Kürtösmegyer* nevű helyre vonatkozó okleveles adat szolgáltatja. *Kürtös* nevű puszta van Zalában, *Nagy-* és *Kiskürtös* nevű falu Nógrád megyében; középkori lakóik királyi kürtösök, trombitások voltak. Kont Miklós nádor 1358-i bizonyáglevele szerint Lampert fiai: Mihály, István, Demeter és János pap «de *Kurtusmeger*» előadják, hogy őseik királyi kürtösök («*buccinatores regii*») voltak és maguk is azok és hogy Kürtösmegyer birtokot a kürtösség jogán bírják (Sopr.Tört. 1:294). Nyilvánvaló, hogy Kürtösmegyer birtokot még a 14. sz. közepén is egyetlen kürtös család bírja, világos tehát, hogy eredetileg is egyetlen ember, e család őse kapta kürtös szolgálata fejében. E kürtösöket és birtokukat még Zsigmond király harminc évvel később kelt oklevele is emlegeti: «*in dictis terris prefatorum tubicinatorum nostrorum*» (uo. 1:484, 1388-ból); a helynévnek itt előforduló *Kyrtwsmagyara* alakja tisztán mutatja, hogy az összetétel előtagja nem tulajdonság-, hanem birtokos jelző: «kürtösnek a Magyarja v. Megyerje» — más szóval itt is egyetlen kürtösről van szó, akinek az adományozott birtoka régi nevét (Megyer, Magyar) is megtartotta.

(Folytatjuk.)

¹ Melich: A honfoglaláskori Magyarország 342, 357. Kniezsa: Magyarország népei a XI. században 456 s köv. — ² Pais, MNy. 24:169. — ³ Melich i. m. 11. — ⁴ Gombocz MNy. 11:436. — ⁵ Melich, MNy. 24:6. — ⁶ Melich i. m. 6; Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása 67; Németh még egy ilyen kétségtelen példát idéz: *Akkaga* egy fejedelmű és egy tartomány neve. — ⁷ Lévy—Bruhl: Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures 77, 94, 130, 428. Lévy—Bruhl: La mentalité primitive 239. Spencer and Gillen: The northern tribes of Central Australia 584, jzet. — ⁸ Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen 216. — ⁹ Marczali: A magyar tört. kútfőinek kézikönyve 120. — ¹⁰ NNY. 10:41 s köv. — ¹¹ Melich i. m. 362. — ¹² Kniezsa i. m. 372. — ¹³ Melich i. m. 392, 401. — ¹⁴ Karácsonyi, MNy. 4:125. — ¹⁵ Csánki, MNy. 2:385. — ¹⁶ «*nomina earundem terrarum mandamus penitus aboleri et Parabuch nomine singulas ordinamus et statuimus appellari.*» — ¹⁷ Hóman—Szekfű 1:291. — ¹⁸ Uo. 1:291. — ¹⁹ Csánki 1:93. — ²⁰ Ernyey: Régi cseh telepítések hazánkban (Föld és ember 6:65). — ²¹ «*Do et predium Zekeres, in eo populum mihi pertinentem, qui bini serviant quolibet mense et quocunque vadit Abbas, secum pergant in equis.*» — ²² Karácsonyi, Ethn. 13:348. — ²³ MNy. 16:116. — ²⁴ Melich, MNy. 16:23. — ²⁵ Pais, MNy. 18:160.

FINNUGOR-TÖRÖK MONDATTANI EGYEZÉSEK.

Írta : Fokos Dávid.

— Második közlemény. —

23. Többször emlegetett sajátosság a *gombát mit* féle kifejezések, amelyekben ennek a kérdő-határozatlan névmásnak a jelentése 'és más effélét, ilyesfélét'. Pl. *csak gombát mit evett*; 1. Lehr Toldi 301, Kertész Nyr. 42 : 7; *félíg-meddig*; vö. *Budáról honnan [jöttek]* stb. | osztj. *iyx mola sēuarta pidəs* 'fát-mit kezdett vágni' Pápay Nyelvt. 95; *tüm-pələkən löy öləm täyqajl izä iŋqal-muǰaln, möuəl-muǰaln i nāmbər uollııı* 'a túlsó part(on), ahol ő volt az imént, vízestül, földestül föl van hányva (tk. vize-mijével, földje-mijével egy szemét)' EOM. 121 | vog. *ēsšiteym mennoreym* 'ich arbeite und so was, роблю да что' Kannisto FUF. 17 : 143 | votj. *kılın mar punēmın uan vešäskilek marlek, soos bašto no koško* 'wo immer etwas (d. h. Waren) ohne Segen (tkp. imádság nélkül mi nélkül) aufgestellt ist, das nehmen sie und gehen damit weg' Wichm. 2 : 162 | cser. *mä andžalte-lna šındzä βändžəm molä manät äryäžžβäläštä* 'wir bemerkten das nicht so genau, Augenbrauen u. anderes — sagten die Schneider' Ramst. 189 | mordv. *ejdet-kakšot sluganek meznek meřkaz meřkinze* 'gyermekedet szolgástul — mistül összezúzva-zúzta' Kúnos NyK. 19 : 91 || küer. *kik nämä körzö at-turülar, pulan nämä körzö at-turülar* 'wenn sie einen Hirschen oder so etwas sahen, schossen sie, wenn sie ein Elentier sahen, schossen sie' Radl. Pr. 2 : 691 | adak. vö. *iladž fylan japarlar* 'man bereitete ihm Arznei u. gewisse Sachen' Kún. 13; *hanja čalgy fylan jok-my?* 'ist irgendwelche Musik hier?' uo. 44 | csuv. *väl sana šämmu-mäniipəx kššlasa (šise) jarə* 'ő megesz téged csontostul-mistül' Ašm. 368; *ep çam lažana šyni-mənəEex suträm* 'én lovamat szánostul-mindenestül (tkp. mistül) eladtam' Paas. Csuv. Szój. 86; *kū mižūGə-mənəEéç pürDē k'ənə* 'ez zsákostól-micsodástól bement a házba' Mész. 2 : 430. — A török *at-mat* 'Pferde oder dergleichen' félekben, amelyekben Radloff a kérdőszót (*at my at*), Bang pedig a *ma* 'és' szócskát látja (*at ma at*), pusztán az ikerszavaknak egy esetével van dolgunk; vö. Radl. Phon. 279, Bang-Rachmati : *Oyuz qayan* 32, Ašmarin Mat. 115, Kúnos 310, NyK. 20 : 371, Brockelmann Grundr. 2 : 461, Foy MSOS. 1899 : 105, Lewy : Wort- und Satzverbind. 67, 78, Ramst. Kalm. Wbuch 253.

Vö. Budenz NyK. 13 : 120, Steuer NyK. 20 : 154, Lehr Toldi 301, Fehér NyK. 44 : 222, Kertész Nyr. 42 : 7, Beke Nyr. 42 : 135, 54 : 155, KSz. 14 : 146, UJb. 12 : 352, Spitzer Nyr. 55 : 28, Ravila Virittájá 1938 : 293, Fokos Nyr. 54 : 155, Eesti Keel 17 : 99.

24. A személyt jelölő kérdő-határozatlan névmásnak páros (v. többszörös) alkalmazása 'alter-alter', ill. 'alii-alii' jelentésben szintén ősi sajátosság.

Pl. *ki föl s ki alá* MA.; *husvét-elött kik csak három helet böjtöltek, kik hatot, kik kevesebbet* Pázm. NySz. — vö. *hol-hol* 'tum-tum': *meg lele ő tagait, hol vyat, hol kezeet, hol labat* Debr. K. 570, NySz. | vog. *tō-pāxt tōišni vār-lōmptā k'änk'ənnā vār k'āt, k'änk'ənnā jāvāls, k'änk'ənnā mā k'ärtə* 'a tó mellett álló erdős dombon ki közületek az erdőt irtsa, ki tisztítsa, ki a földet szántsa' Munk. 4 : 365 | zürj. *bošte, munə, raznej tšveta ponar, kodi gerd, kodi jedžid, kodi viž, kodi šed, kodi i lež* 'vegyetek, menjetek, különféle színű lámpásokat, ki pirosat, ki fehéret, ki sárgát, ki feketét, ki meg kéket' Szöv. 76 | votj. *Kudiz tetšsa, kudiz šide* 'einige springen, einige spielen' Wichm. 2 : 162 | cser. *jüzə jəŋ poyaš türqələš kon-kəššəyətšən kön üpəm, kön burjəməm, kön βölək-pünəm, kön mom muəš* 'am Donnerstag der Kar-

woche beginnt der Zauberer von dem einen Haare, von dem andern ein Kleidungsstück, von diesem Haustierhaare, von jenem, was er findet, zusammenzubringen' Wichm. 67 | finn: *ken se kielläni kiroso, kenpä ääntä ärjähteli* 'ki nyelvemet hurrogja le, ki hangomat harsogja le' Kal. 50:586-7 (Vikár ford.); *mikä itkee mikä nauraa* 'egyik sír, másik nevet; ki sír, ki nevet' Bud. 35 || ujj. *qajuzy qobar kör qajuzy qonar, qajuzy čabyr kör qajuzy udžar* 'einige erheben sich, sieh, andere lassen sich nieder, einige laufen umher, sieh, andere fliegen' QB. 14:7 | kiz. *qazynnyň pazyn üzä tartly, qazynnyň köksün ü. t.* 'dem einen riss er den Kopf ab, dem andern zerriss er den Rumpf' Pr. 2:644 | kaz. *pärejlär minj ešetkäč, kajsj išehtän, kajsj tärüzä juatib čyğb kittelär dej* 'az ördögök ezt hallván, ki az ajtón, ki az ablakon szaladt ki' Bál. 1:44 | karacs. *k'imisi . . . k'imisi* 'die einen . . . die anderen' Pröhle KSz. 10:110 | oszm. *kimine haj haj, kimine vaj vaj* 'az egyiknek heje-huja, a másiknak óh jaj' Kúnos 247 | csuv. *huže kildže, huže kiliman* 'némelyik jött, némelyik [meg] nem jött' Budenz-Reg. NyK. 2:249. Vö. Bang. KOsm. 1:27, 32, Beke KSz. 14:148, Nyr. 65:80.

25. Már a névutókkal kapcsolatban (l. a 21. pontot) rámutattunk az urál-altaji nyelvekre jellemző *hármás tagozódású határozórendszerre (házban, házból, házba)* és a határozóragok alakjának változatlan voltára (*házban, házakban, házamban, házaimban* stb.). Pl. *kertben, kertből, kertbe; alatt, alól, alá; keringjen, zengjen mind körülém, bennem, belőlem és belém* (Komjáthy Jenő: A koldus) | osztj. *tot* 'ott', *totit* 'onnan', *toχ* 'oda' Patk.-Fuchs 94 | vog. *tit* 'itt', *tīl* 'innen', *tī* 'ide' Munk. Vog. Nyelvj. 15; *pāχat* 'mellett', *pāχnəl* 'mellől', *pāχən* 'mellé' uo. 19 | finn: *tässä* 'itt', *tästä* 'innen', *tähän* 'ide'; *alla* 'alatt', *alta* 'alól', *alle* 'alá' || szag. *Altai synda* 'auf dem Gipfel des Altai' Pr. 2:5, *arqalyq synnar* 'von dem Berg-rücken herab' uo. 201, *Altai synya* 'zum Altai' uo. 6 | kojb. *ebdä* 'zu Hause', *ebdär* 'von Hause', *ebinä, ebgä, egbä* 'nach Hause, heim' Castr.-Kat. 146; *anda* 'dort', *annar* 'von dort', *andar* 'dorthin' uo. 144 | oszm. *arqada braqmaq* 'hinten nach lassen', *arqaja qalmaq* 'zurückbleiben', *arqadan jätišmäk* 'von hinten einholen' Radl. 1:287; *ičer(i)de* 'bent, belül', *ičer(i)den* 'bentről, belülről', *ičer(i)je* 'be, befelé' Kún. 332 | csuv. *katara* 'messze', *kataran* 'messziről', *kataja* 'messzire' Ašm. Mat. 233; *tu šintše* 'a hegyen', *tu šintšen* 'a hegyről', *tu šine* 'a hegyre' uo. 218. Vö. Thoms. Inscr. 152, 210, Turcica 35; Radl. Altt. Inscr. 64, Németh NyK. 47:66 stb.

26. A fgr. nyelvekben általánosan használatos vagy legalább is kimutatható egy locativusi *-n* rag; ez a rag kül. a fgr. nyelvekben eredeti *locativusi* jelentésében is, a finnugorságban és a törökségben *adverbialisí*, *modalisí* szerepben is használatos. Pl. *benn, fönn; télén, nyáron; szépen, gyorsan; irván, kérvén* | osztj. (Patk.) *kāmen* 'künn', *kuṭna* 'között'; *χūtmet ātna* 'in der dritten Nacht' Patk. 2:16; *k'elmen toferen* 'sie standen weinend' uo. 34 | zürj. *sen* 'ott', *tan* 'itt'; *tuljšin* 'tavasszal' Szöv. 196; *šintemen i pellemen vošjis babajs dine* 'vakon és siketen jött a feleségéhez' uo. 183; *pukšasni lažiñtšemen* 'guggolva ülnek le' uo. 7 | finn: *ulkona* 'kívül, künt', *kaukana* 'messze'; *tänä päivänä* 'e napon, ma' Bud. 88-9; *me elämme onnellisina* 'boldogan élünk' Set. Laus.¹¹ 49; *tuli itkien kotihin* 'haza jött sírva' Bud. 129, Set. 112 || ót. *ičin-tašyn* 'à l'intérieur et à l'extérieur' Orkh. I S 12, II N 14; *jazyn* 'au printemps' uo. II S 2; *budun öljilü jadağyn jalağyn jana-källi* 'le peup'e revint mourant, à pied et nu' I E 28; *közin* 'avec les yeux' II N 11 | ujj. *künün* 'tags', *tünün* 'nachts' QB. 12:7 | ktör. *män öz közün kördüm* 'ich habe mit meinen eigenen Augen gesehen'

Schink.-Rabʿ. 44; *azyn azyn* 'allmählich' uo. 45 | oszm. *jakin* 'közel, a közelben', *jazin* 'nyáron', *güzün* 'összel', *bundžilejin* 'ezen módon' Kúnos 333-4; *pederim xasta olmaʿyn* 'mivel atyám beteg lett' uo. 305; *eręen* 'sehr, sehr viel' Zenker 83 | csuv. *tülen-šälęn* 'kint-bent' Mész. 2:425, *kuDân* 'hátra, hátrafelé', *kuDân uDat* 'hátrafelé lép', *əs kuDân pjdžə* 'a dolog rosszul ment' Paas. 78; *šúven* 'nyáron', *hilin* 'télen' Bud. NyK. 2:23; *pəđžəkkən* 'lassanként' Paas. 98; *vəttən uDat* 'kis lépésekkel jár, tipeg' (*vəDə* 'apró') uo. 200; *jšvašššn kalasať* 'szelíden beszél' Ašm. 144; *vəraχšn* 'lassan' uo. 228; *šarā āllęn an lįDęr* 'csupasz kézzel ne fogjátok meg' Mész. 2:65.

Vö. Szinnyei Fgr. Sprw. 63, Setälä Aik. 305:22, Mark Toim. 54:227, Patk.-Fuchs 75. és 112. §, Kara Ész.-osztj. hat. 7, Sarkadi Nagy NyK. 42:465, Munkácsi Vog. Nyelvj. 16, 27 stb., Beke Vog. hat. 35, Szendrey NyK. 46:66, Fuchs FUF. 18:204, 210, Fokos A loc. hat. a votjákban 8, 37, 56, Beke Cser. nyelvt. 221, Budenz NyK. 13:112, Fehér NyK. 44:163, 204, Lagercr. Toim. 55:62, 65, Ravila FUF. 23:47, Wiklund MNy. 23:327, Kettunen Liv. Wbuch LIII. 1., Schrießl KSz. 13:48, 278, 10:211, Bang KOsm. 1:39, 43 s kk., Munkácsi KSz. 18:138, 140, Schinkewitsch-Rabʿūzī 44, Ramstedt Toim. 19:84, 52:214, Salonen Aik. 493:38, Sauvageot Recherches XVIII. 1., Pedersen Toim. 67:309 stb.

27. Nevezetes egyezés ennek az *-n* ragnak a használatában az, hogy e raggal *számnévi határozók* (együttal kollektív és osztó számnevek) alakulnak. Pl. *hárman, négyen; ketten-ketten* | vog. *kitän* 'ketten', *χürmən* 'hárman' Munk. Nyelvj. 33, 121 stb. | votj. *ogen kiken potiša narak koškillam* 'sie gingen alle, einer nach dem andern weg' Wichm. 2:82; *ogän-ogän tišiz med ušoz* 'egyenként, egyenként hulljon csak a gabonaszem' Munk. 138 | finn: (Renvall) *teemme kahtena* I. *kahden* 'bini facimus'; (Szinnyei) *kahden* 'ketten, kettesben', *kaksin* 'ketten-ketten, kettesével, kettenként'; *kolmen* 'hárman' Setälä 78; lív: *kädəksmü* 'je acht' Set. FUF. 12:165, *ikšün, kakšün* 'je ein, je zwei' Kettunen Liv. Wbuch. LIII. 1. || csag. *birin* 'einzeln', *törtün* 'zu vier' Vámb. 17; *birin birin* 'einzeln, einzeweise, eins für eins' uo. 251 | csuv. *vonnen sinzam kajriš* 'tizen (mindössze tíz) mentek el az emberek' Reg.-Bud. NyK. 2:245; *ikkən* 'вдвоемъ, по двое', *viššən* 'втроемъ, по трое' Ašm. 130; *ik'k'ön sizaššə, viššən poštarəššə* 'ketten piszkítanak, hárman gyűjtik össze' Mész. 2:34; *əs süreχšənē pərrēn-pərrēn-Genā səD'ərrəttən* 'te a juhokat csak egyenkint-egyenkint cipelted' uo. 237 | jak. *ikkiän* 'beide', *üšüön* 'alle drei' Böhtl. 262; *tiört inim tördüön ölbüllär* 'alle meine 4 jüngern Brüder (négy öcsém négyen) sind gestorben' uo. 361; *χasyan* 'alle wie viele (man antwortet *üšüön* 'alle drei' u. s. w.)' Böhtl. Wb. 84.

Vö. Budenz UA. 321, Munkácsi Budenz-Album 288, 307, Szinnyei Fgr. Sprw. 72, Simonyi MHat. 1:208, Nyr. 39:1, Setälä Laus.¹¹ 76, Mark Toim. 54:235, Patk.-Fuchs 54, 72, 74, Beke Vog. hat. 38, Cser. nyelvt. 224, Szendrey NyK. 46:75, Fokos A loc. hat. 68, Kettunen Liv. Wbuch. LIII. 1., Ašm. Mat. 187, 228, Schrießl KSz. 13:69, 76, 314, Orbán A fgr. nyelvek számnevei 83 stb.

28. A fgr. nyelvek gyakran valahová irányulónak, azaz mozgási folyamatnak fognak fel olyan cselekvést, amelyet más nyelvek valahol végbemenőnek tekintenek, azaz számos ige mellett a fgr. nyelvekre jellemző *lativusi szerkezetet* találunk. Ezek az igék ma nem fejeznek ki mozgást, de egy részükről még kimutatható az eredetibb mozgás-jelentés. Régóta ismeretes a '*hagy*' és '*marad*' jelentésű igéknek lativusszal való szerkesztése. Pl. *oda akarnác hadni a gyűlést* (Heltai); *houa*

marad a maradéc étec (Heltai) NySz. | osztj. *man tāχrem kāt-χūdem χoi seaja ot χajesen* 'lasset mein Panzerhemd nicht hinter zwei bis drei Männern zurück' Patk 2:36 | votj. *pinalze keltem muniz dori* 'sie liess ihr Kind bei ihrer Mutter zurück' Wichm. 2:149 | lapp: *ja nieida bacca maeccai* 'das Mädchen aber blieb im Walde' Qvigstad Aik. 3:28 || alt. *pūry pašqa pu jurtqa pudalbassym, pudalzyn* 'bei diesem fremden Volke bleibe ich nicht, er mag bleiben' Pr. 1:226 | jark. *ū šārye heč nime qalmēdi* 'a városban semmi se maradt' Kúnos KSz. 6:305 | csuv. *tširGavē χevar* 'hagyd a templomban' Mész. 2:414; *kił χoššīnē jōldžāžē* 'az udvarban maradtak' uo. 300 | jak. *min öibör bu χālbył* 'in meinem Gedächtnis; st dieses geblieben' Böhtl. Wb. 82. Vö. Simonyi MHat. 1:29, Budenz MUSz. 602, Fuchs KSz. 15:316, Toim. 67:105, Fokos Nyr. 44:131, Beke NyK. 43:161, Bang KSz. 18:13, Schink.-Raby 18 stb.

29. Latívusi szerkezetet találunk a *valahová fér* jelentésű igék mellett. Pl. *ket eišs tōr nem fer egy hūuelybe* NySz. | zürj. *ku piłšķę oz tēr* 'nem fér a bőrébe' Nyr. 41:72 | lapp: *i dāt čāgā mu jierbmai* 'det gār over min forstand' Nielsen Lapp. Ordbok 1:354 || sór: *är pažy āžikkū syņman čar* 'das Haus fasst die Männerköpfe nicht' Pr. 1:372, 'des Helden Haupt konnte durch die Tür nicht hindurchkommen' Wb. 4:622 | ufai tat. *ikē tākū bāšę bér kázanya seįmas* 'két kosfej nem fér egy üstbe' Pröhle NyK. 38:94 | oszm. *lakirdi torbaja siįmaz* 'beszéd nem fér el (= el nem rejthető) zsákban' Vámb. NyK. 1:297.

30. Jellemzők az *odavesz, belehal, belefúl; elveszt, megöl, belefojt; odafagy, odaég, odasül* stb. igékkel kapcsolatos latívusi szerkezetek. (L. még 34 alatt.) Pl. *vízbe fúl; bele ölte a vízbe* | osztj. *šarķel jenķ kūta liļļmel, másel jenķ kūta liļļmel* 'hőségük vizében [majd] elvesznek, izzadságukban [majd] elvesznek' Pápay Népk. 41 | mordv. *vec a vaji, tolcak a pali* 'es ertrinkt nicht im Wasser, noch verbrennt es im Feuer' Paas. 2:71 | finn: *mies kuoli nälkään* 'az ember éhen halt' Set. 64 || alt. *sōqqa toņdy* 'er ist erfroren' Radl. 3:1171 | szag. *otqa any örtirbīn* 'im Feuer will ich ihn verbrennen' Pr. 2:413 | kaz. *aran suya batyp ülmädīm* 'ich wäre fast im Flusse ertrunken' Radl. 1:252 | anat. *boyalmadum buoile derin d'ollere* 'ich bin nicht ertrunken in so tiefen Seen' Räs. 24.

Az irodalmat 29 és 30-hoz l. 28. alatt.

31. Más nyelvekben is gyakori, de itt jellemzően általános a *valahová köt, ülődik, akad, ragad, támaszkodik* jelentésű igék latívusi szerkezete. Pl. *ęg bokorhoz kapaszkodik; fogództam egy fenyőfátskának galyához; masra nem tamazkodeek* NySz. | zürj. *połšęs kostę šibdem* 'in einem Spalt im Zaune blieb er stecken' Wichm. 332 | votj. *jurt-jer-bordj-kä lakiskū* 'ha a ház-[fal]-hoz tapad' Munk. 6; *vijä šurām murt* 'a hurokba akadt ember' uo. 55; *odig murt-bordj üıldon murt küiskū* 'egy emberhez 40 ember fogózkodik' uo. 42; *bodijü peķlaškom* 'botra támaszkodom' VotjSz. 552 || szag. *pir ayysqa il-saldy* 'er hängte ihn an einen Baum' Radl. Pr. 2:226; *qara molat tajaqqa tajan-saltyr pu atyp* 'auf einen schwarzen Stahlstab stützt sich dieser Held' uo. 150 | oszm. *denize düšen jilana sariljir* 'a tengerbe eső a kígyóba fogózkodik' Kúnos 216; *ere įnanma, suja dajanma, karj söziüne aldanma* 'a férfinak ne higgy, a víznek ne támaszkodj, az asszony szaván ne csalódj' uo. 217; *aja'eme vurđum taša* 'lábam ütöttem a kőbe' Kúnos Népk. 2:360.

Az irodalmat l. 28. alatt.

32. A *terem, nő, támad, tereml* jelentésű igék mellett szintén *latívusi* szerkezetet találunk. Pl. *oda terem* Simonyi MHat. 1:30, Lehr Toldi 261; l. még

MHat. 2 : 46, 53 | zürj. *me vol settēš tšuzi, gen-tšumanę* 'én ott a tollas kosárban (tkp. oda . . . -ba) születtem' Népk. 116 | cser. *izi börtēš šatššnam* 'in einer kleinen Hütte bin ich geboren' Wichm. 244 | mordv. *kstjχt šatšičt korenəzd* (= *korenəzst*) 'Erdbeeren entstehen auf [ihren] Wurzeln' Peiissier 8. (Pelissiernek feltűnt a lativusi szerkezet és felvetette a kérdést: „Kann *šatššms* mit Illativ verbunden werden?“ Erre Paasonen [l. uo.] a következőt felelte: „Jawohl, nur mit Illativ.“) || szag. *pazyna syqqan sazy* 'die auf seinem Haupte gewachsenen Haare' Pr. 2 : 112 ; *ölgän čärinä ot ös* 'auf der Sterbestätte war Gras gewachsen' uo. 123 | kumük: *bauya biter samursak* 'der Knoblauch wächst in dem Garten' Németh KSz. 12 : 303 | csuv. *közä orbä toχsan* 'ha árpa nő a szemében' Mész. 1 : 389.

Az irodalmat l. 28. alatt.

33. *Elfárad, belefárad, beleizzad* mellett is lativus használatos (l. még 34. alatt). Pl. *belefárad, beleizzad a munkába* | cser. *atššiči pašas-at džnà nõjž, aβiči pašas-at ž. n.* 'die vom Vater [aufgetragene] Arbeit wurden wir nicht müde, die von der Mutter [aufgetragene] Arbeit wurden wir auch nicht müde' Wichm. 309 | finn: *joko siihen ruokaan kyllästyt?* 'már beleúntál-e abba az ételbe (v. ráúntál)?' Bud. 98 || alt. *jolyo čylady* 'er ist vom Wege müde geworden' Radl. 3 : 2084 | csuv. *žšša tarlaržmžr* 'beleizzadtunk a hőségbe, a melegtől izzadtunk' Ašm. 204. (Toim. 67 : 112. l. az *žše pišnə*-vel kezdődő mondat elől kimaradt: „Vgl.“ = vö.; a kifejezés helyes értelmezése: 'olyan ember, akinek [a keze alatt] csak úgy forr, fő, ég a munka'.)

Az irodalmat l. 28. alatt.

34. Már a 30. és 33. pontban tárgyalt esetek egy részében tkp. okhatározóval van dolgunk. De már valóságos *lativusi okhatározók* a következők: *meg kell belé halnom* ; *belegek belé* ; *mint vásszik meg beléje fogok fiaknak* (l. NySz.) ; *a szeme is fáj az erős nézésbe* (Toldi) ; *örüil vminek* MHat. 1 : 284 | vog. *k'öp saχ-niounə pal-k'ölpəs* 'a ladik a nap hevétől meghasadt' Nyelvj. 122 ; *sāt nielməp tərən nājin ujin ta kēnšiləle'im* 'hét lángú vésztes tűzben ébredeszem im föl, állatod' Munk. 3 : 453 | zürj. *kęđžidjsla me veđ og ninęm vermi kernj se* 'vor Kälte kann ich ja nichts tun' Wichm. 282 | votj. *soyos dormillam virlen tirmjmejezlj* 'sie waren übel angekommen, da das Blut nicht ausreichte' Wichm. 2 : 74 | cser. *parňa üšteš křtšičtā* 'die Finger jucken vor Kälte' Ramst. 50 ; *lšlšk eđemən eđtāžə ir lšpšes-ät, βādž lšpšes-ät nörü* 'einer Witwe Kind wird im Morgentau, im Abendtau sogar nass' Wichm. 241 ; *ođəna jüdüžäl puržuž laj poranlan* 'wir erschrecken nicht vor dem Schneesturm' uo. 401 | finn: *nääntyti nälkään* 'erötlenül összerogyott éhség miatt' Bud. 99 ; *heräsin lapsin itkuun* 'fölebredtem a gyermek sírása alatt (és miatta)' uo. || ujj. *turuq bolmyšymqa iki janym jirkü kirip . . .* 'infolge meiner Ermattung sinken meine beiden Seiten in die Erde ein . . .' Müller Uig. III 37, 2 (Salonen Aik. 49, 3 : 27) | szag. *pu čalgü Qan Märgän usqan-čadyr* 'von diesem Winde wacht K. M. auf' Pr. 2 : 49 | mis. *barada toryač aj ulrdəm ajakkajlarəm talghanha ; uldra torghač bän jərladəm jöräklärəm utta janghanha* 'nachdem ich gegangen war, sass ich, weil meine Füße müde wurden ; nachdem ich gesessen hatte, sang ich, weil mein Herz in Feuer geraten war' Paas. 16 | kaz. *akčagha aptjradim* 'pénz-zavarba jöttem' Bál. Szót. 9 ; *sine sau köjə torghozghanina χodajgha šökör it* 'téged egészségesen fölkelte séert adj hálát istennek' Bál. Nyelvt. 111 | oszm. *jandim ätešlere* 'égtém a tüzedtől' Halász NyK. 22 : 528.

Vö. Simonyi MHat. 1 : 106, 193, 2 : 370, Szendrey NyK. 46 : 123, Wichm. Aik. 30₈ : 18, Beke Cser. nyelvt. 146, 148, 151, 211, NyK. 43 : 212, Nyr. 55 : 49, Klemm NyK. 45 : 389, Fehér NyK. 44 : 195, Schink.-Rabgh, 20, Salonen Aik. 49₃ : 27 stb.

35. Az előbbi pontban tárgyalt lativusi okhatározók már igen közel állnak a szenvedő igék mellett használatos lativusi határozókhöz. Az olyan mondatok, mint finn: *ei puukaan ensimäseen lyömiseen kaadu* 'a fa sem dől el az első ütésre' (Bud. 99) v. ktör. *bu sözgä sävindilär* 'durch diese Worte waren sie erfreut' (Schink.-Rabgh. 90) így is érthetők: 'első ütéstől nem döntetik el', 'e szótól felvidítettak'. Így könnyen érthető, hogy mindkét nyelvcsaládban lativusi szerkezetet találunk (dativus agentis szerepében) szenvedő igék mellett. Pl. osztj. *taui-ütäna sémiläm kurisäipt* 'a tavaszi szél szemeimet megrontotta' Pápay 81; *χatn3 wänmēm. tēnai* 'a naptól arcom lesült' (tkp. 'arcomat ette') Paas.-Donner 2498. sz. | vog. *āsän rätwəs* 'megveretett az atyjától' Nyelvj. 8 | mordv. *moñ uli stolbam, šado alašaneñ a velavtovi* 'ich habe einen Pfahl, von 100 Pferden kann er nicht umgewendet werden' Paas. 2:46; *piles a maravi, prevs čudavi* 'es kann nicht mit dem Ohre empfunden werden, (nur) dem Verstande macht es sich merkbar' uo. 25; *monen te kandovi* 'nekem ez hordódik (én ezt hordhatom)' Bud. NyK. 13:64 | lapp: *baena goddatai gumpi* 'a kutya a farkas által megöletett' Hunf. NyK. 5:412 || szag. *ala qaraqqa körünmäs ala tuban tüziip qaldy* 'der dem bunten Auge nicht zu sehen war, ein bunter Nebel senkte sich herab' Pr. 2:430 | mis. *bulärda bulmas jargha aldanöp . . . tašlama* 'lasse dich nicht betrügen von einem Liebchen, das dein sein wird oder auch nicht wird, und verlasse nicht . . .' Paas. 45 | ufai tat. *min äña äldanmam* 'nem fogok tőle megcsalatni, nem csalatom meg tőle magamat' Pröhle NyK. 38:77 | csuv. *šjn kožomnā aršurj kōrenman* 'az ember szeme elé az erdei rém nem mutatkozott' Mész. 2:396.

Vö. Patk.-Fuchs 54, Kara Ész.-osztj. hat. 4!, Simonyi MHat. 1:377, Beke Vog. hat. 41, Munk. Vog. Nyelvj. 8, Budenz NyK. 13:64, Steuer NyK. 22:464, Fehér NyK. 44:195 stb. L. még itt a 36. pontot.

36. Ahogyan a magyar *-tól* rag nemcsak szenvedő szerkezetekben, hanem ezek alapján műveltető igék mellett is használatos (*az ellenségtől megvereté őket; hogy szerettessem magamat tőle*; l. Simonyi MHat. 1:259), úgy a lativus is előfordul *műveltető igék mellett* és jelöli azt, akivel v. amivel a cselekvést végeztetjük. Pl. osztj. *tutna läpjtlem* 'verbrennen' Ahlqv. 96 ('tűznek, azaz tűzzel megemésztetni, elégetni') | cser. *nonulan vorugemže moškukta* 'ő velük mosatja ruháját' Reg.-Bud. NyK. 3:137; *lēmēm tidälän hoktänēm* 'ich will, dass er den Schnee wegschaufle' Ramst. 52 | lapp: *mun toinne mušlleškoada muštizi* 'én veled ki akarok találatni egy találós mesét' Genetz. UF. 1:75 || ót. *arar adynčygh barq jaraturtym* 'je leur ai fait ériger à part l'édifice' Orkh. I S 12 ('avec les verbes doublement transitifs la personne à qui l'on fait faire quelque chose, est désignée par le datif...') Thoms. Inscriptions 172) | szag. *argha tjonyna alty asqyr tjylygh aldyrdy* 'von seinem Volke liess er 6 Hengstherden herbeibringen' Pr. 2:490 | kacs. *alypqa aldyrtpa* 'lass von Helden dich nicht bezwingen' uo. 570 | kaz. *ul miña ipej ašata* 'ő velem kenyeret etet' Bálint Nyelvtan 111; *bez timerčegä balta jasatabiz* 'mi a kováccsal fejszét csináltatunk' uo. | oszm. *bir adamın ona başını kestirirlermiş* 'azzal egy embernek a fejét vágatták le' Kúnos Török nyelvkönyv 1:88 | adak. *sizi-de birer birer bu araba öldürtiririm* 'ich lasse euch durch diesen Araber hinrichten' Kúnos 56; *Iskendere içtirir* 'sie liess es den Iskender trinken' uo. 217 | jak. *min aty kiniäxä minnäräbin* 'ich lasse ihn das Pferd besteigen' Böhtl. 324.

Vö. Beke KSz. 15:41, Cser. nyelvt. 213, Thoms. Inscriptions 172, Böhtlingk 323, Schink.-Rabγ. 21 stb. L. még az előbbi pontot is. (Folytatjuk.)

NÉHÁNY MAGYAR SZÓ TÖRTÉNETÉHEZ.

Írta: Beke Ödön

Bástya. Nemzetközi szavaknál sokszor nehéz eldönteni, melyik nyelvből történt közvetlenül az átvétel. A *bástya* végeredményben az olasz és középlatin *bastia* szóval azonos, amely az óolasz és középlatin *bastire* (vö. fr. *bâtir*) származéka. Régen a *bástyát* olasz jövevényszónak tartották, újabban középlatinnak (vö. EtSz. Spitzer Leo Nyr 44:22, Simonyi uo. 30). Az EtSz szerint a *bástya* vulg. lat. **bástia* alakot tükröztet vissza. Azonban nem a *bástya* alakból kell kiindulnunk, hanem a *básta* változattól, mert a legrégebb adatok ilyent tüntetnek föl: *Bastha* 1475/1508, 1510. A *bástya* első adatai: *Basthya* 1507, 1548, *bastyas* (plur. acc.) 1516, *bast'a rakoknak* 1544 (OkI Sz). A *básta* alak magyarázatánál nincs szükségünk olyan szóra, amelyben *i* van, azért nem tekinthetjük az olasz és középlatin szavakat a magyar *bástya* őséne, mert a *bástya* a magyarban fejlődött a *bástá*-ból. Nézetem szerint a *básta* a német *Bastei* átvétele. Nemrég volt szó a magyar *portya*, régi és népi *porta* eredetéről, s ez, mint Kertész rámutatott, csak a német *Partei*-ből származhatott (Nyr 66:66, vö. még Beke uo. 116). Ezenkívül még két német jövevényszóra mutattam rá, amelyben a német *-ei* végzetnek a magyarban *-a* felel meg: *Póla, Polay, Poley, Póléj, Pólé* < *Polei* (uo.); *pecera, pęcéráj* < *Spezerei* (67:103). A szóvégi *j* lekopása bizonyára először ragos alakban ment végbe, vö. pl. *ispita* (Komárom, Eger), *ispota* (Heves m.), *ěspita* (Palócság) < *ispitáj* (Mátyusföldre), MTsz < *ispitály, ispotály, espotály, ispitál, espitál, espotál, spitál* NySz < ném. *Spital, kese* < *kesej* (MTsz). A *bástya, básta* < *Bastei* így most már a negyedik ilyen német jövevényszó.

Kétségtelenül a *bástya, básta* származéka a *bástol, fölbástol* ige, melynek jelentése: 'púpozva fölhalmoz, föltölt'; pl. Mér *bástolod* föl azt a sánc partyát, majd mind lömlik. Úgy *fölbástolta* azt a krumlit, hogy maj mind légurog (Zala m.). Somogy megyében a nép miután a háztetőt megzsoppolta, *bástoló* vesszőt szed a berekben, s fent a tetőn s oldalakon levő szegélyt *meg- s felbástolja* (megerősíti vele). Mondják még: gombostűvel a leszakadt ruhát *felbástolni* (feltűzni). Nyr 17:137, MTsz. Kétségtelenül ennek származékai: *bástolás* 'a zsendely élének egy hosszú gyaluval való elkészítése'; *bástoló-gyalu* 'az a gyalu, mellyel a zsendelynek a másik zsendely bevágásába illeszthető élét készítik' (Háromszék m. MNy 1:429); *bástorol* (< *bástolol*) 'a háztetőre való felszegezés előtt megvékonyítja a zsendely élét' (uo. Körispatak); pl. Vonóskés, mivel a zsendéjt *bástorójjuk* (uo. Lisznyó). Azér *bástorójják* még, hogy bé lēhessen tenni a másik zsendéjnek a bevágásába (uo. Ilyefalva) MNy 10:144 (másképp Horger uo.). A *bástya, básta* változatát őrizte meg nyilván a köv. 16. sz.-i bejegyzés: *Procestria dicta sunt munimenta quaedam, quae fiunt ante moenia castrorum, siue ante castra: basth* (MNy 3:85, ahol Récsey már kapcsolatba hozta a *bástol* igével; az EtSz szerint íráshiba is lehet *bastha* helyett).

Bak és kecske. A *bak* az állatok hímjén kívül több eszköznek is a neve, így pl. Kolozsvárt (MTsz), a Szigetközben (NyF 38:30) a favágó bakja, amelyre a fűrészelni való fát helyezi. Ennek a neve a Bakonyalján *firiszöllő bak* (NyF 34:55), a Balatonfelvidéken *fűrészbak* (NyF 40:35),

a moldvai csángóknál *kecske* (Nyr 30:172), Rubinyi *kecskeláb*-nak értelmezi, de értesítése szerint Debrecenben ez a fűrészelő bak, a brassó-megyei Tatrangon *fűrészelő kecske* (MNGy 10:245), az abaújmegyei Nagyszaláncon szintén *kecskeláb* (NyF 13:44), s ebből nyilvánvaló, hogy a *bak* is tkp. *kecskebak*. Az ilyen nevű eszközöket azért hívják így, mert lábuk szétterpeszkedve v. keresztben áll, mint a kecskéé, vö. *kecskelábú asztál* ‚X-lábú, hosszú fenyőfaasztal (konyhában v. korcsmában) (Csűry SzhSz); *felkecskéli* (a lábát)¹ ‚keresztbe rakja’ (Háromszék m. MTsz. Nagyküküllő m. Halmagy NyK 31:396) és ‚az áztatott kenderkévéket, alsó végüket szétterpesztve, felállítgatja’ (Háromszék m.), *elkecskél* ua. (Csik m. MTsz.), *kikecskél* ‚a kenderfejeket gúlákba állítja’ (Nagy Jenő, A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón, Kalotaszeg, 74), *kecske* ‚nyövés után gúlába rakott kendercsomó’ (Nyárádmell. MNy 3:330). A többi *bak* is hasonló okokból kapta a nevét. Így az OklSz idéz 1638-ból malomkő tartó fa *bakot*, melyet a malomkő vágásnak idején a malomkő alá szoktak vetni. PP-nál pedig *Ketske*, mellyen az átsok faragnak: Cantherius fabrorum. Helytelen tehát CzF magyarázata, amely szerint az a két ágú nyeles eszköz, melyen holmi terhet, pl. fűteni való fát hordani szoktak, *bak* és *kecske* nevét onnan kapta, mintha szarva volna. A Bakonyalján *kecskegombolyítuó* ‚háromlábú, fonálgombolításra használatos egyszerű gép’ (NyF 34:56). Ezt Háromszék megyében *tekerőlevélnek* nevezik, s részei a *kecskeágasláb*, a *levéljék*, a *kecske* tetejébe ütött szegbe keresztbe tett pár fa, melyen négy *tekerőszeg* van (Nyr 9:40; képét I. Kiss G. Ormányság 90). *Kecskeláb* az ácsoknak padféle alkotmánya, 2—2 eltertyedt lábbal, melyre a faragandó fát fektetik, továbbá a kőműveseknél, melyre az állásdeszkákat fektetik (CzF). Az utóbbi jelentést a MTsz is idézi Zemplén m. Szürnyegről és a Balaton mellől. Az abaújmegyei Pusztatalun ‚kétágú fa, mely a csűr v. az ól födelét v. az asztagot lefoglalja’; Bakonyalján ‚V alakú szőlőkarótartó’ (NyF 34:61; vö. *bak* ‚szőlőben téltre összerakott karórákás’ Nógrád m. 1841 MTsz).

Ezek után kétségtelen, hogy a *bak* kicsinyítője, a *baksa* ‚kecskebak’ (Marostorda m. Makfalva Nyr 33:244); ‚bakkecskegödölye egy éves korig’ (Székelyföld); ‚egy éves berbécs’ (Háromszék m. MTsz) azonos a csík-sztdomokosi *baksa* ‚szénégető máglya’ szóval (NyF 9:26), mely nevét kúp-alakjáról nyerte. Ennek származéka: *baksál* ‚száradás céljából vmit széttereket’ (Barkóság Nyr 32:520), *baksol* ‚az áztatóból kiszedett kendercsomókat ‚száradás végett fölállítgatja úgy, hogy a teteje össze van kötve, alja pedig köralakban széthúzva’ (Sajógömör MNy 8:429); vö. EtSz.

Az *eszköz* szó jelentéséhez. Az EtSz nem közli az *eszköz* ‚hordó’ jelentését, melyet Rubinyi jegyzett föl a moldvai Nagypatakon (40—50 *eszköz* borom vagyon, Nyr 30:172). Wichmann szótára nem közli Moldvából ezt az érdekes jelentést, sőt magát a szót sem, csak a hétfalusi csángók nyelvéből: *eszköz* ‚Werkzeug’, *eszköszfa* ‚Nutzholz, aus dem allerlei Geräte, Wirtschaftsgegenstände angefertigt werden’, tehát ‚szer-

¹ Vö. *bakba kötni vkit* ‚kezét a lábához kötni, azzal keresztbe téve’ (Nyr 23:504).

számfa² Az *eszköz* ‚hordó’ jelentése nagyon fontos bizonyíték az *edény* ‚eszköz’ jelentésére. Hogy a hordó sem más, mint edény, bizonyítja a német *Fass* ‚hordó’ és *Gefäss* ‚edény’ összefüggése, valamint a finn *astia* ‚edény’ és ‚hordó’ jelentése. A két szó jelentései más esetben is érintkeznek. Így a *házi*eszköz a. m. ‚butor’: *supellex* — *Hazi eszkö*z (Calepinus). *Eszköz az hazban*, *Supellex* MA (1621). Vö. még Calepinusnál: *vasarium* — *Hazi eszkö*z. MA-nál *vasarium*: *Hazi edeny eszkö*z *szerszam*, PP-nál: *Ezüst marha tartó hely*. Az *edény*nek is van a népnyelvben ‚butor, ruhásszekrény’ jelentése. A csallóközi Bacsfán az *eszköz* ‚igás fogat’ (Nyr 16:47); ezzel egybevethető az *edény* ‚szekér, kocsirakomány’ jelentése (Nyr 67:105). A *szerszám* szónak is van ‚szekérteher’ jelentése: *Hány szerszám kukoricád termett?* (Cegléd MTsz). A *szer* magában is jelenthet szer-számot, eszközt (Göcsej, Szegszárd vid., Baranya m. Csúza, Székelyföld; *hámszër* ‚hámszerszám’ Csíktusnád MTsz. *nyerögyször* Udvarhelym. *Keresztúrfiszék* MNGy 12:147, vö. még NySz). Ide tartozik továbbá az ismeretlen eredetű *csaszkantyú* ‚edény, bútor’ szó (Szolnok-Doboka m. Domonkos).

Fék és kantár. Gömör megyében, Tokajon és Nagybányán a *kantár* ‚vastag fonálból v. hársból készült ritka hálószerű fonadék, amelyben az ételhordó edényt a mezei munkásoknak kiviszik’ (MTsz). Hogy ez a *kantár* azonos a lószerszámmal, bizonyítja a *fék* szó a *fékszotyor* összetételben, amely a Székelyföldön ugyanazon *eszköz* neve (MTsz 1842, *szotyor* uo. ‚szatyor’). Azonban, úgy látszik, Székelyföldön is megvan a *kantár*-nak ez a jelentése, mert egy szováta mesében csak ezt jelentheti: A legkisebbik leány térülfordul s teleszedi az *aranykantárát* eperrel. A másik két leány nem tudta teleszedni, mert egy szemet tettek a kancsóba, egyet ettek meg. A két idősebbik királyleány tanakodik, hogy mit csináljanak a legkisebbik királyleánynak, mert már teleszedte a *kantárját* s az övé lesz a gyémántköntös (MNGy 7:521—2). Azonos ezzel kétségkívül: *kántár* egykarú, egyserpényőjű mérleg, mázsáló’ (Nagyküküllő m. Halmágy NyK 31:410) t. i. a serpenyő helyett lehet háló is. Ebből: *mëkkántároz* ‚megmázsál’ (uo.).

A *fő* szó *kalász* jelentéséhez. A Székelyföldön *búza*-, *rozs*-, *árpa*-*fő* ‚búza-, rozs-, árpa-kalász’ (MTsz). A Szamosháton *búza*-, *zab*-, *árpa*-, *gabonafü*; *a feje a búzának* (Csúry). Ezek az összetételek ősrégiek, a régi nyelvben is van rájuk számos adat. Arra azonban kevés adatunk van, amikor a *fő* magában jelent kalászt. A NySz csak Comeniusból idéz adatot: A veteményes magok *kalászokat* *avagy fejeket* hoznak. Némelynek a *fej* helet nagyon bürkéjek, amelly a szemeket magában foglalja, úgy mint: a zab, köles, hajdina. Érdekes a köv. adat egy udvarhelymegyei meséből: mikor oda érnének, hát lássák, hogy ojan búza van, hogy a tövítő fogvást mind végig föl *aranyfökből* ál, készön megérve (Keresztúrfiszék MNGy 12:174).

Fikas. A békésmegyei Endrődről közli velem Fülöp Imre, hogy ott a *fikas* ‚vesszöböl font, kerek, kétfülű kosár’. Ez a szó nyilván azonos a Hont megyéből följegyzett *filkas* szóval, melynek jelentése ‚füzfavesszöböl font

² Az *eszközfa* ‚szekérfő készítéshez való szerszámfa’ jelentése Marostorda m. Kibéden is megvan (Nyr 30:46).

kétfülű lapos kosár'. Ipolyságon *filkosár*-nak is nevezik, s első tagja a *fül* szó, mely a Palócságban *fil*-nek hangzik (MTsz). Ugyancsak *fil*- v. *fily*-*kosár* a nógrádmegyei Ipolyvecén, Nagyorosziban, Drégelypalánkon és Ipolybalogon, de ott már *fület* mondanak. Noga Tibor leírása szerint tkp. nem füle van az ilyen kosárnak, hanem két oldalt a fül helyett hiányzik a fonás, s a kosarat itt a felső pereménél fogják. A Szamosháton már *files*-*kosár* a 'kétfülű vesszőkosár' (Csűry), a *filkas*, *filkosár* tehát ezzel szemben a régi, képzőtlen alakot őrizte meg.

Finkő. Rimaszombatban 'a nyelven támadt hólyagocska v. pattanás' (Nyr 26:478). Így ejtik Mátraalján, Felsőborsodban (29:539), a békésmegyei Endrődön (Fülöp Imre), a szatmármegyei Tunyogon és Matolcson (Luby Margit). Rimaszombatban és Endrődön *fingkő*-nek is mondják, éreztetve az elhomályosult összetétel elemeit (64:105). Az etimológia helyességét bizonyítja a pattanás *ebfing* neve (Vas m. Csákánydoroszló Csaba József, Kemenesalja MTsz. Sopron Nyr 29:587, Bakonyalja NyF 34:34), a Szamosháton ebből *efing* lett (Csűry). Csákánydoroszlón egyszerűen *huólag*nak is hívják (Csaba József), Zalabaksán *peniészhuólag*-nak (Bődei József), a vasmegyei Rábagyarmaton pedig *pēnész*-nek, de ráolvasásban ezt mondják: *Ebfing* a nyevemen, mind a toron gombgya (Musits Jenő). Ezt háromszor kell ismételni. Sopronban ezt így mondják: *ebfing köt a nyévemenn!* (i. h.). Bakonyalján is *huólag*, de a ráolvasást háromszor így mondják: *ēpfink* küőt a nyēēvemēn. ha küőt, ma küőt, ma ēēvesszēn (NyF 34:140). Heves megyében pedig: *fin köt a nyelvemenn!* (NyF 16:41). A pattanásnak az az oka, hogy valaki megrágalmazta (Zala m. Csesztreg, Bődei János). Rábagyarmaton ezt úgy mondják, hogy *rábeszéltek*. Gyógyítására összetört sárgacukrot ruhában a nyelvre borítanak v. kristálycukorral dörzsölik v. megfőzött *sárgopipitérre* (-rel) öblögetik (Musits Jenő). Csákánydoroszlón akkor kapják, ha esznek, s ezt végig nézi egy éhes kutya, s nem adunk neki egy falatot. *El lehet veszejtényi*, ha egy darabka kenyeret háromszor végighúzunk a hólyagokon, s utána kankutyának adjuk. Más tanács szerint elmarad a hólyag, ha «az ümög gallér-gyát háromszor megharapjuk» (Csaba József). A nógrádmegyei Nagyorosziban *zsébre* a pattanás, szintén megszólás következménye. Ki kell menni a trágyadombra, egy darab trágyát a kézbe venni, s a fájós nyelvre helyezve három napon át háromszor ezt a bűvös ígét mondani: Nap menjen nyugatra, Tyukok mennek délre, *Zsébre* menjen ganajra! (Noga Tibor). A *zsébre* szót a MTsz is közli Szegedről és Hódmezővásárhelyről 'apró fehér pattanások a szájban (a nyelven, a szájpadláson)' jelentéssel. Gyógyítása szintén tehénganéjjal történik (Nyr 9:87). Melléknévi alakja: *zsébrés* (Pest m, Cegléd), *zsébrésés* (Hódmezővásárhely), *zsébrés* (Túrkeve), *zsebres* (Nagykúnság) MTsz.

Gülüşzēm, gülügomb. Veszprémben *gülüşzēm* nagy, kidülledt szem, a komárommegyei Tóvároson *gülüşzēmü* 'kidülledt szemű' (Noga Tibor). A *gülüşzēmü* 'nagyszemű, bivalyszemű, birkaszemű' jelentésben Kiskúnhalason is használatos, s itt a *gülü* 'diónyi nagyságú kőgolyó, a gyerekek *gülüz*nek vele' (Nyr 23:48). Tóvároson a *gülügomb* 'gömbalakú rézgomb' (Noga Tibor), Tatán 'gömbalakú tömör ólomgomb, melyet régi magyar-szabású ruhákon viselnek' (Nyr 43:310), a veszprémmegyei Vaszáron 'göm-

bölyü füles vas- v. ólomgomb' (NyF 17:24), a Balatonfölvidéken 'gömbölyü ércgomb' (NyF 40:57). Mármost az ilyen gomb neve még Tatán *güldigomb* (Nyr 43:310), Tatatóvároson *gölödigomb* (39:80), a veszprémmegyei Borsosgyőrött *gölüödigomb* (NyF 17:24), Bakonyalján egyszerűen *gölüödin* (34:46), ennek pedig eredeti jelentése 'gombóc' s ezt a német *Knödel* átvétele (Nyr 67:135). A güü nyilván a diáknyelvben rövidült a *gölödény*-ből. *Gülüşömü* mellett *gölödinszömü* is használatos Kiskúnhalason (Nyr 23:48). Egy másik közlemény szerint itt a *gülü* változata *külü* (Nyr 15:187), s ez van a közlő szerint a *külüfejü* 'nagyfejü, keményfejü' összetételben, a másik közlemény szerint azonban ennek előtagja a *külü* 'máktörő, köleshámozó' (23:142). A MTsz mindkét címszó alatt közli (az utóbbit l. *kölyü* a.). Megjegyzem, hogy egy gyöngyösi mesében *külüszem* is előfordul (MNGy 9:545), a kérdést eldöntené, ha tudnók, hogy Gyöngyösön vagy azon a vidéken mit jelent a *külü*.¹

Kalamajka. Egy zalamegyei balatonvidéki mese végén «a hetedhét országra szóló lakodalmon még a két öreg is eljárt a *kalamajkát*» (MNGy 8:444). Erdélyi Népdalok és mondák egyik dalában is: Óh átkozott *kalamajka*, Ki a szüzet földhöz vágta; A szoknyáját fölajtotta, Fehér lábát kimutatta; Ó átkozott *kalamajka*, Mért a szüzet földhöz vágta! (3:184). A MTsz is közli a *kalamajka* 'tánc' jelentését a Csallóközből és Komárom m. Tatáról. Ennek származéka *kalamajkáz* 'ireg-forog, ugrál', Baranya m. Csúza (Nyr. 18:478), *kálámajkákonnyi* 'ugrándozni' Félegyháza (5:35). A *kalamajka* eredeti tánc-jelentését bizonyítja ez az endrődi (Békés m.) szólás: *Ne járd a kalamajkát!* Olyankor mondják rendreutasításkép, ha valaki «ügyetlenkedik», azaz kétértelmű szavakat mond.² A Révai-Lexikon szerint a *kalamajka* *Kolomea* galíciai városról elnevezett élénk lengyel tánc $2\frac{1}{4}$ ütemben, melyet eredeti 4—6 soros dal, *kolomejka* kíséretében lejtenek. A lengyel *kolomejka* olyan táncnév, mint a *polka*, *mazurka*. Körmend vidékén *kalamajkó* alakban is följegyezték: Eggy táncol, asztán aszongya: *Kalamajkó könnyid tánc*, Bugyogóba van sok ránc (Nyr 3:522). A Bakonyalján is *kalamajkuó*, de csak ebben a szólásban: *Járgyo a kalamajkuót* 'ugrál, táncol' (NyF 34:38). Nyilván a *kalamajka* az eredetibb alak, amely a lengyel *kolomejka* átvétele, a *kalamajkó* pedig úgy keletkezett, hogy a szó végét magyar képzőnek érezték, s a *szánkó* ~ *szánka*, *házikó* ~ *házika*, *ládikó* ~ *ládika* stb. mintájára a *-ka* véget *-kó*-val helyettesítették. Az irodalmi nyelv nem ismeri a *kalamajka* eredeti jelentését, hanem ilyen kifejezésekben használják: *volt nagy kalamajka*, *nagy kalamajkát csinált*, ezekben tehát 'baj, zavar' a szó jelentése, Ormányságban 'zenebona, zaj, botrány' (Kiss G.). Ehhez közel jár a háromszékmegyei Kovásznán *kalamájka* alakban följegyzett változatának 'veszedelem' jelentése. Zilah vidékén *kalamájka* 'veszekedés, zürzavar' (Nyr 28:281). Még további elhomályosodása az ere-

¹ Berze Nagy János tanfelügyelő úr szíves értesítése szerint a *külüszemü* előtagja magában sohasem jár Heves m.-ben, sem a Palócság más területén. Az ő véleménye szerint is az olajütésnél használt, felülről lefelé vastagodó s domború alsó felületű *kölyü* szónak palóc változata. Evvel összevethető: *gurgujaszemü* 'dülledtszemü' (Balatonfélvidék NyF 40:57), *gurgulaszemü* 'nagyszemü' (Veszprém m. Lovászpátona uo. 34:51, *gurgula* 'henger' 55).

² Fülöp Imre szíves közlése.

deti értelemnek: ‚duda’ (Palócság); ‚hóbortos, féleszű, bolondozó, bolondoskodó’ (Tata, *kalamajkó* alakban Győr vidékén is); ‚rendetlen’ (Kassa, vö. *kalamajkaskogyik* ‚rendetlenkedik’ Palócság) MTsz; ‚bolondos, szeleburdi’ (vö. *kalamajka Kata* ‚szelburdi’) Vác NyF 10:64, 71. Eredeti ‚tánc’ jelentéséhez áll közel a *kalamajka* ‚mulatság’ jelentése a Tiszamentén (Nyr 26:140). Vö. még: *kalamájkál* ‚vájkál’ (Bács m. Óbecse 29:190).

Rógyikál. Hevesmegyei mesékben fordul elő ez a szó, pl.: Hogy mit tettek aggyig egymásnak *rógyikányi*, én nem tudom, nem vótam ott, de biztosan jó tanáhatták magokat (Besenyőtelek MNGy 9:241). Ládd-ë, gazdám, hát hiába *rógyikálok* én nekéd, tē csak maracc a régibe (322). Mikor beért, a pap épen akkor *rógyikáta*, hogy aki egy krajcárt ad a szegénnek, száz krajcárt kap érte az Istentől (Eger 537). A példamondatok szerint a szó jelentése ‚beszél, prédikál’, s nyilván a *prédikál* hangváltozata. Ugyanez a szó a nagykunsági *redikál* ‚beszélget’ és az érmelléki *rétikál* ‚recitál’ (MTsz).

Sürög, sürget. Ma a *sürög* ige a köznyelvben egyedül nem használatos, csak a *sürög-forog* ikerszóban. A NySz is csak Gyöngyösinek egy késői kiadásából idéz egy adatot. A népnyelvben azonban magában is előfordul ‚forog’ jelentéssel: A lányok még hozzáfogtak a táncho. *Sürgöttek*, mint a forgószé, járták a bolongyát (Heves m. Besenyőtelek MNGy 9:385); vö. *sürrög* ‚sürgölődik [vki körül]’ Székelyföld MTsz). Műveltetője is azt jelenti: ‚forogat’: Húzóckodott a lány, hogy ő nem táncol, ... de nem hasznát sēmmi, mer úgy *mēssürgették*, hogy a sok bēgre... mind feldöt a szoknyájába (Besenyőtelek, uo. 379). Hogy *mēssürgették* őt a vőfélyek! (uo). Szeged vidékén ez a jelentés van meg a *megsürget-megforgat* ikerszóban: *Sürgesd mög, forgasd mög* Karika módra (Nyr 3:477). Ennek változata: *Sērgesd meg, forgasd mēg* Karika módra (Arad m. Pécska Kálmány Koszorúk 1:222). Eger vidékén a *megsērget* magában is előfordul: *Sērgesd mēr* raózsádot!... *Sērges mēr* Raózsicska! (Nyr 13:432). A torontálmegyei Szajánban igeikötő nélkül is előfordul *sirget-forgat* alakban ‚irget-forgat’ jelentéssel (MTsz). Egy töről fakadt ezekkel a *sürdül* ‚fordul’ ige: János is *sürdüt* egyet a sarkán (Besenyőtelek, i. h. 32). Egyet *sürdű* a sarkán (59). Nyilvánvaló, hogy mindezek azonosak a *sērég* ‚pörög, forog’ ‚*sērdül* ‚pördül, fordul’, *sērdít* ‚pördít, fordít’, *sērget* ‚pörget, forogat’, *sērit* ‚sodor, pödör’ igékkel (vö. Mészöly MNY 7:388). A *sürög* és a többi idetartozó igenek az alapszava valószínűleg a *sür(r)-forr* ‚sürög-forog, hemzseg, tolong, rajzik’ ige előtagja, s ennek melléknévi igeneve a *sürű* melléknév; vö. *sürít*, nyüzsg, hemzseg, tolong, tömegesen mozog, rajzik’ (Debrecen, Csallóköz MTsz); *sürvít* ‚sürög-forog’ (Heves m. Besenyőtelek MNGy 9:343).

Süddörög. A MTsz a *süddörög* igét a köv. jelentésekkel idézi: 1. ‚ólálkodik, settenkedik, lábatlankodik’ (Békés m., Nagyálló, Nagybánya, Rimaszombat); 2. ‚hízelegve dörgölődzik (az emberhez a macska)’ (Nagykunság). Az 1. jelentés van a köv. változatokban: *süntörög* (Abaúj m.), *söntörög* (Kiskúnhalas), *sintereg* (Zemplén m. Deregyő MTsz). A *süntörög* használatos a hevesmegyei Besenyőteleken is (MNGy 9:236), de itt *süddörög* alakja is van; pl. ott *süddörög* a szakács körű, akármére lépett, mindég láb alatt vót (uo. 235—6). A szónak ez az eredetibb alakja, s összefüggenek vele a régi nyelvben: azokhoz *süddörítették* (Geleji Katona); Mária körül

való *südüdködését* (uo. NySz); *capto* — Hízkelkedéssel valami után *swdöl-ködöm* (Calepinus). A *südürit* is megvan a népnyelvben ‚lábatlankodik, konyeleskedik’ jelentésben (Vas m. Jánosháza Nyr 28:123). Egyéb idetartozó igék még: *südürgő(d)zik* (MTsz. OklSz), *südürgödzik*, *südüdködik*, *südüdködik*, *südüdközik*, *südüdkedik* (MTsz). Az utóbbi változat arra vall, hogy összefügg velük a *senderget* ‚forgat, hengerget’ (Palócság), *südürit* ‚egyet fordít, csavarít, pödörít’¹ (Mátra vid., Heves m. 1841, Cegléd); ‚pöndörít’ (Hódmezővásárhely MTsz) ige is. Ennek is van *n*-nélküli alakja: *südürit* ‚sodorít, pödörít; pödörít’ (Alföld, Cegléd MTsz), s így az egész szócsalád a *südü* ‚sodor, pödör’ (Heves m. MTsz) származéka, a *südürog* alapjelentése tehát ‚forgolódik’ volt. Vö. Ott *südürgött*, ott *forgolódott* az ő rongyos szőrruhájában (Heves m. Besenyőtelek MNGy 9:231). Vö. még: *südüreg* (Bács m. Ada Nyr 27:414), *südüreg* ‚südüg-forog’ (Heves m. NyF 16:52).

Szempilla. Mindig úgy tudtam, hogy a *szempilla* a szemszőr. Megkérdeztem egy csomó ismerősömet, azok is mind ugyanezt mondták. Kelemen és SimB. szerint azonban a *szempilla* ‚Augenlid’, vagyis a szemhéj. SimB. szerint a *pilla* is ‚Augenlid’, Kelemen szerint azonban ‚Augenlid, Wimper’, tehát a szemszőr is. Kel. német-magyar részében már Augenlid *szemhéj*, Augenwimper pedig *szempilla*. SimB.-nál Augenlid *szempilla*, *szemhéj*, Augenwimper pedig *szempilla*, *szemszőr*. Csüry-nél is a Szamosháton *szempilla* ‚Augenlid’, *pilla* ‚Augenlid, Augenwimper’. Egy fejmegyei mesében ‚szemhéj’: Péter erre megnyázta az obsitos *pilláit* (Moha, MNGy 8:462). Háromszék m.-ben is: A sok éjjészés mián a *szemem pillája* leszakatt (Vad. 413). Aranynál viszont kétségtelenül a szemszört jelenti ezekben: Szinte könnybe lábadt *osz pillája* (Toldi IV. 11). Nagy meleg könnycsepp ült *szeme pillájára* (uo. 20). Így sem óhatá, hogy titkon el ne lepje *Szeme osz pilláit* könnyének egy cseppje (Toldi Estéje IV. 4). CzF. csakis ‚szemhéj’ jelentését ismeri. Mártonnál (1818) viszont cilium: *szempilla*, Augenwimper; genae, palpebra: *szemhéj*, Augenlid (etimológiájára nézve vö. Nyr. 58:15). A *pilla*, *szempilla* a régiségben nem ismeretes. A NySz *pilla* alakban ‚cilium’ jelentésben SI-ból idézi. A Gvadányinál előforduló *szeme pilléje* is ezt jelenti. A régi szótárakban csak *szemhéj* és *szemszőr* fordul elő: cilium — *Szöm hea*, *szöm ször*; gena — *Szöm heia*; palpebrae — *Zöm zör* (Calepinus); Cilium ordo pilorum: in folliculo, quo oculus tegetur, *szemed szeore* (Gyöngy. Sztör.). Esztergomban *szemem szála* a szemszőr. Szombathelyen *szemem hóló* (= hüvelye), Komárom m.-ben *pillantyú*, Veszprémben és Pécsen *szemem pillántója* ‚szemhéj’, Zala m. Kővágóörsön, Révfülöpön *pillantó* ‚szempilla’ (= -héj?) MTsz.² — Egymás közelében levő testrészek nevének átvitelére hasonló példa még az *ajak*, melynek ‚áll’ jelentése van Komáromban (saj. följ.), Sopron m. Horpácson, a Szé-

¹ Vö. Úgy *besüdüritették*, csepp híja volt, hogy orra nem bukott (Heves m. Eger MNGy 9:257).

² Zarka Máximáiban (1807): *Szeme pillántsait* fel nyitották (Nyr 25:284). Egy zilahi mesében: *szemepillája* olyan hosszú vót, hogy csapófává kellett felemelni (28:420). Kecskeméten *szömhaj* (MTsz), Bakonyalján *szemhëjj* ‚szemhéj’ (NyF 34:33).

kelyföldön (MTsz), a hétfalusi csángóknál (Wichmann), Nagyküküllő m. Hálmágyon (NyK 31:399).

A szivárvány egy ismeretlen jelentése. Egy udvarhelymegyei mesében a Kutyafejű leánya elmondja, hogy mikor apja hazafelé jön, mikor negyven mérföldnyire van, «akkor egy negyven mázsás buzogányát előkészítőnek úgy haza dobja, hogy ahova leesik, a fődből egybe forrás fakad». Mikor valóban közeledik a Kutyafejű, egyszerre «megsötétödik a levégő, hát egy negyven mázsás buzogány úgy bésuppan a kiráji vár udvarára, hogy a hêjiről úgy főfostatott a víz, mind egy szivárván (Kereszturfizék MNGy 12:159). A főfostat jelentése 'föllövel', tehát itt a szivárvány jelentése 'szökőkútszerű forrás'. Eredetileg azonban a szivárvány (a moldvai csángóknál *szovirvány*, vö. hétfalusi csángó *szovárog* Wichmann) 'szivárgó forrás' lehetett, mert a *szovárog* igével függ össze. Ismeretes, hogy a népnyelvben a *szivárványoskút* 'szivattyúskút' (MTsz), Nagy Sámuel Az Istennek jósága és bölcsessége a természetben c. 1794-ben megjelent könyvében pedig a *szivárvány* 'szivattyú' (Nyr 21:227).

Az Országos Néptanulmányi Egyesület közgyűlése.

Az Országos Néptanulmányi Egyesületnek 1939 március 30-án tartott közgyűlésén Vikár Béla elnöki megnyitójában mindenekelőtt lelkes szavakkal emlékezett meg a Felvidék egy részének és Kárpátaljának visszatéréséről. «Íme — úgymond — újra megvalósul a Kalevala sokszor idézett gyönyörű igéje: «Istennél az áldás féke, Alkotónknál üdvünk nyitja, nem irigyünk kezére, ártónk ujjaira bízva!»

Hittel, reménységgel tekintünk egy szebb, egy boldogabb jövő felé és hálával eltelve a Gondviselés iránt, mert ne feledjük, amire szintén a Kalevala int, hogy: «Isten intézi a pályát, Alkotónk a vég szabályát, nem hatalma holmi hősnek, ereje bármily erősnek!»

Vikár Béla indítványára a közgyűlés elhatározta, hogy hazánk területe egy jelentős részének felszabadulása alkalmából üdvözlő iratot intéz gróf Teleki Pál miniszterelnök úrhoz, aki e végtelenül fontos eredmények elérésével hervadhatatlan érdemeket szerzett és mint tudós is sokat tett azon a téren is, amelyen való munkálkodást az Orsz. Néptanulmányi Egyesület céljául tűzte ki: a néptanulmányok művelése terén.

Az elnök ezután kegyeletes szavakkal emlékezett meg Shiratori Kurakichiról, aki már fél évszázaddal ezelőtt a magyar—japán kapcsolatok szorosabbá tételének buzgó előharcosa volt; a neves japán tudósunk unokaöccse is, a mostani római japán nagykövet, e hagyományok folytatója, lelkes barátunk. Majd Ahlqvist Ágost, a kiváló finn költő és nyelvtudós emlékének hódolt és méltatta a finnugor nép- és nyelvtudomány e jeles művelőjének érdemeit abból az alkalomból, hogy Ahlqvist halálának most van ötvenedik évfordulója, végül pedig jellemezte és méltatta a magyar orientalisztika egyik büszkeségének, gróf Kuun Géának működését, akinek a magyar tudományos világ most ünnepli születése 100. évfordulóját. Vikár Béla bejelentette, hogy gróf Kuun Géza emlékének hamarosan egy külön ülést kívánnak szentelni.

Az elnöki megnyitó után Fokos Dávid titkár olvasta fel évi jelentését, melynek első részét itt közöljük:

«*Tisztelt Közgyűlés!* Ünnepi hangulatban kezdtük meg mai közgyűlésünket. Elnökünk szép megnyitójában kifejezésre juttatta mindnyájunk örömét, boldogságát, hogy egy megnagyobbodott országban, hazánkhoz visszatért sok magyar testvérünket szívünkre öelve, úgy gyűlhettünk ma egybe, hogy álmaink egy részének teljeseése után immár nagyobb bizakodással és reménységgel tekinthetünk a jövő elé.

De ünnepet jelent mai közgyűlésünk Egyesületünk egyéni életében is; hiszen az 1938. év végével Egyesületünk betöltötte fennállásának 25. évét, 1923 december 21-e óta pedig, mikor Egyesületünk újjászervezése után a fokozott mértékű újabb alkotó munka korszaka köszöntött be, 15 év mult el.

És ha az eltelt 15 esztendő munkásságának csak legkiemelkedőbb mozzanatait nézzük is, elvonul szemünk előtt a Magyar Nyelvőr 15 évfolyama, amelyekben az értékes tanulmányok egész sora látott napvilágot, ott áll előttünk a Nyelvőrkalauz, a Munkácsi-émlékkönyv, a Balassa-émlékkönyv, a Budenz-émlékfüzet; visszagondolunk arra a kezdeményezésünkre, mikor a háború után megkerestük és megtaláltuk az újabb kapcsolatot a finnugor-nyelvesalád kisebb tagjaival, mikor megszereztük az Oroszország területén élő rokonnépek új irodalmának termékeit és rendszeresen ismertettük ezeket az értékes nyomtatványokat folyóiratunkban; föllevenítjük emlékezetünkben azoknak a tudományos és népszerű előadásoknak hosszú sorát, amelyek a nép- és nyelvtudomány legkülönbébb ágait, az ezek körében folyó kutatásokat, ezek eredményeit hozták közelebb hozzánk; újra átéljük ünnepi üléseink magasztos hangulatát, amikor tudós vezéreinket üdvözlöttük életüknek egy-egy fontos határállomásánál és elhunyt tudósaink dicső emlékének áldoztunk.

Végigtekintünk munkákon és eddigi munkásságunkból erőt merítünk a munka folytatásához. Hiszen nemcsak a multban dolgoztunk becsületesen és kitartóan; fölemelő érzés fog el bennünket annak a lelkes munkának láttára, amely most folyik körülöttünk, körünkben.

Alelnökünknek, *Balassa Józsefnek*, a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének és kiadójának lelkes áldozatkészségéből most e régi, dicső multú folyóiratnak, Egyesületünk hivatalos lapjának, 68. évfolyama jelenik meg, és mi büszkéek vagyunk arra, hogy ebben a hazánk és nemzetünk iránt érzett rajongó szeretettől áthatott munkában a mi kisdud gárdánk ott állhat a lelkes szerkesztő mellett. Itt dolgozik közöttünk elnökünk, *Vikár Béla*, aki a Kalevala nagyszerű fordításának újabb kiadása után régi népköltési gyűjtését rendezi sajtó alá; évről évre Balassa Józsefnek a magyar nyelv kincseit feltáró egy-egy újabb munkájában gyönyörködhetünk; csodáljuk *Kúnos Ignác*nak lelkes munkabíráását, ki a közel jövőben értékes hadifogolytanulmányainak, vagy 75 nyomtatott ívre terjedő kazáni, miser és krimi tatár népköltési gyűjteményét fejezi be; büszkeséggel gondolunk arra, hogy a Finnugor Társaságnak mindnyájunkat mély hálára kötelező áldozatkészségéből csakhamar megjelenik felejthetetlen drága mesterünknek, *Munkácsi Bernátnak* becses votják népköltési gyűjteménye és örömmel forgatjuk *Beke Ödönnek* az idén megjelent cseremiszi kötetét, amely-

nek kiadását ugyancsak a Finnugor Társaság áldozatkészsége tette lehetővé.

Megnyugtató érzés fog el bennünket: dolgozunk és erős elhatározás él lelkünkben: Isten segítségével tovább is akarunk dolgozni.

Közgyűlésünk az emlékezés napja. És ünnepi érzésünk fokozódik, mikor arra gondolunk, hogy idei nemzeti ünnepünkkel és Egyesületünk életének jelentős állomásával egybeesik a hozzánk lelkileg oly közel álló finn testvérnépünknek is nagy ünnepe. Mi finn testvéreink iránt érzett meleg szeretetünket azzal is kifejezésre juttattuk, hogy először a finn nyelvtudomány nagy mesterét, *Setälä Emilt*, majd a mai finn nyelv-tudósok egyik legnevesebbjét, a finnugor nyelv- és néptudomány egyik legkiválóbb művelőjét, *Kannisto Artúrt*, tiszteletbeli tagunknak választottuk meg. És ahogyan a Felvidék visszacsatolását oly felejtethetlenül szép beszéddel ünnepelte Kannisto, a Finnugor Társaság fenkölt gondolkodású elnöke, e Társaságnak 1938 november hó 20-án tartott ünnepi ülésén, úgy mi is csak lelki szükségletnek teszünk eleget, mikor mai közgyűlésünkön mi is résztveszünk a nagyrahitott finn nép szabadság-ünnepében, együtt ünnepeljük a finnekkel függetlenségük, szabadságuk kivívásának 21., új alkotmányuk életbelépésének 20. évfordulóját és dicső, fényes jövőt, a boldog szabadság légkörében virágzást, boldogságot kívánunk e nemes népnek.

Mikor most nyáron Finnországban voltam, egy kis falunak, Kaislahtinak a temetőjében is jártam; ott egy sírkövön — Kannisto sógorának végső pihenőhelyét jelöli az emlék — ezt a felírást olvastam: *ja kun se paras on ollut, on se tuska ja työ ollut*. A Zsoltáros szavaival panaszolja a sírkő felirata, hogy ha a legjobb, legszebb is volt az ember sorsa, az ember élete, akkor is csupa bajlódás és küszködés volt az! Igen, nehéz, kemény munkával lehetett csak Finnországot szabad és boldog állammá tenni. A természet mostohán bánt Finnországgal. Sziklás talajon vékony humuszréteg, ezt is minduntalan hatalmas sziklatömbök szakítják meg, a sziklás talaj alatt ásványi kincsnek semmi nyoma, rengeteg tó. Csak a hatalmas kiterjedésű erdőségek, a tenger melletti kedvező fekvés és a kimeríthetetlen energiaforrást jelentő víztömegek alkotják Finnország természeti kincseit. És ezen a bár romantikus természeti szépségekben bővelkedő, de mégis aránylag szegény területen hatalmas kultúra fejlődött: egy számban kicsiny, de akaratban erős, munkakedvben fáradhatatlan, hazájáért mindenét feláldozni kész, minden igaz, szép és jó iránt fogékony, a tudományért lelkesedő nemes érzésű nép él itt szabadságban, boldogságban, egy nép, amely szabaddá és virágzóvá tette hazáját és anyagi jólétet biztosított fiainak.

És mikor a kaislahti-i sírkőfelíraton gondolkoztam, úgy éreztem, hogy az hiányos. Igaz, nehéz a finn embernek az élete. Kemény munkával kellett anyagi és szellemi kultúrát teremtenie, még ha legjobb is az élete, akkor is küszködés és bajlódás jutott osztályrészéül, azonban, még ha a legrosszabb, legnehezebb is az élete, még ha a rendesnél több bajt, küszködést hozott is számára az élet, akkor is elmondhatja a finn ember magáról, hogy *on se kaunis ja vapaa ollut!*, legalább emberhez méltó volt az élete, mert szép volt és szabad!

Szeretettel fordulunk ma észtt testvérnépünk felé is; ők szintén most ünnepelték felszabadulásuknak 21., függetlenségük, szabadságuk kivívásának 20. évfordulóját. Büszkén tekintünk a Kalevipoeg népére, mely a kultúrának oly magas fokára tudott fölemelkedni és Tudós Társasága, az *Õpetatud Eesti Selts* tavaly ünnepelte százéves fennállását; lelkes tudósokat adott és ad ma is a finnugor népnek és nyelvtudománynak. Bámulattal adózunk e két testvérnépünknek, melynek hős fiai ma 20 éve kivívták hazájuk függetlenségét. Joggal hirdeti róluk a hősi halottaknak szentelt emlékmű Viipuri temploma előtt e fenséges szavakat: «Mentünk a halálba, mint a győzelembé, bízva a szabadság felvirradásában». Áldozatuk nem volt hiábavaló! Nemzetük szabadságra, boldogságra virradt!

De az emlékezések során megjelennek a fájó emlékek is. Mélységes szomorúsággal gondolunk arra, hogy most 20 éve lesz, hogy sírba szállt angyali jóságú mesterünk *Simonyi Zsigmond*. 1919 november 22-én fejezte be nyelvtudományunknak e bámulatosan nagytudású és éleseszű, fáradhatatlan mestere a maga munkás életét. És fájdalommal gondolunk arra, hogy a kérlelhetetlen végzet ugyancsak 20 évvel ezelőtt szólította el az élők sorából a finnugor nyelvtudománynak két másik büszkeségét is: Paasonent és Karjalaint. Paasonent, kinek neve a legragyogóbbak közé tartozik tudományunk történetében és Karjalaint, az osztják nyelv és népelet nagynevű kutatóját.

Tisztelt Közgyűlés! Az emlékezés mécsének fényénél jártuk be eddig megtett utunkat, vizsgáltuk multunkat. E fény egy küzdelmes, de mindig becsületes és sokszor eredményes munkának rögös útját világította be. Ez a felismerés, az a tudat, hogy sokszor a legmostohább viszonyokkal is dacolva mindenkor lelkesen dolgoztunk, bizalmat önt belénk, hogy azt az erős elhatározásunkat, hogy tovább akarunk dolgozni, valóra tudjuk váltani; bizalmat önt belénk, hogy törekvéseinket, munkánkat siker fogja koronázni, hogy Isten áldása lesz a hazánk és tudományunk szolgálatába állított további munkánkon is!

A közgyűlés hivatalos részének (jeiintések, választások) befejezése után Balassa József Vikár Béla elnököt üdvözölte 80. születésnapja és nagyszerű Kalevala-fordítása megjelenésének 30. évfordulója alkalmából. «Mai közgyűlésünkön — mondotta Balassa József — meg kell emlékeznünk egy bennünket közelről érdeklő kettős évfordulóról. Elnökünk, Vikár Béla 50 évvel ezelőtt, 1889-ben járt először Finnországban és ekkor kezdett azzal a gondolattal foglalkozni, hogy lefordítja a Kalevalát, a finnek nagyszerű népeposzát. Húsz évig tartott ez a munka és most 30 éve, 1909-ben jelent meg ennek a mesteri fordításnak első kiadása. Szé a kettős jubileum egybeesik Vikár Béla születésének 80-ik évfordulójával.

Meg kell világítanunk, legalább néhány szóval, hogy mit jelent a Kalevala a világirodalomban és mit jelent Vikár Béla fordítása a magyar irodalomban. Négy évvel ezelőtt, 1935-ben ünnepelte Finnország százéves fordulóját annak a nevezetes irodalmi eseménynek, hogy a Kalevala első alakjában nyomtatásban megjelent, úgy ahogy Lönnrot Illés összegyűjtötte. Ez az első kiadás 32 énekből (finnül *runo*-ból), körülbelül 16.000 sorból állott. Lönnrot ekkor még nem tekintette munkáját befejezettnek, mert tudta, hogy a nép körében még sok ismeretlen részlet él. Fárad-

hatatlanul folytatta a gyűjtést és 1879-ben jelent meg a Kalevala mai teljes alakjában (50 runo; 22.595 sor). A világirodalom szempontjából a Kalevalának az a nagy jelentősége, hogy ez az igazi népéposz, amelyet nem költő alkotott a népi hagyományok alapján egységes művé, hanem egy tudós gyűjtötte össze a nép ajkáról. Hatása azért volt nagy más népek irodalmi életében is, mert ép abban a korban jelent meg, a 19. század elején, amikor a költők és írók figyelme csaknem minden európai népnél nagy érdeklődéssel fordult a népköltészet felé. Ennek világos bizonyítéka, hogy 1844-ben megjelent a Kalevala svéd, 1845-ben francia, 1852-ben német, 1884-ben angol, 1894-ben olasz fordítása. Irodalomtörténetírók és esztétikusok is gyakran foglalkoztak vele. Az első magyar fordítás, Barna Ferdinand munkája, 1871-ben jelent meg. Hunfalvy Pál nem volt vele megelégedve és ismerve Vikár finn nyelvismeretét és költői készségét, bízta, hogy fogjon hozzá egy jobb, költőibb fordításhoz. Budenz József is, aki tanítványainak mestere és atyja volt, szintén buzdította és támogatta ebben a munkájában.

Költői mű fordítása nem könnyű feladat. A fordítónak bele kell merülnie az eredeti költemény szellemébe, meg kell ragadnia a gondolatot és költői nyelven kell átültetni a másik nyelvre. Egy olyan népi eredetű költemény fordítójának, mint amilyen a Kalevala, ismerni kell a saját irodalmának népköltészetét és a nép nyelvét. Vikár már előbb is meleg érdeklődéssel fordult a magyar népköltészet felé. Ő volt nálunk az első, aki faluról falura járva, fonográf segítségével gyűjtötte a magyar népköltészet termékeit. A fonográf még kezdetleges eszköz volt, viaszhengerre kellett felvenni a szöveget és az éneket, de legalább megőrizte eredetiségében azt, amit az írás csak halványan adhat vissza. Ma már sokkal tökéletesebb eszközök szolgálják ugyanezt a célt. Vikár Bélának ez az állandó, beható foglalkozása a magyar népköltészetrel tette őt különösen alkalmassá a Kalevala fordítására. És ma, e mű befejezésének 30 éves fordulója alkalmából meleg szeretettel és tisztelettel üdvözlöm egyesületünk nevében.»

Vikár Béla hálás köszönetet mondott Balassa Józsefnek, aki oly szeretettel emlékezett meg az ő személyéről és munkásságáról, valamint a közgyűlésnek, melynek közönsége oly melegen ünnepelte őt.

Végül Somody Pál szavalóművész Vikár Béla Kalevala-fordításából olvasott fel egy részletet (a dalversenyt). A közönség nagy tetszéssel fogadta a művészi fordítást és a szép előadást.

Előadó ülés 1939 május 17-én.

Vikár Béla ezen az ülésen tartotta meg a közgyűlésen ígért megemlékezését gróf Kuun Gézaról. Behatóan jellemezte a kiváló orientalista tudós nemes egyéniségét, ismertette nagyszabású tudományos munkásságát.

Az ülésnek másik tárgya Kallós Zsigmond előadása volt: «A sírba-tétel szertartása a pogány magyaroknál».

Ezen az előadóülésen mutatta be az elnök a miniszterelnök úr válaszáat fent említett üdvözlő iratunkra. A válasz így szól: «Miniszterelnökség.

Budapest, 1939. évi április hó 25. Az Országos Néptanulmányi Egyesület t. Elnökségének Budapest. Az Országos Néptanulmányi Egyesület szíves volt rendes évi közgyűléséről a magyar királyi Miniszterelnök Úr Ö Nagyméltóságát üdvözölni. A Miniszterelnök Úr Ö Nagyméltósága megbízott, hogy a jóleső, hazafias megemlékezésért őszinte köszöntetét tolmácsoljam. Szép s. k., miniszteri tanácsos, az elnöki osztály vezetője.»

IRODALOM.

Leo Spitzer: *Fermez donc votre porte*. The Romanic Review, February 1939, 63—68. l.

Spitzer a birtokos névmásnak egy érdekes, különös használatára mutat rá indogermán nyelvekben. Gúnyos, szemrehányó beszédben t. i. nem ritka a birtokos névmás alkalmazása olyankor, mikor nem valószínű birtokviszonyról van szó, hanem csak azt kívánják kifejezni, hogy a megjelölt személy vagy tárgy valamilyen kapcsolatban van a gúnyosan, szemrehányóan megszólítottal. *Fermez donc votre porte* 'csukja be már azt az ajtót' (szó szerint 'csukja be hát a maga ajtaját' = 'csukja be hát azt a maga ajtaját'), mondják szemrehányóan, sürgetően. Itt tehát azt az ajtót, amelyet a megszólítottnak be kellene csuknia, mintegy az ő tulajdonának, birtokának tüntetjük fel. Ilyen névmáshasználattal van dolgunk a következő Hamlet-beli mondatban: «*Cudgel thy brains no more about it, for your dull ass* (Schlegel-Tieck fordításában: *der dumme Esel*; Arany J. fordításában: *az a te szamarad*) *will not mend his pace with beating*». A birtokos névmásnak ezt a használatát Spitzer *possessif polémique*-nek (a birtokos névmás polemizáló, vitatkozó használatának) nevezi.

Spitzer egyúttal rámutat arra is, hogy ez a használat mennyire közel áll a birtokos személyragoknak a finnugorságból ismert determináló alkalmazásához. Tudvalevőleg több finnugor nyelvben a birtokos személyragnak tisztán determináló is lehet a szerepe, mintegy a határozott névelőt helyettesíti. Elsősorban a 3. személy birt. személyragja fordul elő ilyen szerepben, de gyakori a 2. személy is, sőt nem ritka az 1.

személy sem. A nyelv közelebről meghatározottnak érzi a dolgot azért, hogy megjelöli, hogy az valamilyen kapcsolatban van a beszélővel vagy a beszéd folyamán megnevezett személlyel vagy a megszólított személlyel, esetleg a megszólított személyül felfogott közösséggel (általános alannyal). Erről a használatról bővebben szoltam «Das obugrische Deminutivsuffix -n» c. dolgozatomban (FUF. 26:30 s. kk.), melyet Spitzer is idéz. (L. ott a kérdés irodalmát is; vö. még Nyr. 68:17 és Sawicki László: Adalékok a vogul személyrag szerepköréhez, Szeged, 1936.). Említett cikkemben a birt. személyragnak ezt az alkalmazását az idg. nyelvek dativus ethicusához hasonlítottam (FUF. 26:36). Hogy egy jellemző példát is lássunk, nézzük pl. a következő osztják párbeszédet: «*i nëнэн холтэ манэс?*» — «*i nëнэм холтэ манл?*...» «A másik asszony (tk. asszonyod) hová ment?» [kérdézik az egyik asszonytól.] — «A másik asszony (tk. asszonyom) hová menne?...» [feleli a kérdezett asszony.] (Pápay Északi-osztj. medvecének 118. l.)

Spitzer tanulságos fejtegetéseit azzal szeretném még kiegészíteni, hogy a birtokos személyrag, nevezetesen a 3. személy ragja, a törökségben is gyakori determináló szerepben. (vö. Nyr. 68:17, Magyar Figyelő 3:254, FUF. 24:302). Érdekes — bár véleményünk szerint végső következtetésben nem helyesítható — Grönbech K.-nak a felfogása. «Der türkische Sprachbau» c. munkájában (1:92—103) a 3. személy birtokos személyragját úgy tárgyalja, mintha ennek nem a birtokosra történő utalás volna az eredeti funkciója, hanem a névelőnek megfelelő determináló szerep. Fej-

tegetéseiből a következő mondatokat akarjuk itt idézni: «... das Possessivsuffix 3. Person, welches ein Nomen mit einem Hinweis auf etwas früher Erwähntes versieht und dadurch angibt, dass es als Teil oder Besitz desselben zu betrachten ist, oder irgendwie in seine Sphäre gehört» (92. l.). «Die Funktion des Artikels [értsd: a 3. személy birt. személyragjáé] ist also die, ein Nomen mit etwas dem Zuhörer schon als bekannt Vorausgesetztem in Verbindung zu setzen; sehr oft enthält das Suffix einen Hinweis auf den Besitzer des genannten Gegenstandes... Die Anwendung des Artikels reicht aber weit über diese Funktion hinaus. Im Grunde genommen besagt er nur, dass man einen bestimmten Gegenstand oder einen bestimmten Fall vor Augen hat; seine Wirkung ist die, im Bewusstsein des Zuhörers die Vorstellung von etwas früher Gesagtem hervorzurufen und das soeben Gesagte damit zu verknüpfen...» (96. l.) «... die Beziehung eines Gegenstandes auf dessen Besitzer ist nur eine der möglichen Verwendungen des Suffixes. Diese Anwendung springt

aber sehr in die Augen, da dem Artikel als dritter Person für die erste und die zweite Person besondere Formen entsprechen... die in den meisten Grammatiken gebrauchte Benennung Possessivendungen oder ähnl. bezieht sich also nur auf eine spezielle, wenn auch sehr häufige Verwendung der genannten Suffixe... die Possessivsuffixe der 1. und 2. Person sind also nur als spezielle Formen des Artikels zu betrachten» (100. l.)

Grönbechnek sok példával kísért fejtegetései is mutatják, hogy a török nyelvhasználat mennyire egyezik ezen a téren a finnugorral és mily közel áll hozzájuk az indogermán «possessif polémique».

FOKOS DÁVID

Könyvek:

Magyar népnyelv. A debreceni Tisza István tudományegyetem magyar népnyelvkutató intézetének évkönyve. I. Szerkeszti Csüry Bálint. Debrecen. 1939.

Dr. Fülöp Kálmán és Ács Albert. Kik voltak a székelyek? Budapest. Stephaneum nyomda. 1939.

NYELVMŰVELÉS

Nyelvészet a hivatalokban. A főváros hivatalaiba, az aktarengetégek és szorgos munka világába ismét új elem vegyült. Máskor is kiadták a jelszót, ezúttal rendeletet, de soha lelkesebb nyomatékkal: magyarosítani!

Hála Istennek, sóhajtjuk a jó iparkodás hallatára. Aztán mingyárt hozzánk férkőzik a balsejtés: Csak aztán ne buzduljunk túlságosan. Mert hát semmi sem kíván nagyobb óvatosságot, mint a szóalkotás... Magában a Nyelvőrben is nem egyszer olvashattunk arról — ha az irodalomtörténeti leckéket netán elfeledtük volna, — hányszor ment füstbe a jószándék a túlzás miatt! Az egészséges szóformák helyett szó-torzképeket teremt, csodabogarakat, amin nevetni és boszszankodni lehet egyaránt.

Sétáljunk például egyik kerületi

előljáráóságunkra, annak is mostanában legislegforgalmasabb osztályára, az anyakönyvvezetőségbe. Az ajtók előtt tülekedő felek, benn száguldó iramban dolgozó tisztviselők. Ám miként a künn zajló türelmetlenséget szigorúan szabályozza a rend hivatásos óre, azonképp fékezi idebent is a tempót egy, az előbbinél szellemibb fajta megfontolás... Észrevehetjük, amint hirtelen megtorpan a siklórepüléssel iramló toll... Aztán látjuk a tisztviselő távolba révülő tekintetét a nagy gondolkodástól redősré komorult homlok alatt. És hiába mindez! Sem a könyvespolcok, sem a szemközti, napfénytől aranyló poros ablak nem segíti a fejtörésben. Kellemetlen helyzet, sőt kínos... A kéz már-már nekiiramodnék, hiszen sok, nagyon sok a körmölnivaló. Csakhogy a parancs: parancs.

A parancs pedig: *Tilos minden idegen szó*. Tehát a különféle kivonatok és bizonylatok kiírásánál főként a foglalkozás-rovat okozza a bajt. Így a *korrektor* is száműzésre ítéltetik. Nosza, megindul a vita, mit írjunk hát helyébe. Egyik hivataltárs *nyomdai ellenőrt* javasol (dehát nyomdában több mindenfélét lehet ellenőrizni), a másik *szedésellenőrt* (miként a répaszedést is ellenőrzik az őszi földeken). Van harmadik, negyedik és sokadik ötlet *hibakiigazító* és *betűszedés kijavító nyomdai alkalmazott* változataival, míg legvégül aggódva utalunk az Úrlap mostohán méretezett rovatára... Ugyancsak el nem hanyagolható szempont: S még a szegény *korrektor* sem «nyert» elintéztést, máris új torlasz mered a lázas munkaakarat elé: *artista*. Nem lehet, el vele!... Helyette?... Péter *varieté-színészt* ajánl, Pál *cirkusz-művészt*. Közben elfelejtik, hogy a *varieté*, meg a *cirkusz* tulajdonképpen szintén betolakodott idegenek. Még a hivatalvezető úr is hiába vakarja a fejbüdjét, bár ő tudja, hogy van *tarka színpad* és hogy *artistákat* nemcsak cirkuszban láthatunk. Előbb-utóbb mindenki ráeszmél, hogy a dolog mégsem olyan egyszerű...

A mi véleményünk az, hogy kár az elterjedt, bevett, rövid és hangzásukban már nem idegenül ríktó szavak helyébe újak keresésével időt pocsékolni. Hagyjuk meg az *aszfáltmunkást* ennél a becsületes mesterségnél. A *járda* ugyanis nem mindig *aszfált*, nem fér oda a *tarka színpadi vegyes művész* sem.

Ne törekedjünk mindenáron új Bábelre. Félő pedig, hogy bekövetkezik, ha így haladunk, ha a hivatalok minden buzgó munkása csupa kötelességtudásból nekibuzdul a nyelvészetnek. Forduljunk tanácsért Illetékes Helyhez, döntsön az, s így, ha kell itt-ott, *egységesen* magyarosítsunk. JOZEFOVICS SARI.

A «paraszt» szó jelentésváltozatai. A falu népe túlnyomórészt földműveléssel foglalkozik. Vagy közvetlenül vagy közvetve. A földet fizikai munkával megművelőket általánosan parasztoknak nevezzük. Ha-

zánkban a paraszt kifejezésnek sajtóságon más jelentése is van. És értjük alatta bármely társadalmi réteghez tartozókra vonatkoztatva a durvább érzésű, faragatlan, pallérozatlan embert.

De van a népnyelvben a paraszt szónak a *tárgyakra* nézve is különleges jelentése, még pedig: durva, egyszerű. Így például: a *búzát parasztra örölni* azt jelenti: durván, korpástól megörölni. Az így előállított lisztet parasztlisztnek nevezi a nép, a korpátlan finom lisztet pedig lánglisztnek. És midőn a költő azt mondja a díszes subáról, hogy «rajta a szabó parasztot nem hagyott», — azzal azt akarja kifejezni, hogy a suba egész felülete hézag nélkül van dísszel ellátva.

A parasztság a *paraszt* kifejezést önmagára vonatkoztatva nem szívesen hallja, mert benne bizonyosfokú becsmérleést, lenézést érez. E tekintetben a külföldön, különösen a germán országokban egészen másképpen van. A *Bauer* elnevezés a németnyelvű népeknél nem megszégyenítő, hisz a *Bauer* szó a *bauen* építeni szóból származik. És így ezeken a nyelvterületeken a paraszt elnevezés foglalkozást, birtokot jelöl. Például: *Seebauer*, *Waldbauer*, *Gelbhausbauer*. A *Grossbauer* egyenesen nagyobb birtokot, vagyont jelent. Hazánkban nem lehet valakit nagyparasztnak nevezni, mert ez már becsületsértés volna. A germán népeknél dívik még az *Ehrenbauer* szó is. Elnyeri ezt a tiszteletbeli címet az, ki a parasztság közügyeivel önzetlenül foglalkozik.

Érdemes felemlíteni egy további ténykörülményt, amely a paraszt elnevezésnek fentemlített különkülön értékelését a különböző népeknél szembevetően szemlélteti. A germán népeknél számtalan *Bauer* nevű család van, a magyarok között egy sincsen, mely a *paraszt* nevet viselné.

Még az a kérdés érdemel figyelmet, miért van nálunk a *paraszt* szónak lealacsonyító jelentése is. Ennek magyarázata végett vissza kell tekinteni a magyarságnak honfoglaló időszakára. Amikor ugyanis

a magyarok hazánk jelenlegi területére hódítólag behatoltak, lovas hadseregei vették az országot birtokba. És itt találták a már földműveléssel foglalkozó szláv népelemeket, tehát földművelő parasztokat. A magyarok tehát lóhátról lenéztek a kezük munkájával foglalatokodó legyőzött földműves népre. Ez a lenézés átplántálódott évszáz-

zadról évszázadra. És a műveletlen népelemeknél részben ma is fennáll.

Ma, midőn a parasztságnak nemzetérdekű fontossága fokozottabb mértékben homloktérbe lépett, a magyar értelmiség a *paraszt* kifejezés helyett más szót keresett. Így jelenleg ehelyett a *földműves*, *földművelő*, újabban a *kisgazda* hódított.

DETRE LÁSZLÓ

MAGYARÁZATOK.

Porzsávás. Gyermekkorom derűs emlékei közé tartozik az aprószentek napi korbácsolás. Az én zalai falumban serdülő fiúk és legények minden december 28-án reggel bekopogtattak az ismerősökhöz, jóbarátokhoz, lányos házakhoz és nyolc fűzvesszőből font korbácsukkal a házban mindenkit — jobbra szeliden — megveregettek, közben pedig ezt a ritmikus mondókát mondták:

Hála Isten megértük az aprószentek napját; — adja Isten, többeket is érhessünk, — de ne ilyen búvalbánattal, — hanem örvendetes napokkal! — Jó légy! friss légy! — Keléses ne légy! *Porzsávás* ne légy! — Főnek künnek, lenek menj! — Lenek künnek, főnek menj! — Borér künnek, vizér menj! — Vizér künnek, borér menj!

Engem most e nyilván ősrégi betegségű szertartás mondókájának csak az egyetlen *porzsávás* szava érdekel; ugyan miféle betegségben szenvedhetett a *porzsávás* ember? A mondóka rejtélyes szavával együtt nemcsak az én falumban, Szentpéterurton, hanem a Dunántúl több vidékén járatos: közölték Nagybakónakról (Zala m. Ethn. 6:320), Hegyhátvidékről (Vas m., uo. 11:365), Szántóról (Tolna m., MNGy. 8:170), Felsősegesdről (Somogy m., uo. 172).¹ Egy őrségi tájszóközlő szavunkat ilyen általánosságban értelmezi: egészségtelen, göthös (ember) (Nyr. 3:283). Közlebb visz bennünket a szó nyitjához a mondókának ez a somogyi

változata: «*porzsábás* ne légy az ujjesztendőbe» (Nyr. 12:186); ebből nyilvánvaló, hogy összetett szóval van dolgunk és hogy az összetétel második tagja a szláv eredetű *zsába*, amelyet a tótsággal érintkező magyar tájakon *zsaba* alakban és az eredeti 'béka' jelentésben ismernek (MTsz). Háromszékben és Hétfalun betegséget jelent a *zsába*: a szárnyasok nyelvén szomjúságtól támadt bőrkeményedést (MTsz). De a *porzsábás*, *porzsávás* *zsábája* valami mást jelent, mert hiszen emberre vonatkozik. A szó elemeit és eredeti jelentését már száz évvel ezelőtt sem ismerték: az 1838-ból való Magyar 'Tájszótár' szerint a kemenesalji *porzsábás* csak ezt jelenti: 'gyakor betegeskedő'; ám a göcseji *porzsávás* már határozottabb értelmű: «csontoknak, kivált a lábszáraknak megromlásában szenvedő; így nevezik a földben megromlott s már *porrá* változni készülő csontokat is.» Ez értelmezés első fele nyilvánvalóvá teszi, hogy a *porzsábás*, *porzsávás* ember tulajdonképpen *farzsábás* volt, tehát ischiásban szenvedett; az értelmezés második fele pedig arra derít világosságot, miért változott ez elhomályosult összetétel előtagja, a *far* szó *por*-rá: azért, mert a porlással hozták kapcsolatba. A *farzsába* régi magyar összetétel: Beythe András Fives Könyve (1595) a gyógyszerét is ismeri: «Söprő ruta, sugorodot inakat, *farsabakat* gyogit»; «ha buza liztel az borsfyuet özue főzöd, *far* *sabat* gyogit» (NySz). A *farzsába* szót ismerik a Székelyföldön, Szatmár vidékén, a Szamosháton (MTsz, Szhsz), ám a *porzsávás*, *porzsábás* előfordulási

¹ A MNGy-beli adatokra Beke Ödön volt szíves figyelmeztetni.

helyein ma már sem a *far* emberi testrész neveként, sem a *zsába* szó nem él, ezért homályosodhatott el az összetételük. A régi Tájszótár ismeri melléknevünk alapszavát is: *porzsába* „Unpässlicheit”; a Bod átdolgozta Páriz Pápai-szótár pedig szavunk eredeti alakját idézi: *far-sábás'* ischiacus, der Hüftweh hat'.

KERTÉSZ MANÓ

Laponyag és gerend. A Magyar Nyelvőr 1938. évi 9—10. számában Kardos Albert foglalkozik Zoltai Lajos könyve kapcsán e két szóval. Megállapítja, hogy e két szó sem irodalmi, sem köznyelvi szónak nem tekinthető, de azért megtalálhatók a magyar nyelv állományában, «ha másutt nem, a debreceni nyelvben». Kibővíttem ezt a megállapítást azzal, hogy a *laponyag* szó nemcsak a debreceni, hanem a hajdúsági nyelvben is megtalálható; Hajdúböszörményben közönségesen használt szó. A jelentése sem olyan bizonytalan, mint amilyenek Kardos Albert írja, hogy t. i. a *laponyag* szó felcserélhető a *halommal*.

Hajdúböszörményben a *laponyag* szónak határozott jelentése van. Felszíni emelkedést értenek rajta; ebben tehát egyezik a *halommal*. De határozott különbség van a kettő között. A *laponyag* mindig alacsonyabb, a *halom* mindig magasabb felemelkedés. Nem egymás helyett, hanem egymással szemben használják a két szót. A *halom* határozott meredekséggel emelkedik ki a felszínből és viszonylagos magassága mindig megvan legalább két méter. A *laponyag* emelkedése ennél kevesebb vagy ennyi. Ha emelkedés a *laponyag*, már pedig az, semmiképp sem hozható kapcsolatba értelmi tekintetben a *vallis*, *Tal* szavakkal. A *lap*, *lapos* szóval való rokonsága úgy érthető, ha tudjuk, hogy a *laponyag* *lapos* emelkedés, mely igen menedékesen, *laposan* emelkedik ki a felszínből, élesebben, határozottabban vagy éppen meredeken soha. Kicsiny az emelkedése s az is minden irányból, minden oldalról igen egyenletesen történik.

A *laponyag* szónak Hajdúböszörményben különös birtokhatárt jelölő jelentése nincsen vagy csak

annyi, mint amennyi van más olyan természeti alakulatnak is, mely állandóságánál fogva alkalmas az ilyen szerepre is. Hajdúböszörmény határában több ilyen laponyag van, ilyen a csikós laponyag a pródi pusztán, a sóskút saponyag, a két laponyag, amelyről az ott elvezető utat kétlaponyag útnak is hívják, a szél laponyag, a szik laponyag, Kálmán laponyag, hetven laponyag, süldős laponyag stb.

Nem szólhatunk ilyen határozottan a *gerend*ről. Némi nyom azt mutatja, hogy ismert szó volt Hajdúböszörményben, de a mai nemzedék már nem ismeri, nem használja. Egy adatot említhetek reá a mai nyelvhasználatból egy idősebb földbirtokos közlése szerint, még pedig *girind* alakban. A nagy terjedelmű felszíni emelkedéseket itt közönségesen *hátnak* nevezik (Róka-hát, Dedő-hát, Híres-hát, Kovás-hát stb.) Egyik ilyen hát a Bakó-hát hosszasan húzódik el, de egészen menedékesen, *laposan*, ezt nevezik *girindnek*, Bakó-girindnek; de a mai nemzedék már nem ismeri ez elnevezést.

H. FEKETE PÉTER.

Ismeretlen szó a nyelvújítás korából. A «Magyar Tudós Társaság» egyik vélekedésében a következőképpen ítéli meg Vajda Péter «Magyar Nyelvtudomány»-át (Kassa 1835): «Általán ez a munka ajánlást és pártfogást érdemel. Jelesb érdemei: jól alapozott rendszer; helyes felosztások; *többnyire ugyan új 's olykor erőltetett, kemény, de többször jól talált értelmes elnevezések (műszavak)*...» Vajda Péter többek között a latin *idea* szóra is, mit a régiek (Calepinus, Szenczi Molnár Albert stb.) egyszerűen *adia*-nak fordítottak a vulgáris latin *adia* id.-ből (EtSz.), új magyar elnevezést keres: «A névmás (névpótoló) olyan szó, melly a név helyébe tétetik, hogy annak képzeletét (*eszmönét*, ideáját) visszahozza, ismétlését pedig meggátolja» (26. l.). Szótáraink, beleértve a NyUSZ-t is, nem ismerik a szót, nyelvészeink

¹ A Ny. U. Sz. Vajda munkái közül csak az «Állatország»-ot dolgozza fel.

sem figyeltek fel rá — tudomásom szerint, bár magát a művet ismerték. Az *eszmön* szót az egyéni nyelv hapax legomenonjának tekintve nem is volna érdemes vele foglalkozni, viszont az ilyen szóalkotó kísérletek gyakran segítségünkre lehetnek a kor nyelvének, esztétikájának és gondolatvilágának megismerésében. Az *idea* fogalmát M. A. latin—magyar szótára (Nürnberg 1604) még így magyarázza: «*idea* eredet szerint való formája valaminek vagy ábrázat», négy-nyelvű szótárában (1708) már 'Vorbild, Muster' jelentéssel is. Csak később lett általános e fogalom 'Idee' jelentése és a nyelvújítás korában mindinkább érezték az ilyen értelmű fogalom magyar megnevezésének hiányát. Ekkor keletkezett az *eszme* szó (Barczafalvi elvonása 1815-ben az *eszmél*-ből). Jelentése: 1. (elav.) conscientia, Bewusstsein; 2. (elav.) Witz. 3. a Szemerénél először előforduló 'die Idee' jelentésben. Vajda ismerte az *eszme* szót és mégis új elnevezést keresett. Ennek oka Verseygy bírálatában keresendő, ki az *eszmél* igét éppen azért tartotta igen rossz szónak», mert «az -l képző elhagyása olyan szóra vezet *eszme*, amit egy magyar sem ért a világon» (Tiszt. Magy. 72, Lex. 321.).

Maga az *eszmön* minden «erőltettsége» mellett is fennmaradhatott volna — közismertség esetén — éppen úgy, mint az *eszmény* 'das Ideal' szó, ha az *eszme* nem lett volna elterjedtebb és az *eszmön* és *eszmény* rokonhangzása, egyszersmind rokon értelme nem hatott volna zavarólag. Szavunk képzését illetően tág tere nyílik a találgatásnak.

KNÖPFLER LÁSZLÓ.

Faraszja. A Nyr 63:131 azt írtam, hogy a NySzbán és az EtSzbán egy régi levélből idézett *faraszjara* így olvasandó: *fara szi(j)ára*. K. P. figyelmeztet arra, hogy sem én sem az EtSz nem idéztük Nagyszigei (Szily) Kálmán föltevését, hogy a szó *far-aszalya*, tehát az *aszaly* 'szoknya, köntös szegélye' (MNy 31:59). Azonban egyikünk sem vette észre, hogy König György már a Nyr 30:184 alatt ugyanarra az eredményre jutott, mint én. (A

Nyelvőrkalauz idézi is ezt a szómutatóban.) König bizonyítékul a következő kodexbeli adatokra hivatkozik: Mynden ember *farara* kesse hű fegywereth (JordK.) Tennen *farodon* övezziel meg, tennön töröddel (DöbrK). Vö. Németh Gyula, NyK 50:321. BEKE ÖDÖN.

Szára, szárkúp. Tapasztalatom szerint Szegeden és környékén, Tótkomlóson és valószínűleg másutt is az Alföldön a kukoricaszárnak *szára* a neve. Ez a szó a *kukorica szára* kapcsolatból vált ki. A *szár* (*kukoricaszár*) alak már nem hallható. Azonban a *szárkúp* összetételben még megőrződött. E. J.

Edény és szerszám. Nemrég rámutattam arra, hogy *edény* szavunk eredeti jelentése 'szerszám, eszköz' volt (Nyr 67:105), s ez a jelentésváltozás más nyelvekben is kimutatható. Rokon nyelvekben is találunk erre jó példát, így Kettunen nemrég megjelent kitűnő lív szótárában: *rist* 'Geschirr, Gefäss (allgemeine Benennung für das Gefäss)'. Sjögren szótárában 'Gerät, Werkzeug, Instrument' is. A megfelelő észti *riist* jelentése: 'Gefäss, Geschirr, Gerät, Werkzeug'; *riista-puu* 'zu Gerät taugliches Holz', *wär'k-riistad* 'Handwerkzeug, Werkzeuge', *tule-r.* 'Feuerzeuge', *sõa-r.* 'Waffen', *jala-r.* 'was zur Fussbekleidung gehört', *mängi-riist* 'musikalisches Instrument (*mäng* 'Spiel [zum Zeitvertreib u. Musik], Spielzeug')', *maja-r.* 'Möbeln' (*maja* 'Haus, Hütte, Wohnung'), *tõstu-r.* 'Hohlgefäss, Hohlmass', *öör-r.* 'Nachgeschirr', *jooma-r.* 'Trinkgefäss' (Wiedemann). BEKE ÖDÖN.

Fel. A moldvai csángóknál *fel* 'zsir', *disznófel* 'disznózsir' (Rubinyi, Wichmann). A MTsz ezt a szót nem közli, s így azt lehetne gondolni, hogy csak Moldvában használatos. A halmágyi nyelvjárárszigetben azonban *felés kenyér* 'zsirral megkent piritós kenyér' (NyK 31:407). A zárt *ë* arra vall, hogy nem más, mint a *föl* szó, amely Dunántúl (pl. Somogykéthelyen, Fápán, Komáromban), a forralt tej hártájá, bőré'.

BEKE ÖDÖN.

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő. Külföldi előfizetők számára 6.— svájci frank. Németországba 6.— márka.

A legközelebbi szám szeptember havában jelenik meg.

Az alább felsorolt könyveket kedvezményes áron bocsátjuk előfizetőink rendelkezésére, csakis közvetlenül a kiadóhivatal útján:

Balassa József: A magyar nyelv életrajza. Füzve 1.20, kötve 2.—, Bolti ára volt 2.— és 3.— P. (Csak korlátozott számú példányunk van még.)

Balassa József: A nyelvek élete. Kötve: 4.40 bolti ár helyett 2.80 P.

Nyelvőrkalauz II. A Magyar Nyelvőr 26—51. kötetének tartalomjegyzéke, szó- és tárgymutatója. 2.— P.

Telefón: 310—634.

Postatakarékpénztári számla:

Dr. Balassa József 2560

A MAGYAR NYELVÖR

szerkesztősége és kiadóhivatala
Budapest, V., Klotild ucca 10/A.

STEMMER ÖDÖN

Tudományos könyvkereskedes és antikvárium
Budapest, V. Gróf Tisza István ucca 14

Megvételre keressük a következő folyóiratokat és könyveket:

Magyar Nyelvőr: egyes füzeteket és a Kalauzt az I—XXV. kötethez.
Nyelvtudományi Közlemények: 21. 25/4. 26/1. 27—30. 35. 37/3. 38.
39/1—2. 45.

Keleti Szemle: 3/2—3. 7/1. 8. 14/1—2. 20. 21.

Kőrösi Csoma Archivum: Egész sorozatot és egyes füzeteket.

Monumenta Hung. Hist.: Írók 33. 36—37. (Apor).

Kovács, Név- és tárgymutató Wenzel Árpádkori okmánytárához.

Hunfalvy: Magyarország és Erdély. És egyéb tudományos folyóiratokat.

TARTALOM:

<i>Kertész Manó:</i> A magyar helynévadás történetéből. I.	33
<i>Fokos Dávid:</i> Finnugor-török mondattani egyezések. II.	40
<i>Beke Ödön:</i> Néhány magyar szó történetéhez	46
Az Országos Néptanulmányi Egyesület közgyűlése	53
Irodalom: Leo Spitzer: Fermez donc votre porte (Fokos Dávid). — Könyvek	58
Nyelvművelés: Nyelvészet a hivatalokban (Jozefovics Sári). — A <i>paraszt</i> szó jelentésváltozatai (Detre László)	59
Magyarázatok: Porzsávás (Kertész Manó). — Laponyag és gerend (H. Fekete Péter). — Ismeretlen szó a nyelvújítás korából (Knöpfler László). — Faraszja (Beke Ödön). — Szára, szárkúp (E. J.) — Edény és szerszám. Fel (Beke Ödön)	61

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET KIADÁSA

AZ ŐSÖK ELNEVEZÉSEI.

Írta: Balassa József.

Ma, midőn sok szó esik az ősökrol és elődökröl, jónak látjuk megvilágítani, hogyan jelölte meg a régi magyar nyelv a felmenő rokonokat az egymást követő nemzedékek során.

Az előző nemzedékek összefoglaló neve a már a Halotti Beszédben előforduló *ős* szó: *menyi milostben teremteve miv isemucut adamut*, (a mi ősunket Ádámot). Legrégibb nyelvemlékeinkben az *ős* jelentette az előző nemzedéknek többféle fokát: a nagyatyát, a nagyatya atyját, nagyatyját; gyakran jelzővel: *ősödnek ősi, őköd ősenek ősi, őköd apjának ősi, régi őseink, dédős, harmadős*. Ma a legrégibb előző nemzedéket nevezük *ősöknek*. Mint jelző a legrégibb ismert létezőt jelenti: *ősökör, ősellatok, ősellapot* stb. A másik, hasonló jelentésű szó, az *elődök*, a nyelvújítás korának alkotása. A régi nyelvben megvoltak ezek a melléknevek: *eldödi, elődedi*, a. m. régi, hajdani korból való: *az eldödi keresztények, az elődedi eklézsiák, elődedi állapotjában*; és az ebből képzett határozó: *elődeden*: régen, hajdanában. Ezekből vonták el a 19. század elején az *előd* és *eldöd* szavakat; azóta az *előd* az irodalmi nyelvnek általánosan használt szava.

Az egyes felmenő rokonsági fokok elnevezései közül csak a nagyszülök neve állandóan ugyanaz, mert őket az unoka is rendszeren ismeri és minden előttünk ismert nyelvben a *nagy*, *öreg* jelzővel különbözteti meg szüleitől: *nagyanya, nagyapa, öreganya, öregapa*. A régi magyar nyelvben ezen az elnevezésen kívül még két más elnevezéssel találkozunk: *szépanya, szépapa* és *jóbanya, jóbapa*. Verböczynél: *Az én anyámnak az anyja énnekem szép avagy nagy anyám*; Molnár Albertnél *szépapa* a. m. nagyapa, öregapa. A *szép* jelző csak a 19. század közepe óta jelenti a nagyszülök atyját, anyját. A nagyszülök másik jelzője: *jobbanya, jóbanya* és *jobbapa*, az irodalmi nyelvből a 16—17. század folyamán kihalt, de él még egy-két vidéken a nép nyelvében: *gyóbbanya* (Őrség), *jobonya* (Bihar m.), *jóbonya* (Kalotaszeg) az *öreganya* anyja; *jóbapa* (Kalotaszeg) az *öregapa* apja.

Ezekhez az elnevezésekhez járul még két szó, amellyel az előző

nemzedékeket szokás jelölni, a *déd* és az *ük*. Örökös vita folyik arról, melyik milyen fokú rokonságot jelöl a *szép* jelző mellett.

A *déd* szláv eredetű szó; az ó-egyh. szlávban nagyapát jelentett; ugyanaz a jelentése a legtöbb mai szláv nyelvben. A magyar nyelvben csak mint jelző áll a rokonságot jelentő szavak mellett: *dédős* (atavus, tritavus): a nagytya atyja vagy nagytyja, *dédük* (atavia): a nagyanya anyja vagy nagyanyja; *dédanya*, *déd-apa*. Ezek az összetett szavak a nagyszülőknek majd az anyját, apját, majd a nagyanyját, nagyapját jelentették.

Még különösebb az *ük* szó története. A régi nyelvben mindig csak nagyanyát jelentett, sohasem nagyapát. Maga az *ük* szó nagyanya; de Páriz-Pápainál *üköd*: nagyanyád anyja; más kiadásban: *feleségemnek üki*: napám anyja. A Kazinczy-kódexben: *Szent Anna vala Máriának anyja és Krisztusnak ikéje. Dédük* (atavia): a nagyanya nagyanyja. A nép nyelvében még a 19. században is úgy élt az *ük* szó, hogy csak nagyanyát jelentett. Eötvös Károly a Pesti Hirlapban (1907 ápr. 19.) megrója Jókait, mert ükapjáról beszél és Tóth Béla is egyik Esti levelében *ükapám*-ot írt. Eötvös megmondja, hogy «nincs az apák közt *ük* és nincs az *ükök* közt apa. Az *ük* csak nőnemű előd lehet.» Ezt ő tudja hazuról, az apai hajlékból, kisgyerekségétől fogva és tudja másoktól is. Emellett tanuskodik minden régi szótárunk is. Comenius «Orbis sensualium pictus trilinguis» c. munkájában (1685) így scrolja el a felmenő rokonokat: az atya és az anya; az öreg-anya (ősöd) és az öreg (job-, déd-, nagy-) anyja (üköd); az ősöd atyja és üköd anyja; az ősöd öreg-anya és üköd öreg-anya; az ősöd apjának ősi és üköd anyjának üki; az ősöd ősenek ősi és üköd ükének üki; akik ezen fellyül vagynak, hivattatnak eleinknek.*

Az *ük* szó eredeti jelentésének elfelejtésével az irodalmi nyelvben a 19. század eleje óta kezdett terjedni az *ükapa* elnevezés és később átment néhol a nép nyelvébe is és ma már szídják az *ükapádat!*

A helyzet tehát az, hogy a nagyszülőket megelőző nemzedékek számára ma háromféle megjelölés van használatban: a *szép-apa*, *dédapa* és *ükapa*. De mivel használatuk a multban is ingadozott, helyes használatukat csakis közmegegyezéssel lehet megállapítani. A mai közhasználatban *dédanya*, *dédapa* a szülők szüleit jelenti; *ükanya*, *ükapa* vagy *szépanya*, *szépapa* a szülők nagyszüleit. Tovább már nem mehetünk visszafelé a nemzedékek során külön elnevezésekkel. Ezeket már az ősök nevével foglaljuk össze.

S ha így megállapítottuk felmenő ágon a szülők elnevezését, ugyanígy következik lemenő ágon az unokák sorrendje: az unoka gyermeke a *dédunoka*, ennek a gyermeke az *ükunoka* vagy *szép-unoka*.

* V. ö. Lehr Albert cikkét. MNy 3:225.

A MAGYAR HELYNÉVADÁS TÖRTÉNETÉBŐL.

Írta: **Kertész Manó.**

— Második közlemény. —

II.

A honfoglaló magyar ősök vezérének *Árpád* neve az *árpa* szó kicsinyítő *-d* (eredetileg *-di*, *-du*, *-ti*)²⁶ képzős származéka; nyilván volt olyan magyar ember is, akit *Árpá*-nak neveztek (tör. *Arpa chan*),²⁷ mint ahogyan ismerünk *Buza* nevű magyar embert («*Buza cum fratre Alexandro.*» ÁUO. 7:63, 1238-ból) és tudunk sok *Buzád*-ról, a Haholt-Buzád-nemzetség tagjairól (Karácsonyi: MNemzets. 2:116). *Korpá*-nak, *Köles*-nek is hívhattak magyar férfiakat, mert egy helyen *Kurpad* fiairól olvasunk. (ÁUO. 8:80, 1263-ból), másutt meg *Culessed Culesed* nevű emberekről (MNY. 18:33). Hasonlóképpen *Som* és *Somod* is régi magyar személynév (uo.). A régi magyar *Aba*, *Bő*, *Bogár* személynéveknek ma már csak helynévül használt *-d* képzős származékát (*Abád*, *Böd*, *Bogárd*) a régiség még személynévül használja.²⁸ A keresztény *Péter* nevet hajdan becézve *Péterd*-nek is mondták: «a *Peturd* filio Georgij» (ÁUO. 7:343, 1252-ből). Nyilvánvaló mindebből, hogy az ilyen helynevek is, mint *Árpád* (OklSz), *Korpád*, *Kölesd*, *Abád*, *Bogárd*, *Böd*, *Peterd*, *Borsod*, *Farkasd*, *Ámosd* a magyar helynévadásnak előbb tárgyalt ősi formáját képviselik, mert szintén nem egyebek, mint személynévek nominativusi alakjai, mint ahogyan a *Györk* (*Györök*), *Ivánka* helynevek is a *György*, *Iván* kicsinyítőképzős származékai, mint ahogyan *Petk* a *Péter* becéző alakja s ugyanabban az oklevélben olvasunk *Pethk* fia Tamásról és «*Johannes de Pethk*» nevű kanonokról (KárOkl. 1:314, 1369-ből).

Am nem ismerünk a régiségben *Taksond* nevű magyar embert, de igen «*Taxond possessio*»-t (ÁUO. 8:234, 1269-ből), okleveleinkben nem találkozunk *Ádámd*, *Jánosd* nevű személyekkel, de annál gyakrabban *Ádámd*, *Ádánd*, *Jánosd* nevű falvakkal, birtokokkal (Csánki 2:585, ZichyOkm. 6:255). Tanulságos a veszprémmegyei *Endröd* puszta nevének története: 1086-ban «*villa Andree episcopi*», «*villa Endree Pyspuky*» (ÁUO. 1:32), ám 1230-ban már *Endred* néven fordul elő (Csánki 3:229)²⁹ A névadó püspököt tehát Endrének hívták s a helynek később mégis *Endréd*, *Endröd* lett a neve, ami világosan mutatja, hogy ezt az eredetileg becéző, kicsinyítő *-d* képzőt már a 13. század elején helynévképzőnek érezték. E jelenséget nézetem szerint két körülmény magyarázza: 1. A *-d* képző személynévek végén a 11. és 12. században a leggazdagabb használatú; később az idegen, keresztény nevek kurtításainak, becéző alakjainak elterjedésével mindinkább háttérbe szorul.³⁰ 2. A pogány személynévek és *-d* képzős származékaik személynévi használata lassanként egészen kivesz, de a *Korpád*, *Kölesd*, *Abád*, *Beled*, *Bogárd* stb. helynevek tovább élnek és

analógiájukkal újabb *-d* végű helynevek képzésére szolgálnak ösztönzésül. Néhány helynevünk története szemléletesen mutatja a *-d* képzőnek ezt a szerepcseréjét: azt a falut Tordaaranyos megyében, amely 1288-ban *Coppán*, 1476-ban *Koppán* néven fordul elő, ma *Koppánd*-nak hívják (Csánki 5:716); az Érsekújvártól keletre fekvő *Szemere* 1210-ben *Scemera*, 1339-ben *Zemere*, de 1497-ben *Semered* alakban szerepel (uo. 3:513); a komárommegyei Nagy- és Kisigmánd a német *Wigman* személynév származéka; a birtokot és falut még 1500-ban is *Vigman*-nak nevezik (uo. 3:518); hasonlóképpen a sopronmegyei *Locsmánd* neve az egész középkoron át *Luchman* (ÁUO. 8:43 stb.),³¹ a győrmegyei *Pázmánd* pedig ilyen alakokban fordul elő: *Poznan*, *Paznan*, *Pazman*, *-d* képzős alakja *Paznad* (nyilván íráshibával *Paznand* helyett) 1460-ban bukkan fel (Csánki 3:554); az Eger melletti *Deménd* a 14. században *Demyan*, a 15-ikben *Demyen* (Csánki 1:60); a Kassa közelében fekvő *Balogd* neve ebben az alakban 1435-ben jelentkezik; 1427-ben még *Balok*-nak írják (uo. 1:203). Ilyen helynévvé vált *-d* képzős személynév a már említett *Tumurdi* és a szomszédságában előforduló *Chimudi* (PRT. 1:590); ez utóbbinak alapszava a német eredetű *Him* (Heim), a döbrentei *Himfi* család ősnévé neve. A *Beled* személy- és helynév sem lehet egyéb, mint a *bél* szó származéka.

A *-d* képzőnek ezt a helynévalkotó szerepét nemcsak a helynévül alkalmazott személynéveknél figyelhetjük meg; az 1335-ben még *Kozar* alakban szereplő szatmármegyei «*possessio Kozar*» 1421-ben már *Kozard* (Csánki 1:479); ugyancsak Szabolcsban van *Besenyőd* nevű helység is. Érdekes a sopronmegyei Kismartontól délnyugatra fekvő *Pecsenyed* nevének története; 1265-ben még *Besnew* (uo. 3:623), de 1434-ben «*Besnew alio nomine Pethynyed*» (SoprTört. 2:212), 1437-ben *Pechynied* (Csánki, uo). Világos, hogy itt a *Besenyőd* alakkal van dolgunk, amely alighanem a környező német lakosság ajkán lett *Pecsen(y)éd-dé* (*besenyő* németül *Petscheneg*). A fejérmegyei *Agárd* csak a 15. század közepétől fogva *Agárd*, eredeti neve «*terra bacciniferorum (regis) Agar*» (Csánki 3:316), hasonlóképpen a zemplénmegyei *Agárd* az 1332—37-ből való pápai tizedlajstromokban még *Agar* néven szerepel (Csánki 1:340). A somogy megyei *Sukorót* puszta 1268-ban «*terra Sukorou*», de már 1349-ben *Sukurod* (uo. 2:640), a mai *Magasd* puszta pedig 1356-ban «*villa Mogas*», 1416-ban *Magas* (uo. 2:626); a tihanyi apátsághoz tartozó *Szántód* puszta a legrégebb időktől fogva *Szántó* (ÁUO. 1:106) és csak 1358-ban jelentkezik *Zantod* alakban (Csánki 2:642).

Vannak hazánkban *Kisfalud* nevű helységek, de nincsen *Nagyfalud*; úgy vélem, hogy vagy a jelző, vagy a *-d* képző pleonasztikus módon került ebbe a helynévbe.

A Kaposvártól délkeletre fekvő «terra *Mihal*» (1223) később «*possessio Mihaly, Myhaly, Mihali*» (1359), majd *Myhald* (1409) néven jelentkezik; ma *Mihályinak* hívják (Csánki 3:620); Borsod megyében volt egy *Martond* nevű hely (1386), amely később *Martony* (1474) néven szerepel (uo. 1:175); a somogymegyei *Magasd* puszta eredeti *Mogas* (1356), *Magas* (1416) nevének van *Magasy* (1446) változata (uo. 2:626). A hajdani udvarnokok földjeit nemcsak *Udvarnoknak*, hanem *Udvarnak*, *Udvardnak* és *Udvarinak* is hívják (uo. 1:241, 3:633, 516, 244 stb.). Ezek a megfelelések világosan mutatják, hogy *Mihályi* ugyanannyi, mint *Miháld*, *Marton* ugyanazt jelenti, mint *Martond*; ez az *-i* $\langle i \rangle > \acute{e} > i$,³² amely korán járul személynevekhez (*Jánosi, Andrási, Tamási, Miklósi* = János fia stb.), meggyőződésem szerint eredetileg szintén kicsinyítő képző és később éppen úgy mint a *-d*, helynevekül alkalmazott személynevek végén azt a jelentést vette fel, hogy valakinek földje, birtoka. Az *-i* képző is, mint a *-d*, nemcsak személynevekhez, hanem helynevekül alkalmazott népnevekhez és foglalkozást jelentő szavakhoz is járul és a képzős meg képző nélküli alakoknak a váltakozását éppen úgy megfigyelhetjük, mint ahogy a *-d* képzősöknél tettük. A pestmegyei *Alberti: Alberth* 1390, *Alberth* 1469 (Csánki 1:25); a somogymegyei *Alberti* puszta: *Fewlse Alberty*, *Also Alberty* 1456, *Utraque Alberth* 1472 (uo. 2:586); a Szatmártól északra fekvő *Lázári* 1332—37-ben *Lazar, Lazaar* (uo. 1:479); a Balaton északi partján fekvő hajdani «villa *Sandur*» 1109, *Sandor* 1396, *Sandory* néven fordul elő 1478-ban (uo. 3:249), a «villa *Nagolaz*» *Vlozy* néven is szerepel (AUO. 7:223, 245, 1247-ből), «villa *Tout*»-nak (1117) ma *Lengyeltóti* a neve (MNy. 23:363). A Felsőireg melletti *Csehi* puszta 1443-ban *Kyschech, Nagchech* (Csánki 3:420), *Szilágycseh* nevének 1405-ből van *Csehi* változata is (uo. 1:549). Az oroszok lakta helyek jobbra csak *Oroszi* néven fordulnak elő, de van *Oroz* 1520 Bácsbodrog megyében (uo. 2:205) és «*possessio Oroz*» 1333 Borsod megyében (uo. 1:177). *Krasznahorvát* 1353-ban *Horuat*, 1476-ban *Horuathy* (uo. 1:583); a zalai Alsóhorvátfalva 1335-ben *Horwath*, 1419-ben *Horuati* (uo. 3:62); Veszprém megyében a «*meta Nemet*» 1233 később *Nempti* 1319 és *Nemethy* 1322—28 (uo. 3:43).

Ács (Komárom m.): villa *Alch* 1297, *Althy* 1346, *Alchy* 1435, *Alch* 1450 (uo. 3:492); *Takácsi* (Veszprém m.): *possessio Thakachy* 1430, *Felsetakach* 1437 (uo. 3:255); *Szücsi* (Heves m.): *Zeuch* 1412, *Zewchy* 1413, *Zwch, Zwchy* 1416 (uo. 1:72); *Szakácsi* (Somogy m.): *Zakach* 1378, *possessio Zakachy* 1394, *possessio Kyszakach et Nagzakach* 1471 (uo. 2:580); *Rábakovácsi*: *Kowach* 1323, *Kowachy* 1403 (uo. 2:767); *Felsőkovácsi* (Abaújtorna m.): *Kowach* 1418, *Kowachi* 1430 (uo. 1:239). *Halászi* (Nógrád m.): *Halaz* 1372 (uo. 1:99); *Halász* puszta Kalocsától délre: *Halaz* 1193, *Halaszi* 1352, *Halaz* 1407 (uo. 3:330). *Deáki* puszta (Zala m.): villa *Dyak* 1082, villa *Dyaky* 1454 (uo. 3:46). A somogy- és györmegyei *Baráti*

névváltozatai: *Barad*, *Borad* 1331, poss. *Barath* 1382, *Barathy*, *Barathe* 1536 (uo. 2:589); villa *Barath* 1211, *Barathy* 1311, poss. *Barat* 1358, *Barathy* 1454, *Nagybarath*, *Nagybarathy* 1470 (uo. 3:546).

A *-d* képző (< *-di*, *-du*) véghangzója a 13. század elején már végképpen eltűnt;³³ ezért a néhány helynév végén jelentkező *-di* képzőt nem a *-d* ősi véghangzós alakjának, hanem *d+i* képzőbokornak kell tartanunk: *Isthwandy* 1421, *Istuandh*, *Istuandhy* 1437 (Csánki 2:614); *Jánusdy* 1404, *Janosdy* 1427, ma *Jánosd* Abaujban (uo. 1:209); *Myhaldy* 1471, ma is *Mihálydi* Nyiradony mellett (uo. 1:520); *Pulgar* 1277, *Polgaar* 1397, *Palagaar* 1436, *Polgardy* 1506 (uo. 3:343). Nem tudni, mióta mondják a somogy megyei *Zamárdi* nevét mai alakjában; tanulságosak régi változatai: *Scamard* 1082, *Zamard et alia Zamard*, *Eghazaszamar et Lyukzamar*, *Likzamard* 1390 (uo. 2:657).

Hogy ez a *-di* újabb keletű, abból is kitetszik, hogy a föntebbi példák szerint a 15. század előtt nem jelentkezik.³⁴

III.

Valami nagy változásnak kellett végbemenni a néplélekben, de meg a magyar társadalmi és gazdasági viszonyokban is akkor, amikor a birtokok, új települések, faluk elnevezésére nem a nominativusban álló személynevet, hanem annak valamilyen birtokviszonyos kapcsolatát alkalmazzák. A két elnevezésmód határát bajos volna pontosan megállapítani; hiszen a nyelvi változások nem egy időben mennek végbe az egész nyelvterületen s így nem lehet pontosan megmondani, meddig tart az, hogy Iván, Rátót, Dénes, Illye földjét, faluját, *Iván-nak*, *Rátót-nak*, *Gyenesnek*, *Illyé-nak* nevezik el és mikor kezdik más Iván, Rátót, Dénes, Illye faluját *Ivánfalvá-nak* (Csánki 2:615, 5:710), *Rátótfalvá-nak* (ua. 2:519), *Dénesfalvá-nak* (Dénesfa), *Illyefalvá-nak* elnevezni. Kétségtelen, hogy az almádi monostor 1117-ből való alapítólevelében a «villa Cupani episcopi» (MNY. 23:363) magyarul még nem «Koppányfalva», hanem *Koppány*; ám az 1300-ban kelt oklevélben szereplő Domokos atyja *Forgolány*, Öszény fia *Öszöd*, János fia *Péter*, Ábrahám atyja *Tivadar* alapította falukat már nem *Forgolány*, *Öszöd*, *Péter*, *Tivadar*, hanem *Forgolányfalva*, *Öszödfalva*, *Péterfalva* és *Tivadarfalva* néven emlegetik; 1300-ban szerepel Euzen fia *András*: nevét *Andrásfalva* örzi; a Béla ifjabb király 1230-i oklevelében említett *Farkas Farkasfalva* névadója (Szabó István: Ugocsa megye 77, 279, 332). E helységek névadói a 13. sz. közepe táján éltek; viszont amint láttuk, V. István ifjabb király még 1266-ban a Parabuch comesnek adományozott birtokokat az új tulajdonos nevével egyszerűen *Parabuch-nak* nevezi. Úgy tetszik, hogy ez elnevezésmódnak ez a változása a 12. sz.

végén indul meg és a 13. sz. folyamán megy végbe;³⁵ legrégebb adatom ez újfajta névre 1218-ból való: «fratres comitis Leustachij et Petrus de *Leustachfalua*» (ÁUO. 1:161);³⁶ e legrégebb adat azért is tanulságos, mert világosan mutatja, hogy az elnevezés időpontja az oklevél keltét legfeljebb egy-két évtizeddel előzi meg, mert hiszen a névadó testvérei az oklevél keltekor még életben vannak; 1230-ból ismeretes «villa *Gregorfolva*» (uo. 1:279); az 1236-ban említett «villa *Marcelly*» ekkor már nyilván *Marcelfolua*, bár a magyar falunévvvel csak 1357-ben találkozunk (Csánki 2:774). Hogy az ilyen *-falvák* a 13. században még egészen újkeletűek és még élő, vagy legalább is nem régen meghalt és így még ismert tulajdonosokról vannak elnevezve, abból is látszik, hogy sokszor csak latinul említik őket: «ad *uillam Coraldi*» («Korlátfalva», ÁUO. 7:162, 1244-ből); «ad *villam comitis Johannis*» (uo. 8:27, 1262-ből).

Ugyanebbe a csoportba tartoznak és ugyanebből a korból valók az első olyan összetett helynevek, melyeknek második tagja a *hely*, *ház*, *lak*, *föld* vagy *telek* főnév; ezek is gyakran csak latinul vagy két nyelven fordulnak elő: «villa *Morouchhel*» (Mórichely, Somogy m., Csánki 2:630, 1259—76); «ad *domum Buza*» («Buzaháza» ÁUO. 7:466, 1257-ből); «ad *domum Domase*», «*iuxta domum Dionisij*» («Domasaháza, Dénesháza, uo. 6:368, 1214-ből); «*Enderlaka*», «*cum loco Endere*» (uo. 8:135—7, 1265-ből); «*terra Bogamerii in magna insula*» 1283, *Bogomeljeulde* 1296, «*possessio Bagamertheleke*» 1453 (Csánki 3:317). *Gastateluke* (ÁUO. 1:85, 1197-ből), *Kalanteluk* (uo. 7:244, 1247-ből), *Ders Teluky* (uo. 8:256, 1270-ből); «*terram seu villam Janustelky vocatam*» (ZichyOkm. 1:44, 1280-ból); *paltheleke* (uo. 1:57, 1284-ből). Hogy a helynevek első előfordulásának ideje milyen közel van még a keletkezésük idejéhez, bizonyítják az olyan régi írások, mint amilyen V. István ifjabb király oklevele, melyben eladományozza «*terram Chepan sine herede decedentis Cheppanthelek vocatam*» (uo. 8:290, 1270-ből). Hasonlóképpen szemléletesek a következő adatok: «*comes Gogan*» birtoka *Goganfalva* (Gógánfa, Csánki 3:56); Gywbarth fia Gergely fia Dczső földje: «*terre eiusdem Desew Gywbarthfewldy nuncupate*» (Zichy Okm. 1:145, 1313-ből); «*Bokoch filium Buza de Buzahaza*» (uo. 2:110); «*ydem jily Zemlek quandam possessionem eorum hereditariam Scemlekhaza vocatam*» (uo. 2:226, 1346-ből); «*Stephanus filius Sandor de Sandorhaza*» (uo. 2:368, 1349-ből); *predium Stephani filii Zombath* 1381: *Zombathaza* 1389 (Csánki 3:112); *Johannes filius Nicolai Fily Iwanka de Iwankahaza* (ZichyOkm. 4:513, 1393-ből); *Johannes filius Gyula de Gyulahaza* (KárOkl. 1:451, 1391-ből); *Stephanus filius Beche de Bechefalua* (HazOkl. 355, 1412-ből); *Simonem filium Vynczlo de Vynczlofalwa* (SoprTört. 2:115, 1428-ből); *sessiones deserte condam Luce Lukachhaza vocitate* (Csánki 2:772, 1430-ből). Nyilván 15. századi ősökről van szó ezekben: Gregorii

Ipolthffj de Ipolthffalwa, Georgii *Hederffj de Hederhel* (Pécz-App. 2:20, 1535-ből).

Még rá kell mutatnom egy olyan jelenségre, mely a helynévadás eddig vázolt folyamatával ellentétesnek látszik. Azt tapasztaljuk, hogy a somogyi *Iwankafolwa* 1343 ma *Ivánka* puszta (Csánki 2:615), hogy a «terra *Poukateluke*» 1323 Marostorda vármegyében a 14. sz. végétől fogva *Póka* (uo. 5:727), hogy a vas megyei *Chempezfolua* 1329, *Chempezhaza* 1465 ma *Csempesz* (uo. 2:741) és a kolozsmegyei *Pethurteluke* 1296, majd *Pethelaka* 1334 már 1430-tól fogva *Pete* és ma *Magyarpete* (uo. 5:394). Ennek a történeti folyamattal látszólag ellentétes jelenségnek az oka egészen nyilvánvaló: mind a négy régi helynévben az előtag olyan személynév, amely rég divatját multa; embernek lehet csak háza, laka, de *Csempesháza*, *Petelaka* értelmetlenséggé lett akkor, amikor a *Csempesz*, *Pete* személynévek feledésbe merültek.

Megállapították, hogy hamis az az 1037-ből keltezt oklevél, melyben Szent István a béli apátság javait felsorolja és kiváltságait írásba foglalja. Az oklevél hamis volta mellett minden egyéb bizonyítékot feleslegessé tesz a benne előforduló *Ketelloca* helynév (PRT. 8:268); magyar birtokot vagy falut a 11. században így nem nevezhettek.

*

A magyarság számbeli gyarapodása tette szükségessé a birtok nevében a tulajdonosnak közelebbi, genetikus megjelölését. Latinul már a 13. sz. közepéről való oklevelekben olvashatni ilyeneket: «*terram Johance filij Salamonis* (ÁUO. 7:400. 1255-ből); «*ad terras Johannis filii Yllw*» (uo. 7:339, 1252-ből), ám magyarul csak a 14. sz. második tizedében jelennek meg az ilyen körülbelül másfél századig használatos helynevek: *Bokfya Benedekfolua*, *Inakfiapeturfelde*, *Herborthfiaandreashaza*, *Jakabfyaianusfalva*, *Mihalfya Isthwanfelde*, *Moyafya Istwanzallasa*, *Egiedfymyklofewlde*, *Kosafyantalhaza* (Oklsz. 1312/15—1454). A személy közelebbi meghatározásának szüksége hozta létre ezeket a szintén rövid életű helyneveket: *Januskenezfalwa*, *Zanyslokenezfalwa* (Csánki 2:103, 107, 1389-ből), *Peterdeaklaka* (uo. 342, 1474-ből); «*domina Sthana vocata filia olim Johannis Wayuode de Janoswaydafalva*» (Oklsz. 1430-ből).

Nyilván az élet parancsa, társadalmi szükség volt, hogy a 14. században mindjobban elszaporodnak a foglalkozásban, testi és lelki tulajdonságban gyökerező ragadványnevek, melyek később sok esetben öröklődő vezetéknevekké váltak. Az állandó magyar vezetéknevek kialakulásának folyamata a 14. században indul meg; e folyamat megindulása tükröződik az olyan jelenségben, hogy péld. «*Paulus dictus Thout*» birtoka Pereznye más néven «*Thoutpalteleke*» (HazOkl. 229, 1341-ből); ilyen helynevek: *Bolugianustelke* (uo. 271, 1364-ből), *Feyr Iwanhaza* (Csánki 2:747, 1365-ből); «*predium Johannis dicti Feyr*» (1381), 1524-ben «*villa*

Feyerlaka» néven kerül elő (uo. 3:52); *Zabopallaka* (uo. 2:641, 1376-ból); nagykúnsági kún nemések szállásai: *chorbaianoszallasa*, *Besemihalzalasa* (Jakubovich—Pais: ÓmagyOlv. 232, 1395-ből). — *Verusgyurgfalua* (Csánki 2:555, 1397-ből); villa *Buzapalylese* (uo. 596, 1403-ból); *Lakosantalhaza*, *Vargayanoshaza* (OkISz. 1454-ből). Mindezek a nehézkes helymegjelölések viszonylag rövid életűek; a 15. sz. második felében egészen eltűnnek vagy olyanforma átalakuláson mennek keresztül, mint a zalai «*predium Johannis Sartoris*» 1381, amely 1411-ben «*possessio Zaboianuslaka*», a 16. században *Zabolakosa*, ma pedig *Szabolakos* puszta Alsólendvától északnyugatra (Csánki 3:102), vagy mint az ugyancsak zalai *Nyakaspeterhaza* 1381, amely már 1411-ben *Nyakashaza* és ma is így nevezik.

*

Az eredetileg oszthatatlan szállásbirtoknak a nemzetség tagjai közt való feldarabolása a 12. században indult meg. Az egységes, egy névvel nevezett *terra*-n, *praedium*-on a résztulajdonosok itt is, ott is külön házat építenek, a házak körül természetesen faluk települnek: a *Jánosháza*, *Becsehely* nevű falvak jobbára nyilván így keletkeztek. Az adománybirtokok sorsa is hasonló volt. Ha ismernők e birtokmegoszlások történetét, bizonyára nem egy olyan helynév keletkezését figyelhetnék meg a születés pillanatában, mint aminő a hajdani szántai Laczkfiak birtokán figyelhető meg. Birtokuk «*possessio Zantho*» 1420 (Csánki 3:337), ez azonban 1435-ben már «*possessio Zantho alio nomine Laczkhaza et Herbarthaza* (uo.); a névadó Lack utódai a szántai Laczkfiak, akiket a 15. sz. elején így neveznek: «*Jacobus Laczk de Zantho... David similiter Laczk de eadem Zantho*» (ZichyÓkm. 6:634, 1420-ból). Herbartháza rég eltűnt, az ősi Szántó név is feledésbe merült; területén épült *Lacháza*.

A birtokmegoszlásnak a helynevek szempontjából azt a hatását akarjuk most kiemelni, mikor a birtok eredeti neve a rész-birtokok nevében is megmarad, de természetesen valami megkülönböztető jelzővel. A birtokmegoszlás, az új telepek keletkezése meg az új nevek keletkezése közötti időre jellemzők az ilyen oklevélbeli adatok: «*inde incipit metas tenere cum terra Tiuan et vadit ad villam secundam Tiuan*» (ÁUO. 6:524, 1233-ból); a király Kozma comesnek adományoz «*quandam particulam terre Simigiensis Wycha uocatam et aliam terram preconum... similiter Wycha nuncupatam*» (uo. 8:1, 1261-ből). Nyilvánvaló, hogy a Tiván nevű birtokon két Tiván nevű falu volt és hogy az eredetileg egységes Wycha nevű birtoknak mindkét részét a megoszlás után is még Wycha-nak nevezték.

Hogyha nem is magát a birtokmegoszlást, de az új nevek felbukkanásának egymásutánját jól szemlélteti Csánki történeti földrajzának némely helye. Például a már említett «*genus Kér*» lakóhelye 1264-ben «*Ker villa iobagionum*», ám a 14. sz. végén van már *Dyeneskery*, *Puztakeer* és *Eghazaskeer*, a 15. sz. elején

pedig felbukkan a ma is meglevő *Újkér* és *Nemeskér* (3:614); Zalában 1293-ban csak egy *Tiloy* ismeretes, ám száz év sem telik bele és egymásután feltűnik *Nagtilay*, *Herbarthylay*, *Hermantilai*, *Ilestilai*, *Bathiztilai*, *Lamperthtilay*: ma *Kis- és Nagytilaj* (uo. 2:803). Vas megyében még a 14. sz.-ban is csak egyetlen *Gencs* van, de már 1409-ben «*Cozmagench et Gench superior*», 1421-ben «*Cozmagenchy alio nomine Nemesianusgenchy*», ugyanennek a birtoknak a része *Bonchogengerfelde*, amelyet 1430-ban *Bonchogench*-nek említenek, ugyanekkor *Kozmagencs* mellett van már *Gywlagench* és *Eghazasgench* is; 1451-ben tűnik fel *Bodagencz* is, amely kilenc évvel később mint «*Gench alio nomine Bodahaza*» fordul elő. *Kozmagencs* területén létesül «*Gregorius Chewek de Chewekhaza*» lakóhelye, mert birtokát 1474-ben így említik: «*predium Cozmagench alio nomine Cheweghaza*» (uo. 2:749).

A Csolt nemből való *Vata* fia *Vata* comesnek *Vata* nevű birtoka vétel útján 1235-ben a Wigman nembeli András comes tulajdonába jut; kétszáz esztendő múlva már a Salamon nemzetiség lakik a *Vata*-birtokon, mégpedig az egyik tagja *Vatán*, a másik *Belvatán*, a harmadik *Salamonvatán*. *Vata* comesnek volt egy *Csolnok* nevű birtoka is: «*villa Cholnuk, que wlgo Wathacholnuka nuncupatur*», de mellette van az ősi nevet jelzőtlenül őrző *Chonuk*, melyet II. Endre András comesnek adományoz; van szó még *Luaz Chonuk*-ról és «*terra magni Chonuk*»-ról (ÁUO. 6:530, 568, 7:84, 457; 1233—1436).

*

Az öröklődő magyar vezetéknevek kialakulásának folyamata csak a 14. században indul meg; jobbra ekkor éltek azok az ősök, akiknek kereszt- vagy ragadványneve azután a 15. sz. folyamán az utódok vezetékneveként állandósult. Ilyen vezetéknevek is használatosak ősi helynevek megkülönböztető jelzőiül; természetesen az ilyen vezetéknevjelzős kapcsolatok alkotják helyneveink legfiatalabb rétegét: a 15. sz. közepe előtt nem találkozzunk velük, sőt a legtöbbre csak sokkal későbbi időből vannak adataink.

Például a komárommegyei *Kolozsnéma* megkülönböztetésül *Urnépenémától* a *Kolozs* ősről *némái Kolozs*nak nevezett család nevét viseli; e család tagjait okleveleink a 15. sz. második felében így emlegetik: «*Jeronimo Kolos dicto... de Nema*», «*Jeronimus Kolos... de Nema*» (HédOkl. 1:268, 2:371). Birtokuk 1460-ban fordul elő először *Kolosnema* néven (Csánki 3:509).

A 14. sz. első felében élt makvai Márk fia *Pető* (ZalaOkl. 1:176, AnjOkm. 4:634, stb.) a gersei *Pető* vagy *Petőfi* család névadó őse; a «*terra Vlozka*» (1258) nevű birtok részben a vasvári káptalané, részben ezé a családé volt, azért hívják az e birtokon épült egyik falut *Káptalanolaszkának*, a másikat *Petőolaszkának*

(Csánki 2:781); a «*possessio Myhalfoluá*»-n viszont a Hidvégiekkel osztozkodnak; az ő részüket ma is *Petőmihályfalvának* nevezik (uo. 2:776). — Pányoki Jakab fia *Dobórói*³⁷ nevezi magát az egri hős családja; az ungmegyei Ruszkát, a ruszkai Dobók birtokát még Pányoki Jakab szerzi meg, amelyet ma egyéb Ruszkától való megkülönböztetésül *Dobóruszkának* neveznek (Csánki 1:398). A borsodmegyei *Tibolddaróc* eredeti neve *Alkács*, majd később «*Alkács, más néven Daróc*»; hajdan az Örsúr nemzetség birtoka, majd a Tibold családé lesz (Pesty 156); még a 15. sz. közepén a család tagjai így írják magukat: «*Stephani Tibold de darocz*» (HazOkl. 412, 1447-ből); nem tudni, mióta hívják a falut sok más Daróctól való megkülönböztetésül *Tibolddarócnak*.

Bihar megyében van *Kötegyán* és *Vizesgyán*; az első a hajdani birtokos családnak keresztnévből lett vezetéknevét őrzi: «*Nicolaus dictus Kethe de Gyan*» (ZichyOkm. 5:515, 1407-ből). *I'ámospércs* és *Mikepércs*: 1335-ben osztozkodnak *pércsi Mike* fiai (KárOkl. 1:112) és ekkor *Eghaziatlan Perch* és *Eghazas Perch* is osztály alá kerül (AnjOkm. 4:107); Egyházaspércs lesz később *Mikepércs*, de nyilván nem az első Mikéről, mert hiszen ő még mindkét Pércsnek birtokosa, hanem unokájáról, akit 1381-ben említenek (ZichyOkm. 4:214) és akinek fiáról van szó 1415-ben: «*Mathias, Benedictus et Ladislaus filij Mike de Perch*» (KárOkl. 2:25). A Balaton melletti *Gyulakeszi* meg a vasmegyei *Gyulafirátót* nevének előtagjában a rátolti Gyulafiak (Csánki 3:71), a csallóközi *Omodékarcsa* helységében pedig a Gut-Keled nembeli várkonyi és bősi Amadé bárók neve van (HazOkm. 1:81, 2:47, 3:89, 93, Karácsonyi 2:44).

Már nem keresztnévből, hanem ragadványnévből lett vezetéknev van a zalamegyei Hahót közelében fekvő *Sárkánysziget* puszta nevében. Tanulságos nyomon kísérni e hely nevének változásait; mikor a *Haholt* nemzetségéből való haholti Buzád fia Miklósnak leánya örökül kapja, akkor még *Haholth Zygeth*nek írják (HazOkl. 273, 1368-ból); 1458-ban a nemzetség egy másik tagjának nevét viseli: *Buzadzjgethe* — holott ekkor már ákosházi *Sárkány* László birtoka (HédOkl. 1:289), 1513-ban *Zygeth* néven fordul elő (Csánki 3:111); nem tudni, mióta viseli a Sárkány család nevét. — Alsólendvától keletre van *Szécsisziget*; még 1496—1499-ben az oklevelek csak «*possessio Zygeth et alia Zygeth*», «*possessio Kywlsew Zygeth et Belsewzygeth*» néven említik, holott már 1403-ban a Szécsiek birtoka (Csánki uo.). A Kisbértől északra fekvő *Vasdinnye* puszta régi neve: *predium Diuna* 1213, *predium Digna* 1235, *Dynnye*, *Dynya* 1439 (Csánki 3:498); mikor a birtokos családnak *Vas* lesz a vezetékneve, a család tagjait így említik: «*Johannem Was de Dýnnje*» (HédOkl. 1:286, 1456-ból), «*Symon Was de Dýnnje aut Martinus vel Johannes similiter Was de eadem Dýnnje* (uo. 1:395, 1475-ből). A 16. sz. elején már a községnek mai nevével találkozunk: «*Mathie Was de Wasdýnnje* (uo. 556, 1518-ból).

A szatmármegyei *Kántorjánosi* birtokosainak már a 14. sz. első felében *Kántor* a ragadványneve: «Stephanum dictum *Kanthur* de *Iwanus*» (ZichyOkm. 1:327, 1329-ből); Petrus et Michael dieti *Cantor* de *Iwanusy*» (uo. 1:618, 1341-ből); «Nicolaus dictus *Kantor* de *Janusi*» (TörtTár 1901. évf. 56, 1402-ből); «Ladislaus *Cantor* de *Janosy*» (Kár. Okl. 2 : 118, 1429-ből). — A Nagykanizsa közelében fekvő *Lak* helység 1431-ben kerül csere útján a genesi *Kaczor* család birtokába (Csánki 3:77), ettől fogva a családot innen nevezik: «Georgii *Kaczor* de *Laak*» (SoprTört. 2:333, 1447-ből). «Johannes *Kaczor* de *Lak*» (HédOkl. 1:340, 1468-ból); a falu 1513-ban már *Kachorlaka* (Csánki i. h.) és ma is *Kacorlak*nak hívják. — A somogymegyei *Lengyeltóti* nem lengyel és tót, hanem csupán tót telep, középkori neve villa *Thot*, *Thoti*; a név előtagja a hely 15. századi birtokosának, a tóti *Lengyel* családnak nevét őrzi (Csánki 2:652). — A bácsbodrogmegyei *Hercegszántó* és a baranyamegyei *Hercegszöllős* birtokosai a szekcsői Herczegek voltak (Csánki 2:208, 529); a *Hercegzanto* névvel már 1419-ben találkozunk (ZichyOkm. 6:571).

Az a *vajda*, akiről *Vajdahunyad* neve szól, nem más, mint Hunyadi János; Hunyad vára már 1409-től fogva a család birtokában van, de maga János vajda 1456-ban új adományként kapja (Csánki 5:47). A kolozsmegyei villa *Hunyad* (1377), opidum *Hwnyad* (1437) pedig úgy kerül 1433-ban Losonci *Bánffy* István («Stephano filio condam Ladislai bani de Losoncz») birtokába, hogy Zsigmond királynak cserébe adja érte Gönyü várát és tartozékait (HédOkl. 1:175); a várost 1522-ben már *Banfy Hwnyadya*nak írják (Csánki 5:304).

Ez a legfiatalabb névadási mód érvényesül az egészen újkeletű *Ambrózyfalva* és *Hertelendyfalva* nevében; az első községet 1844-ben telepítette a kincstár Csanád megyében, Pitvaros pusztán; nevét Ambrózy Lajos báróról, a temesi kincstári igazgatóság elnökéről kapta; a második, torontálmegyei új csángó községet Hertelendy József torontáli főispánról nevezték el.

*

Fejtegetéseinkkel elsősorban azt akartuk igazolni, hogy a változatlan személynévnek helynévül alkalmazásában (*Csanád*, *Gyula*) ősrégi, prelogikus tudatállapot csökevényét kell látnunk.³⁸ Majd az ilyen helyneveket születésük pillanatában figyeltük meg (a *Kér* nemzetség *Kéren* lakik). A népnevek és foglalkozást jelentő szavak egyes nominativusi alakjának helynévül alkalmazását (*Besenyő*, *Böszörmény*, *Tárnok*, *Ardó*, *Daróc*) azzal magyaráztuk, hogy e helyek eredetileg egy ember birtokai voltak. Ugyancsak személynevek nominativusi alakjai a *Kölesd*, *Korpád*, *Abád*, *Borsod*-féle helynevek; szemléltettük azt a folyamatot, miképpen válik az e nevek végén levő, eredetileg kicsinyítő *-d* képző helynévképzővé és a *Miháld*—*Mihályi*, *Udvard*—*Udvari*

párhuzamok alapján az *-i* helynévképző, majd a 15. században felbukkanó *-di* szerepét ismertettük.

Az ősi *Csanád*, *Gyula*-féle helynevek megmaradnak ugyan, de a 13. századtól kezdve az új telepeket már így nevezik: *Jánosháza*, *Gutorfölde*, *Dénesfalva*; az újszabású helyneveket is igyekeztünk keletkezésük pillanatában megfigyelni. Végül szemléltettük, hogy azt az utat, amelyet a magyarban a személyek megjelölési módja megtett egészen az öröklődő vezetéknevek kialakulásáig, a helynévadás is nyomon kíséri (*Jakabfiajánosfalva*, *Tóthpáltelek*, *Tibolddaróc*, *Kántorjánosi*, *Bánffyhunyard*).

NÉHANY MAGYAR SZÓLÁS TÖRTÉNETÉHEZ.

Írta: **Beke Ödön.**

Vén, mint az országút. Erdélyi közmondásgyűjteményében ily alakban fordul elő, s Győrből is így közölték (Nyr 25:38). A Rábaközben: *Vín, mind az ország uttya* (37:87). Dugonicsnál: *Olyan vén, mint az ország útja* (Marg.). A szolnokdobokamegyei Domokoson: *Ajan vín, mind a zország uttya!* (Nyr 42:69). A Szamosháton: *Ojan vémm, mint az országút.* Kresznericsnél: *Régibb, mint az országútja*, CzF-nál: *Régibb az országútnál.* Hajdúszováton: *Egy idős az országúttá* (Nyr 25:428). A zalamegyei Alsólendván: *Vén, mint a postaut* (26:521). A vasmegyei Németgencsen egy öregasszony mondja magáról: *Vén vaok ém má, mind e postajut* (31:589). Lugossy szerint (ÚjMMuz. 1855 I 60) a szólás a tejútra vonatkozik, melynek régi neve *Országút(ja)* volt: *Via lactea, Galaxia — Ország vta az egeben* (Szikszai Fabr. 1590). *Az Egen levő ország után, vagy téi uton* (KCsipkésGy 1665, Nyr 30:329). A népnyelvben is: *Országúttya* (Nagykörös Kertész Dezső, Torontál m. Szőreg Kálmány Szeged népe 3:181, Békés m., Hajdúhadház, Hortobágy Herman O. A magy. pásztorok nyelvkincese), *Országút* (Heves m. 1840 MTsz., Mezőkövesd Hancsók Kálmán, Kriston László, Békés m. Endrőd Fülöp Imre, Orosháza Nyr. 30:199, Csongrád m. Kistelek uo. 393, Szőreg SzegN 3:181, Torontálvásárhely MNy 7:43, Nagyszalonta MNGy 14:254). Vö. még *Ég útja* 'tejút' (Lázár Alsófehér m. 563., már Kresznerics,

²⁶ Péld. *ruozti* (Ravaszd), *chimudi* (Himód), *Tumurdi*, *Abadi*, *Bugardi*, *Farkasti*, *Tiandu*, *Mogdu* stb. (I. Melich, MNy. 6:153, 10:151, Gombocz, uo. 10:339, 11:342, Pais, uo. 10:151, 18:32, Jakubovich, uo. 19:87). —

²⁷ Gombocz, MNy. 11:437, Pais, uo. 17:159. — ²⁸ Gombocz, MNy. 11:342, Pais, uo. 18:32, 23:502. — ²⁹ Pais, NyK. 44:327. — ³⁰ Jakubovich, MNy. 20:17. —

³¹ Moór Elemér a *Locsmánd*, *Zsámánd*, *Ligvánd* stb. *-d*-jét anorganikus hangnak tartja; egyes esetekben lehetségesnek véli, hogy *e -d* a *locatiouisi -f*-ből származott. (Westungarn im Mittelalter 219.) — ³² Simonyi: TMNy. 580, Melich. MNy. 6:156. — ³³ Jakubovich, MNy. 20:17. —

³⁴ E *-di* újabb voltát már Melich megállapította (MNy, 6:156). — ³⁵ Vö. Moór Elemér NNy. 9:126. — ³⁶ A *telek* utótaggal 1197-ből. — ³⁷ «Stephano filio Jacobi Dobo appellato» (Fejér 10:273). ³⁸ Csak most olvastam Soly-

mossy Sándornak *A prelogikus gondolkodás és a népmesék csodás elemei* c. jeles tanulmányát (Budapesti Szemle 1937. évf. 53. s köv. l.). Solymossy mélyenjáró fejtegetései az én magyarázatom helyessége mellett szólnak.

Sándor I. Lugossy is közölte), *Égiút* (Bars m. Verebély Kerber Andor). Lugossy föltevését kétségtelenné teszi Berze Nagy János hevesmegyei népköltési gyűjteményének egyik meséje, melynek egyik részlete így hangzik: «Elment, rá is talált a vén asszonyra, vénebb volt már az országútnál, a Sántalyánnak akkor még ép volt a lába, mikor ő született» (Tiszafüred MNGy 9:264). Ámbár Berze Nagy János, úgy látszik, nem gondolt arra, hogy itt az országút a tejút, azért nem írta nagybetűvel, a Sántalyány ezt bizonyítja, mert ez a Sirius csillagzat neve. Ily alakban jegyezték föl Felsőborsodban, Mátraalján (Nyr 30:199), Sántalány alakban Mezőkövesden (Hancsók Kálmán, Kriston László), Kecskeméten, Csongrádon, Szegeden (MTsz), Bugacon (Herman O.), Csongrád m. Kisteleken (Nyr 30:393), Torontál m. Szőregen (Kálmány Szeg. n. 3:182), a Temesközben (Kálmány, Hagyományok 2:41, 42), Sántakata Vas m. Pálfán (Nyr 30:534), Rábagyarmaton (Musits Jenő), Zalabaksán (Bődei János), Somogy megyében (Nyr 30:199), Tolna m. Kölesden (uo.), Kiskúnhalason (Nyr 25:334, 30:199), Foktón (32:456), Endrődön (Fülöp Imre), a Palócságban (30:198), Borsod m. Nagymihályon (21:285), Sántokata Veszprém m. Bakonyalján (NyF 34:82), Vas m. Egyházashollóson (Csaba József), Sántakati Nagyszalontán (MNGy 14:253), Szilágy megyében (Nyr 30:199), Kata Nógrád m. Nagyoroszipan (Noga Tibor).

Kálmány Lajos Szőregen följegyezte, hogy mióta sántít a Sánta lány: «A Kaszáscsillag (Orion) azé láccik úgy, mert három kaszás mönt a falubul kaszálni, osztán egy lány vitt utánnuk ételt; a hátulsó kaszás elejtötte a kaszáját, a lány behágott, oszt elvákta a lábát két felé. Azúta mindég láccik, hogy három Kaszás mén előre, a Sántalány mög utánnuk, csak úgy sántít utánnuk» (SzegN. 3:182). Sánta Kata «ujan billegve mén az égön, mintha sántítana». «Viszi mán a Sánta Kata az étét az ő Kaszássa után» Kiskúnhalas (Nyr 30:199, 25:334). Mezőkövesden a Sánta lány a Kaszás után a marokszedő. Billeg az ételiel a Kaszások után. A Palócságban, Kecskeméten, Csongrádon, Szegeden is enni visz a Kaszásoknak. Ebédet visz Borsod m. Nagymihályon, Nógrád m. Nagyoroszipan, Szilágy megyében, Vas m. Egyházashollóson, Zalabaksán, dé itt a reggelit is; vizet visz Csanádpalotán (Kálmány, A csillagok nyelvhasználatunkban 22), Temesközben («mán két órakor elmén és visz nekik vizet», Kálmány, Hagyományok 2:41), pálinkát (Endrőd); a tojást szedi a Kaszás után Nagyszalontán (MNGy 14:253). Egy temesközi mese szerint «mindön bukorba, árokba fölbukik, ... mindön árkon-bukron körösztülmögy» (Kálmány, Hagyományok 2:42). Musits Jenő szerint Vas m. Rábagyarmaton onnan kapta a nevét, mert nagyon pislog.

Krisztus is kitért a részeg előtt. Erdélyi gyűjteményének ez a közmondása a Szamosháton így hangzik: *Krisztus urunk is kitért a részeg ember előüll* (Csüry); a marostordamegyei Kibéden: *Részeg ember elől Krisztus urunk is férre állt* (Nyr 30:399). A közmondás régebbi változataiban Krisztus helyett Isten szerepel: *A részög embörnek az Isten is kitért* (Bács m. Jankovác Nyr 10:472, CzF). *Az Istenis kitért volt a részegember előtt* (MA). *Ganajos szekérnek, részeg embernek az isten is kitért* (Erdélyi). *Terhes szekérnek, részeg embernek az Isten is kitért* (CzF). Nagykanizsán is: *Részegembör elü az Isten is kütér* (NyF 48:53).

A közmondásnak mondai eredete van. A részeg emberrel való találkozás a tejúton történt, melyet a nép sok helyt *Országútnak* nevez. Így egy kisteleki (Csongrád m.) följegyzés szerint az *Országúton* az is meglátszik, hogy tért ki az Úristen a részeg ember elül (Nyr 30:393). Nagyszalontán azt hiszik, hogy «az *Országút* azír görbe, mer egyszerű az Úr Jézus kitért rajta egy ríszög előtt» (MNGy 14:254). Herman Ottó följegyzése szerint a pásztorság a tejút két ágának keletkezését annak tulajdonítja, hogy Jézus kitért egy részeg ember elöl (Pászt. nyelvkincse). Kálmány Lajos A csillagok nyelvahagyományainkban c. értekezésében a köv. mondát adja elő: Mikó Krisztus Urunk Szent Péterrê mönt az *Országúton*, tanátak egy nyüves kutját. Szent Péter befokta az órát, êkerüte; Krisztus Urunk csak mönt a röndös úton. Hogy tovább möntek, láttya Krisztus Urunk, hogy egy részög embör dülöngél az úton, káromkodik, de éktelenül; Krisztus Urunk messzirül kitér elüle, Szent Péter nem álhatta mög, hogy mög né kérdözze Krisztus Urunkat. Aszonta Krisztus Urunk: «Látod, Péter! Az a nyüves kutya sönkit se bánt, attul nem köl félni, de az a disznó mindönkivel kiköt, az elül ki köl térni». Azúta láccik az az út az égön, amijóta kitért Krisztus Urunk a Részög embör elü (Szeged-Gajgonya, 16). Az elhajlás a Cepheus csillag fejénél látható, a Cepheus szeme a Részeg ember, mások szerint a Nyüves Kutya, s az itt látható elhajlásön Szent Péter tért ki. Eszerint a Részeg ember a Deneb csillag, Krisztus kitérése pedig az Országút nagy elhajlásán történt (uo. 17). Egy szőregi (Torontál m.) monda szerint u. i. «mikó Szent Péter vak lovon járt, oszt mönt rá szömköszt a *Részög embör*, kitért elüle, de a *Részög* csak összeakaszkodott vele, oszt a kocsijával lédörgölte a Szent Péter szekerinek az égyik ódalát» (Szeged népe 3:181). Ezek a mondák adják meg a magyarázatát a tejút köv. népies neveinek: *Isten úttya* (Nógrád m. Ságújfalu Kálmány Csill. 12), *Jézus úttya* (Szőreg, uo.), *Jézuskának az útja* (Bugac, Herman() Pászt.). *Isten barázdája* (hol? Lugossy Új M. Muz. 1855 I 254), *Görbe-út* (Vas m. Rábagyarmat, Musits Jenő), *Részög embör úttya* (Zala m. Arács), *Részegek útja* (Baranya m. Csúza MTsz).

Megsöpri a helyit. Megbecsült vendégről azt mondják: *Még a helyit is megfujta neki. Még a helyit is megtörülném. Még a széket is megfujják alatta* (Nyr 66:54). *Szívessen fogták ám, de még a széket is megtürüték* (Adavid. NyF 37:38). Ezeknek a szólásoknak változata fordul elő egy hevesmegyei népmesében: A kiráfi még elvette a szép királyánt, akivel olyan boldog lett, hogy *egymásnak még a helyit is mæssöprötték* (Besenyőtelek MNGy 9:407). A különbség az említett szólásokkal szemben az, hogy szerelmesekről van szó, akik megbecsülik egymást.

Amelyik kenyéren megharagusznak, azon meg is békélnek. Marostorda megyében jegyezték föl: Az igaz, hogy mü is összezándorodunk némejkor az apjakammal, de *amejik kinyeren megharagszunk, azon meg is tudunk békélni* (Nyr 27:39). Tehát nem sokáig vannak haragban, még az új kenyér sütéséig sem. De nemcsak házastársakra áll ez: *Amely kenyéren összevesznek a testvérök, azon össze is békélnek* (Veszprém m. 6:318). Marostordában azt is mondják: Amióte (!) egy sön, egy kinyeren élünk, még csak egy ujjal se bántott az én uram. Szamosháti mondás: Ha esz mékteszed, mik tovább *ety sóut, ety kényeret nem eszünk*: elválunk

(Csüry). Az Ormányságban a szoros barátságra mondják: Min szokták mondani: *égy só, égy kenyér* (KissG. 243). Hódmezővásárhelyen az egymással rosszul élő új házásokra mondják: *Nem sok kösöt esznek meg együtt* (Nyr 2:367). Már Szabó D. följegyezte: *Egy sön s kenyéren élő* (NySz), s Erdélyi közmondásgyűjteményében: *Nem vagyunk egy kenyeren*, Dugonicsnál: *Egy kenyeren élnek* (Marg.), de már Sylvesternél is megvan: *Egg' keneren vag'ok vele, az az egg' illeten* (NySz). Természetes, hogy első sorban házastársak élnek egy kenyéren, de maradhatnak más családok is életközösségben, így a fiatal pár az öregekkel, testvérek. Az új házasi fiú még egy ideig *égykenyeres* apjával (Szalonta Nyr 44:404). Mikor a ház- és vagyonközösségben élő családos testvérek már nem tudnak megférni az apai házban, azt mondják: *Szegjük eö ja kenyért: válakozzuk szét* (Palócság Ethn. 9:364 MTsz). Az ilyen *külön kenyérre ment* 'elvéltak' (Erd.), *külön kenyérre szállt* 'a maga gazdája lett' (Somogy m. Visnye, Kúnszentmárton (MTsz). Lakhatik az új pár egy szobában a szülőkkel, de ha a maga kosztján él, akkor is *külön kenyéren van* (Hódmezővásárhely MNy 11:462); *külön kenyéren vannak*: külön élnek, pl. családtagok (Szalonta Nyr 42:356, 43:265). A gazda is egy kenyéren él cselédjével, s ha ez önállósítja magát, akkor *különkenyeres* lesz (Oklsz. Beke Nyr 57:88. Csefkó, Szállóigék, szólásmódok 107). Vö. Én már rég nem vagyok az apám házánál, a *magam kenyere* vagyok (Esztergom vid. Nyr 37:46). *Máj mektanull a maga kenyérenn*: mikor a maga gazdája lesz, a maga kárán. Nem kellesz nekem, jó ember a *magat kenyerin se*: ingyen se. *Máj megbéküll a maga kenyerin*: magától (Szhsz).

Elveszti a Péterkáját. Dugonics idézi: *Ha Péterkáját* (kiváncsát) *elveszti is*: nem kap belőle (Marg.). A népnyelvben ennek a szólásnak sok változata van; pl. No ne, *hogý el ne vesszén a péterkéd*: no itt van, neked is juttatunk belőle egy falatot (Baja Nyr 31:283). *Létészi Péterkáját* (ha vki vágyakozva néz a máséra. Mátraalja, Felsőborsod 38:331). Adj neki egy falatot, mert *mindjárt elveti a Petikáját* (Szeged MTsz). Mesze mán néked is égy darap, *hogý el ne vezsd Petit*: hogý meg ne kívánd (Szalonta 42:400, 43:266). Ezeket jól megmagyarázta Zolnai és Mikó Pál: *Jaj! mingyá leesik a petikém* (Vas m. Nyr 23:502). *Leesne a Péterkéje, ha nem enne belőle* (Szolnok). *Elmegy a Péterkéje*: elvetél a terhes nő, ha kíváncsát nem teljesítik (Baja NyK 26:372). *Péterkáját letenni*: idéllent szülni (CzF). Valószínűleg ennek eltorzulása a *pipike, pipéte, prípéte* ezekben: Ne no, *hogý pipikét ne kapj!* (mondják a kis gyerekeknek, ha vmit nagyon megkíván, Hont m.). *Lészákád a p(r)ípétéje* (ha nem kap abból, amit megkíván, Nógrád m. MTsz). Vö. még: *Adj neki, hogý el ne vesse borját* (Erdélyi, SzabóE. Nyr 23:210, Mikó 502). Talán ide tartozik Decsi közmondása is: *Kinek kinek az ö pétérkéje fáj* (NySz). Csak CzFnál fordul elő: *Péterkáját letenni* 'megátalkodott véleményével felhagyni' értelmzéssel (vö. Tolnai Nyr 28:5), de valószínűleg ez félreértésen alapszik. Beregszászon *el ne vezsd a pikót* a. m. meg ne kívánj valamit! (Nyr 45:207), a szatmármegyei Patóházán azonban *elvetni a pikót* a. m. sírva fakadni (MTsz). A *pikó* jelentése magyarázatra szorul, mert a MTszban idézett jelentések nem vágnak ide. Valószínűleg ez is a *petike* eltorzulása.

Kiesett belőle az ütő. Nagykúnság, Szalontán és Hódmezővásár-

helyen a. m. ‚nem szolt többet, elhallgatott, megállt a nyelve, elhült’ (ijedtében) (MTsz. Nyr 42:460, 37:85). Szalontai változata: *Kiesett belülle az ütő hamar* (Nyr 43:264). Hódmezővásárhelyen így is mondják: *Kiesett a szájából az ütő*. Egy idevaló beszélgetésben: Erre mán oszt *kiesött az atyafibul az ütő*: lejobb hagyott a dicsekvéssel (34:219). Dézsi L. hely nélkül közölte: *Megállott az ütő*: elhallgatott (37:46). Bizonyára a harangról vett kép; vö. *harangütő* ‚harangnyelv’ CzF, *harangütőü* Szh.Sz., *harangütel* ua. Palócság, Gömör m. MTSz. Már Szikszai Fabriciusnál (1590): Rho-phalu(m), pistillum — *Harang monya, ütője*.

Ebszölő sem terem kertedben, mégis bori válogatsz. Decsi közmondás-gyűjteményében így fordítja: servus cum sis, comam geris (NySz). Válogatós gyereknek vagy szegény embernek mondják ezt a még Erdélyitől is idézett közmondást, amelyhez Réthei Prikkel M. A kutya a magyar szólásokban c. cikkében azt a megjegyzést fűzi, hogy az ebszöllő a hitványságnak, semmiségnek a jelképe a nép szemében (Nyr 24:268). Nem tudom, ismerte-e Prikkel az *ebszöllő* nevű mérges növényt, mert ebben a szólásban nem az *eb* fontos, hanem az *ebszöllő* (*Solanum nigrum*), amely nevét onnan kapta, hogy termése szöllőforma fekete bogyó. Tehát akinek a kertjében még *ebszöllő* sem terem, nemhogy igazi szöllő, az mer még válogatni a borban. Az *ebszöllő* nemkülönben nagyon régi nyelvünkben, megvan már a Schlägli Szójegyzékben: solat(r)um — *eb zele*. Más régi adat: De strigio siue solatro — *Eb-zewle* (15—16. sz. hat. MNy 21:141). Solatrum — *eb zewlew* (1520—30 uo. 11:81). Solatrvm — *Eb zewlew* (16. sz. I. fele uo. 134). Solatru(m): *Eb zewlew* (16. sz. el. Nyr 34:201). Solatrum — *Eb szölő* (Murm.), *eb szölő*: morella, *eb szöleő*: solatrum (1577 Kol GI). Solanum. *Eb szölő*. Solatrum. *Szép szölő* (Melius: Herb. 85). Solanum hortense — *Ebszölő vag’, szep szölő* (Szikszai Fabr.). Solanum hortense. *zep zolo* (Clusius). Az *ebszölő* a népnyelvben ma is használatos (Makó 21, Félegyháza Nyr 29:19, *épszüölüő* Bakonyalja NyF 34:73), Szlavóniában: *kutyószölő-levél* (Haraszi NéprÉrt 1901:243). A *szépasszölő* Pápai Páriz 1706-ból való följegyzéseiben *Szép Asszony szölője* (*Solanum* Nyr 29:365) alakban is szerepel, s ez megvan a népnyelvben is: *szépasszonszöllő* (Zalavid. NyF 9:40), *szépasszonyszölleje* (*S. nigrum*, miniatum Balaton mell. FöldrK 22:65), *szépasszonyszölője* (Tata Nyr 43:311). A *szépasszony* jelentése itt nyilván ‚boszorkány’ (OkISz. Pótl. 1564 Nyr 43:83; Háromszék m. MTSz. Csík m. Nyr 32:53, vö. *szépasszony-szele* Háromszék m., *szépasszonyok-tánca* uo., Hétfalu MTSz., *boszorkányszél* Gyergyó NyF 20:48 ‚forgószél’ Beke, Nyr 65:13). A háromszékmegeyi Rétyen a *Solanum nigrum káposztaszölő* (MNy 4:32).

Mákot vetni. CzF szerint midőn valamely társaságban mindenki elhallgat, azt szokták mondani: *Jó volna mákot vetni*. Mátraalján és Felsőborsodban is: *Jaó vaóna mákot vetnyi* (Nyr 33:331). Kriza is följegyezte a Székelyföldön, hogy mikor a beszélgetők mind elhallgatnak, azt mondják: *Vessünk mákot* (MNGy 12:39). Egy hevesmegeyi népmesében pedig azt olvassuk valakiről, hogy «olyan szomorú, olyan csendős lett, hogy *mákot lehetett vóna mellette vetynyi*» (Besenyőtelek, MNGy 9:35). A kiadó Berze Nagy János megjegyzi, hogy a nép ott azt tartja, hogy mákvetéskor beszélni egy szót sem szabad, mert akkor nem kel ki. (Vö. még

NyF 16:31.) Bakonyalján is: *Akki mákot vet, annak nem szabad beszínyi, mer akkor nem k   ki a m  k* (NyF 34:140). Vácon a *mákot mik   vetyik, mélyen h  gatnak, hon natyfej   lögyön* (NyF 10:53). -

Sz  zanyameztelen. A népnyelvben: ‚teljesen meztelen’; pl. Levetk  ztette *sz  zanyameztelenre* (Heves m. Besenyőtelek MNGy 9:526). Az asszon levetk  d  z  tt *sz  zanya mesztelenre* (Torontál m. L  rincfalva Kálmány Szeged népe 3:180.) Vácon *sz  zanya mesztelen*   s *anyasz  z mesztelen* egyaránt járja (NyF 10:70), Ful  p Imre szerint a békés megyei Endrődön szintén, a veszprém megyei Cset  nyben is *anyasz  z meszteleny* (Nyr 21:383). Másutt *anyaszült meztelen*, pl. A guny  j  t  l megfosztot  k, levetkőztették *anyaszült meztelenen* (Brassó m. Tatrang MNGy 10:291). *Anyasz  t meztelen* (Udvarhely m. MTsz), *anyaszült meztelen* (‚teljesen p  r  n’ SzhSz), *anyaszült meztelennyen* (Muraszemenye Néprért 31:62), *anyasz  lte meztelen* (Nógrád m. Nagyoroszi Noga Tibor). Az összetétel elhom  lyosod  s  val: *anyasz  t* v. *anyasz  nt meztelen* (Bakonyalja NyF 34:83), *sz  ltelen-anyamesztelen* (‚sz  zanyameztelen’ Nyitraegerszeg NyF 20:20). A régi nyelvben is   gy volt: Ekepen *  na sz  lt meztelen* a keresztén fel emeltetec (VitkK. Faludin  l *anyaszült siket* is, NySz). A dr  vamell  ki nyelvjárásokban,   gy Baranyában, Szlavóniában meztelen helyett kopaszt mondanak, s a szlavóniai K  r  gyon azt is mondják: *  ny  sz  lt kop  szon* (Bartha Katalin felj. Magyar Népnyelv I. 114).

Gazdamorg  s, b  resalv  s, komondor. Réthei Prikkel közölte Pelk   k  zmond  sgy  jtem  ny  b  l (Rozsnyó 1864, Nyr 24:308). Azonban már teljesebb alakban megvan Dugonicsnál: *Hetes eső, hármas ünnep, j   gyomor: gazda morg  s, b  res alvás, komondor* (Marg.). A heves megyei Bek  lc  n rövidebb változata járja: *Hetes   sse  , hármas ünnep, gazda morg  s, b  res nyugalom* (béresek szok  smond  sa es  s, rossz idő alkalmával Nyr 27:381). Bakonyalján: *H  rmos innep, hetes eső, telik, sz   ga, az esztendő* (NyF 34:114). Tehát a hetes eső, hármas ünnep miatt morog a gazda, a béres azonban végre kipihenheti magát, enni azért tud, b  r a gazda biztosan jobb szeretné, ha már nem dolgozik, legalább ne is egy  k.

Marokver  . CzF szerint az arató munkás, aki a markokra rakott gabonát k  v  kbe köti. A MTsz Kisk  nhalasr  l   s Szentesről idézi (v  . még Gy  rffy Népr.   rt. 1928:7, Csefkó N Ny 1929:42, Kovács uo. 1936:60. Gunda uo. 1935:241, 1936:117). A MTsz azonban nem idézi a *markot ver* kifejezést, pedig előfordul Kálmány Koszorúk gyűjteményének egyik meséjében:   gy l  nyet látott, hogy *verte a markot* (2:220, Apáca). A kifejezés eredet  re legvalószinübb Gunda magy  r  zata, aki följegyezte, hogy a borsodm megyei Szalonnán a ‚sarlós aratás idején a k  v  be összerakott markot, mielőtt bek  t  tt  k volna — ott, ahol a sarló a gabonasz  rakat elvágta — sulyokkal megveregett  k, hogy a k  ve szép legyen, ne álljanak össze vissza a gabonasz  rak, a kalászok.

R  h  g, mint a fakutya. Szamosháton a. m. ‚but  n röhög’, s ott a *fakutya* (ritkán) ‚négylábú, keskenyh  t   kis fasz  k’ (Cs  ry). A m  rmarosm megyei T  cs  n   s Visken, a szil  gym megyei Zil  h vidékén, ahol szintén járja ez a szólás, a *fakutya* ‚a szek  rker  k megkötésére használt kis fav  l  ’, s Farkas Imre szerint a kifejezés onnan ered, mert ez folyton nyikorog, vis  t a lejtőn (Nyr 26:140). Zil  h vidékén a szólás változatai:

Mindig röhög(sz), v. kacag, mind a fakutya (Nyr 28:232, 378—9), s László Géza is az előbbi magyarázatot vallja. Bakonyalján is: *Mindig röhög, mind a fakutya* (NyF 34:132), s itt a *fakutya* ‚csizmahúzó‘. Horváth Endre szerint innen van véve a szólás, mert ennek a szája mindig nyitva van. Réthei Prikkel is ezt a magyarázatát adja a szólásnak, melyet ő a komárommegyei Csémen ugyanebben az alakban jegyzett föl. A bácsmegyei Adán a szólás így hangzik: *Repög, mind a fakutya* (NyF 37:26), s itt *repög* ‚röhög‘. A nógrádmegyei Szarvasgedén: *Vihog, mint a fakutyä* (Nyr 44:91). Erdélyinél: *Nevet, mint a fakutya*, Kiskúnhalason: *Viccso, mint a fakutya* (MTsz), az Ormányságban: *Mindég vincsorog, min fakutya a bótba* (v. *mind a pap kutyjája* KissG. 245), országos alakja pedig: *Vigyorog, mint a fakutya*. Mivel a *fakutya* ‚csizmahúzó‘ jelentése országszerte ismeretes, a másik pedig csak szűk területen, Horváth és Réthei Prikkel magyarázata a helyes. Hogy a tátott szájra vonatkozik a vigyorgás, bizonyítja a következő szólás is: *Vicsorittya a fogát a csizma*: kifeslett a talpszéle, látszik a szegezés (SzhSz). (Pótlás: *Vicsorog, mind a fakutya*, Nagykanizsa NyF 48:53.)

Kutyalakodalom. Egy köveskällai (Zala m.) mesében Csacsi Csicsát folyton verik. Ez történik vele akkor is, «mikor Csicsát nagy keserves kinnal a pincéből kivették, a *kutyalakodalmat* ott fön meg-meg előlrül kezdték» (MNGy 8:452). Mátraalján és Felsőborsod vidékén azt mondják: *Majd lesz kutyalakzi v. kutyalecke*: majd kikapja a magáét (Nyr 38:283). Erdélyinél is: *Lesz kutyalakzi*. A Barkóságban *kutyalagzi* ‚nagy veszedelem‘ (32:523). Székelyföldön a *kutyalakodalom* ‚koslatás, vagyis a kutyák párosodása‘ (MTsz). A moldvai északi csángóknál Wichmann is följegyezte: *kusa-menyেকেző* ‚Schar läufischer Hunde‘. Párosodáskor a hímkutyák nagy verekedést csapnak a nőstény kegyeiért, innen van a szónak ‚verekezés, verés‘ jelentése. A Bakonyalján a *kutyalakodalom* tréfásan valóban ‚kutyamarakodás‘ (NyF 34:51). Hasonló szólás: *Majd eljáratom veled a kutyakopogóst* ‚majd ráncba szedlek, megraklak, meglakoltatlak‘ (Kecskemét, Szeged, Csallóköz). A *kutyakopogós* az Alföldön a csizmadialegényeknek vmi tánca‘ (MTSz).

Mi feslett? A Szamosháton ezt a kifejezés Csüry szerint azt jelenti: miért jöttél, mi szél hozott ide? Nagybányán azonban azt jelenti: mi baj van? *Nagy ott a feslis*: nagy ott a baj (Nyr 9:131). A szintén szatmármegyei Patóházán *mid feslett?* mi a bajod? (18:432). A szólást ismerik Nagyszalontán is: elmondják néki, *mijök feslött* (MNGy 14:207). A basa megkérdi tülle, hogy *mije feslött* (241). Makón: *No mi feslett?*: mi baj? mit akarsz? (Nyr 43:143). Nyilvánvaló, hogy eredetileg a ruha vagy a láb-beli feslésére vonatkozott a szólás. (Vö. Gondolom én, *mi a baj, hol töri a bakkancs* (Arany Pázmán lovag). *Szorittya a csizma a lábát*: bajban van (Mátraalja, Felsőborsod Nyr 31:284, SzhSz). *Nagyon szorithatta a cipe* (Heves m. Besenyőtelek MNGy 9:104).

FINNUGOR-TÖRÖK MONDATTANI EGYEZÉSEK.

Írta : Fokos Dávid.

— Harmadik közlemény. —

37. A török nyelvek latívusszal fejezik ki az *arat*, amelyen vmit *vásárolnak*, *eladnak*. Ezt a használatot — bár általában más szerkezetek szokásosak — több fgr. nyelv is ismeri. Pl. vö. *vmibe kerül* l. Simonyi MHat. 1 : 90, Kúnos-Munkácsi : A belviszonyragok használata a magyarban 72 | vog. *kal-tinnə joutēm, linnə joutēm* 'készpénzen (tkp. kéz-pénzen) vásárlók, evetbőrért vásárlók' Nyelvj. 106 | cser. *kultə-βičərlan pašmam naləm* 'für 65 Kopeken kauft' ich einen Steg' Porkka 51 ; *pervoj tüžem urum küčoš, vara kandak šüdüreš punež ete, paštengeš vil šüdüreš puo* 'eleinte 10 rubelt kért, azután 8 rubelért akaria eladni, végre ötért adta' Reg.-Bud. NyK. 3 : 126 | finn : *hän myi talonsa tuhkanteen ruplaan* 'eladta a házát ezer rubelért (rubelen)'; *sain minä sen kymmeneen kopeikkaan* 'kaptam azt körülbeül 10 kopékaért' Bud. FNy² 99 || ujj. *tämičining pu-syng tary uluru borluqyn on tang kápäs jaqqa tuldu* 'ich habe den dem Pu-syng-Berge gegenüberliegenden Weingarten des Tämiči für den Betrag von 10 Tang Kepes gepachtet' Radl. Uig. Sprachdenkmäler 2, 3, Salonen Aik. 49₃ : 27 | kturk. *qawyonjä on pul beräi* 'I will give ten pul for the melone' Raqu. 44 | oszm. *bir dilim ekmeje verailer* 'egy szelet kenyérért ad-ák'; *deve bir akčeje, deve bin akčeje* 'teve (van) egy pénzért, teve (van) ezer pénzért' Kúnos Török nyelvkönyv 1 : 152 | csuv. *sötrə xöröx somā poš pornā ädžänā* 'eladta 40 rubelért a hüvelykujj-gyermekeket' Mész. 2 : 412.

Vö. Simonyi id. h., Beke Cser. nyelvt. 201, 212, Fehér NyK. 44 : 203, Setälä Laus.¹¹ 64, Salonen id. h. 26-27, Böhtl. 325, Reg.-Budenz NyK. 2 : 248 stb.

38. Általánosan elterjedt latívusi szerkezet a *férjhez megy*, *férjhez ad*, bár ez más, nem urál-altaji nyelvekben is előfordul. Pl. *férjhez megy*, *férjhez ad* | vog. *χumnə mini* 'férjhez megy', *χumnə χajli* 'férjhez megy (tkp. fut)' Munk. 2 : 0713 | zürj. *veręęę šettęęę-na* 'még nem adták férjhez' Szöv. 34 | votj. (Munk.) *karllj bižnj* 'férjhez menni' (tkp. 'férjnek futni') | finn : *meni toisellen miehelle* 'denuo nupsit' Renvall 1 : 321 || szag. *ol tuduspändža ergä parbas* 'ohne Kampf nimmt sie keinen Mann' Pr. 2 : 133 | kaz. *irgä birmäk* 'férjhez adni' Bál. 2 : 25 | oszm. *kodžija varmak* 'zum Manne gehen, d. i. sich verheiraten (von der Frau)' Zenker 926 ; *ere vermek* 'einem Manne zur Ehe geben' uo. 22 | csuv. *äreme katššā kāj* 'a feleséged férjhez fog menni' Mész. 1 : 218 | jak. *ärgä tarys-* 'einen Mann nehmen (за-мужъ выйтн)' Böhtl. Wbuch 90 ; vö. *džälämmitim kyska* 'ich heiratete ein Mädchen' Böhtl. 323 (Böhtl. magyarázata szerint : 'ich versah mich mit einem Hause für ein Mädchen'; tkp. 'leánynak, leányhoz házasodtam', valószínűleg a 'férjhez menni' analógiájára).

Vö. Fuchs Toim. 67 : 112, Sandfeld-Jensen : Notes sur les calques linguistiques Festschrift für V. Thomsen 173. 1.

39. Jellemző a *latívusnak factivus és praedicativus* (valamint ritkábban *mutalívus*) szerepében való használata. Pl. *a legényt katonának viszik*; *vendéggé hini* (BécsiK.); — *fiának fogad*, *nagyra becsülni*, *semmié tartani* (BécsiK.), *barátjának mondja*; — *széppé teszi* (ÉrdyK.), *kazdaggá löttem* (BécsiK.) | osztj. *muřat veja nęri* 'nimm uns zur Frau' Patk. 2 : 170 ; *pämmi nęmәlsajam* 'fünek neveztettem' Pápay Nyelvtanulm. 112 | votj. *soldate mņnņi med įralod* 'wenn du taugttest zum Soldaten' Wichm. 1 : 165 ; *kupeřli potod* 'du wirst ein Kaufmann

sein' uo. 2:57; *mon tonä kışnoliŋ ug başlı* 'én téged nem veszlek feleségül' Munk. 69; *olo äksejle vordışkid-a?* 'vajjon császárnak születtetek?' uo. 225; *bodę kejlę beräktışkäm* 'a bot kígyóvá változott át' VotjSz. 615 | finn: *rupee suutariksi* 'hozzáfog, hogy csizmadia legyen (beáll cs.-nak, tkp. cs.-nak fog hozzá)'; *soulias sotamieheksi* 'alkalmas katonának'; *valittiin kuninkaaksi* 'királlyá választották' Bud. 89; *luulin sinun hulluksi* 'téged bolondnak vételek' uo. 90; *ilma näyttää kauniille* 'az idő szépnek látszik (mutatkozik)' uo. 107 || alt. *aryq-tā polzo, sämiskä pāla! as-tā polzo, köpkö pāla* 'wenns auch mager ist, nimms für fett! wenns auch wenig ist, nimms für viel!' Pr. 1:2; *oruzaq pīdīŋ qyrazy uzunya čyqsyn qylyazy* 'auf des Russen-Herren Acker möge der Halm lang hervorkommen' uo. 229 | csuv. *purmıza ügerdžis* 'bíróvá választották v. jelölték ki' Reg.-Bud. NyK. 2:254; *soldaga badem* 'katonának adtam (hogy katona legyen)' uo.; *ēp ǰōdānā kizē* 'én vőlegénynek jöttem' Mész. 2:306 | jak. *tugu ämiä aŋga ūr* 'etwas für eine Sünde halten (eig. auf die Sünde legen)'; *tusaya tur* 'zum Nutzen gereichen (eig. aufstehen)' Böhtl. 322; *kinini kinäskä da starsynaya da talbattar* 'sie wählen ihn weder zum Fürsten noch zum Ältesten' uo. 323.

Vö. Simonyi MHat. 1:77, 133, 285, 311, 317, Patk.-Fuchs 56, Kara: Ész.-osztj. hat. 62, Munk. VogNyelvj. 106, 193, 235, 263, Beke Vog. hat. 45, Szendrey NyK. 46:107, Beke Cser. nyelvt. 202, 211, 226, Budenz NyK. 13:111, Fehér NyK. 44:178, Setälä Laus.¹¹ 55, Wied. E Gr. 335, Schinkewitsch-Rabŋ. 18-20 stb.

40. La'ívusi szerkezetet találunk a *vmire tanıt, szoktat* jelentésű igék mellett is. Pl. *kezdee ewtel tanoytany yrasnak ysmerelyre*; *fiatal idejében tanuljon hozzá* NySz.; *beletanulni*; *ha reä tanulnäk* Simonyi MHat. 1:158; *hozzá szokik* | zürj *kışşędž pop-geŋir oz velav niemets kile* 'ameddig a pap felesége nem tanul meg német nyelven' Népk. 84; *kutşem remşleę kole veleşni pıle, seleşme-pe i veleşdam* 'amilyen mesterségre kell a fiadat tanítani, olyanra fogjuk is tanítani' uo. 49 | finn: *opin jaustontekoon* 'tanulom a sajtıkészítést (azaz: beletanulok, bele okom)'; *totulan sinun säästäväisyyleen* 'rászoktatlak takarékoságra' Bud. 98 || alt. *slär mänı qatqa ūrädıyar* 'lehret mich doch die Schrift' Pr. 1:117-8 | kaz. *ul tatar telenä öjränä* 'ő tatárul tanul' Bálint 3:110; *kul jazarya eĵälängän* 'a kéz az íráshoz szokott' uo. | jak. *üörän* 'etwas lernen (учиться чему)', *üörät* 'jemand (acc.) etwas (dat.) lehren (учить кого чему)' Böhtl. 322 („mit dem Acc. der Person u. dem Dativ der Sache“ Böhtl. Wb. 47).

Vö. Simonyi id. h., Munkácsi (szerinte „oroszoság“) Nyelvj. 262, Szendrey NyK. 46:107, Fehér NyK 44:192, Budenz FNy.² 98, Böhtl. 322, Salonen 20 stb.

41. Gyakori a *lativus mikor? kérdésre felelő időhatározókban*. Pl. osztj. *attı ǰondas* 'éjjel elilant' Pápay Nyelvtanulm. 31 | zürj. *biđ zavodılčemě čişkalıs sıjes bi* 'minden hozzákezdéskor [hozzákezdésre] perzselte őt tűz' UF. 2:30 | votj. *so arä kulod* 'abban az évben meg fogsz halni' Munk. 1 | finn: *entisiin aikoihin pidettiin täällä iloista menoa* 'az előbbi években (régente) tartottak itt víg eljárást (mulatságot)' Bud. 99 | lapp. *tälëvega polt vuemenä jes arrū* 'télen bizony meg erdőkben lakunk' Halász NyK. 20:209 || ót. *bir-ŋylqa biş-joly süŋüşdimiz* 'en un an nous lutâmes cinq fois' Orkh. Thoms. I N 4; *uqa* 'à l'heure du sommeil', 'pendant qu'ils dormaient' Turcica 89 („on se sert du datif pour désigner le temps où se passe une chose“ Inscr. 176) | uŋg. *qoin ŋyl üčünc ai iki otuzqa* 'im Schafjahre, im dritten Monate, den 22. Tag' Radl. Uig. Sprachdenkm. 1, 1, Salonen 27 |

csuv. (Paas.) *šur-kynne* 'tavasz, tavasszal', *kər-kynne* 'összel', *viššaməš-kynne* (-*kunDan*) 'tegnapelőtt'.

Vö. Simonyi MHat. 1:128, 2:129, Beke NyK. 40:463, 473, A vog. hat 49, Kara. Ész.-osztj. hat. 62, Szendrey NyK. 46:108, Wied. Syrj. Gr. 121, Fehér NyK. 44:194, 202, Klemm NyK. 45:372, Kannisto: Länd. Et.-Hämeen kielimurt. 112, Radl. Inschr. 101, Schink.-Rabγ. 22, Böhtl. 564. §, Salonen 27 stb.

42. Ahogyan a latívusi szerkezeteknél azt észleltük, hogy a fgr. nyelvek gyakran valahová irányulónak fognak fel olyan cselekvést, melyet más nyelvek valahol végbemenőnek tekintenek (a fent említett irodalmon kívül l. még Klemm: Magy. tört. mondattan 163, MNy. 18:14), ugyanúgy sokszor nem mozgást jelentő igék mellett is valahonnan kiindulónak érznek és így ablatívusszal szerkesztett igével fejeznek ki a fgr. és rokon nyelvek olyan cselekvést, amelyet más nyelvek valahol végbemenőnek fognak fel. Közös jellemző vonásuk e latívusi és ablatívusi szerkezeteknek, hogy nem nyugvást, állapotot, hanem elevenebben: mozgást, valahová irányuló vagy valahonnan kiinduló cselekvést fejeznek ki.

Legismertebbek a (*valahonnan*) *keres*, *gvűjt*, *szed*, *fog*, *talál* igékkel kapcsolatos ablatívusi szerkezetek. Pl. *messzünnen ne keressünk ez dologban bizonyságot* (Pázmány); *minem zednek túuissecről zōdōket avag korokrol figeket* (MüschK.) NySz. | osztj. *no, mena mella-sir jara tagivel kēncēda!* 'nun geh und suche in (eig.: aus) irgend einem anderen Orte!' Patk. 2:108 | vog. *tūli ūr-sajnal, tūli pum-sajnal*, — *juw-lēnə nīr-saw tūl voss kinsīā'n, juw-lēnə pum saw tūl v. k. sim-taləx nāsān pūl tūl voss χāntiāln* 'elrejtő cserje mögül, elrejtő fű mögül, — a megenni való vesszőbimbót onnan hadd keressék, a megenni való fűbimbót onnan hadd keressék, a szívcsúcsra való izletes falatot onnan hadd találják' Muok. 1:90 (azaz „vadászattal szerezzék élelmüket“ uo. 237) | zürj. *šéšša kutisnū koršnū vaiš* 'azután a vízben kezdték (őket) keresni' Népk. 126; *me gortiš ēkli zev una gul* 'én hazulról nagyon sok legyet szedtem össze' Szöv. 179; *kerkaiš tšeri ponda hījnū* 'a szobában halat fogok majd' uo. 204; *mij karis adžijun?* 'mit láttál a városban?' uo. 34; *kumšid ūnēm ez šur* 'a magtárban semmit sem találtak (a magtárból semmi sem akadt)' uo. 100 || szag. *qaidan tabarbys?* 'wo werden wir sie finden?' Pr. 2:61; *čazydan tapqan turmazay Ai Möktö poldy* 'sein auf der Steppe gefundener jüngerer Bruder war Ai M.' uo. 5 | kojb. *raq emästän tabardjvq* 'er hätte sie bald (tkp. 'messze nem levőből') gefunden' uo. 282; *pazyqnə pit körüb-odurar* 'auf deinem Kopfe wird sie Läuse suchen' uo. 327 | karacs. *q'aidan t'aptiq buqadar mülnü* 'wo hast du so viel Habe gefunden?' Pröhle KSz. 10:289 („In der Bedeutung 'irgendwo etwas finden' wird t'ap- mit dem Abl. konstruiert, wie das finnische *löylää* mit dem Elat.“ uo. 291) | csuv. *āslə ūləxran tūpremer* 'a nagy réten találtuk' Mész. 2:63.

Vö. Simonyi MHat. 1:31 s kk., Beke NyK. 43:248 s kk., Fuchs KSz. 15:316, Klemm Magy. tört. mondattan 159, Szendrey NyK. 46:94, Budenz FNy.² 107 stb. (Vö. még Németh NyK. 47:66.)

43. Elterjedt ablatívusi szerkezet a *vásárol* (vesz) *valahonnan*. Pl. zürj. *šes nēbas tevar* 'ott (tkp. onnan) árut vesz' Szöv. 158; *lavkaš boštis laz* 'a boltban (tkp. -ból) egy laz-t vett' (kézirati gyűjt.) | lapp: *sō aččij tuhte parnie mennet marhueste vīnep oāstet* 'a legénynek el kellett mennie a vásáron pálinkát venni' Hal. 3:76 || mis. *bazardin alyan əšlijām* 'mein Pferdegeschirr, das auf dem Bazar gekauft ist' Paas. 17; *Kazandin alyan illər-bürkənnə* 'die Kräusel an demer Lammfellsmütze, die in Kasan gekauft ist' uo. 62 | adak. *čaršydan remezanlyk jay*

bal aladżak 'er wird im Bazar für Ramazan Fett u. Honig kaufen' Kúnos 67 | csuv. *tšembərđėn ilnə űur jāvlek* 'Szimbirszkben vett fehér kendő' Mész. 1 : 12.

Az irodalmat l. 42. alatt.

44. Ablativusba teszik a fgr. és a török nyelvek a *merre?* kérdésre felelő helyhatározókat, amelyek tehát azt fejezik ki, hogy a cselekvés *valami mentén*, *valamin végig* (prosecutivus) vagy *valamin át*, *valamin keresztül* (transitivus) történik. Pl. *sokat siketsėgre vėvėn, fűled mellől kel bocsálanod* (Pázm.) (vö. *fű'em mellett bolsáalom* PPB.), *mynd kyk onnan mwlnak vala* 'praetereuntes' JordK. 447; *utól erte, utól jár vagy mást hátul követ* NySz. | osztj. *uas-numbi ęwłt manda pidəs* 'a város fölött kezdett menni' Pápay Nyelvtanulm. 120; *urntləqən oqən numbi ęwłt lwkədə* 'a forgácsokat a fejed fölött hajtsd el' uo. 107; *ləy kudel ęwłt sellta manləm* 'aztán köztük megyek el' uo. 140; *āwəq ęāt āwəl ewjłt űidi ęlltaleu* 'az ajtós ház ajtaján így bocsátjuk ki' Pápay Népk. 159 | volj. *korka đjwli kys miskilloz* 'ein Schneeschuh gleitet über das Hausdach herab' Wichm. 2 : 19; *Kuzon uramti potėkəm* 'midőn Kazán utcáján elindultam' Munk. 205; *oātiz pjsa, uknoātiz polsa* 'bemenvén az ajtón, kimenvén az ablakon' uo. 235; *kiń kińliś ortčiz?* 'ki haladta túl a másikat?' uo. 91 | finn: *tulin kuormien vāhstā v. vāhltā* 'eljöttem a terhes kocsik között át' Bud. 111; *lintu lensi akkunasta huoneesen* 'a madár beröpült az ablakon át a szobába' uo. 96 || kt. *bir kün tamuy üzäsindın kädžär ärdım* 'eines Tages flog ich über der Hölle hin' Schink.-Rabç 38; *bizni ašyn joldyn Mäkkägü kim bašlayı?* 'wer führt uns nach Mekka auf einem anderen Wege?' uo.; *bir qabuđdyn kirdim bir qabuđdyn džyqa turur-mn* 'durch eine Tür bin ich eingetreten, durch die andere gehe ich jetzt hinaus' uo. („Im Ablativ steht der Ort, der Platz od. der Punkt, durch welchen hindurch od. an welchem vorbei, über den hin die Bewegung erfolgt“ uo.); *tilinqđın ęyyarma jaraqsys sözün* 'bringe über deine Zunge kein unschickliches Wort' QB. 17 : 17 | szag. *eziklėn pir kizi kir-kel-tır* 'durch die Tür tritt ein Mensch ein' Pr. 2 : 169; *teziklėn qys körzö* 'als das Mädchen durch das Loch sieht' uo. 73; *män arqarqnaq qarap čörömün* 'hinter dir her werde ich nachschauen' uo. 51; *saryg talaidaq syqly* 'er kam über das gelbe Meer' uo. 211; *ertlilər pu löyädəq* 'sie gingen bei dem Stumpf vorbei' uo. 226 | oszm. *deñizden jürümek, deñiz jüzinden j.* 'aller par mer, naviguer; zur See gehen, schiffen' Zenk. 971; *deñizden gitmek* 'zur See reisen' uo. 737; *köprüden üç kişi gečifor* '3 személy kél at a hidon' Kun. 2 : 165; *aralarından kara kedi gečti* 'köztük fekete macska haladt át (haragban vannak)' Kún. OTNy. 330 (l. Vámbéry NyK. 1 : 274, Mészáros KSz. 8 : 142); *bir kulajından gıder, birinden ękar* 'az egyik fűlén át bemegy, a másikon kijön' Kún. Tör. nyelvk. 1 : 152; *janyndan gečmek* 'an ihm vorbeigehen' Zenk. 738.

Vö. Simonyi MHat. 1 : 322, Beke NyK. 41 : 241, Nyr. 55 : 45, Wichmann FUF. 16 : 152, Schrieffl KSz. 13 : 311, Bang KOsm. 1 : 40, Munkácsi KSz. 18 : 140, Böhtl. 326, 329 stb.

FERTŐ, FÜRDIK, FÖRMED, FÖRTELMES.

Írta: Erdődi József.

Anonymus «iuxta fluuium *Bolotun*» jelölésével kapcsolatban Melich János megemlíti (MNy 25:296), hogy a *Fertő* (t. i. tó) is előfordul 'folyó' jelentésben: «iuxta fluuium *Fertow*» (1318, Csánki III:683) és «de fluuiio *ferthoe*» (OkISz 1529). Ezt megtoldhatjuk még egy adattal: «Usque ad fluvium *Zaz ferthew* vocatum» (Tetes határában, Borsod m. 1447. SzegF. 3:239). Ha az OkISz adatait áttanulmányozzuk, akkor azt látjuk, hogy *fertő* szavunk nemcsak tó- vagy folyójelentésű lehet, hanem lehet az még sok más is. Lehet az 'rét', pl. In pratis wlgariter *Fertheu* appellatis» — Ad praetum *Ferthonadfelde*. Lehet az mocsaras hely: «terras paludosas wlgó *fertew* appellatas», vagy csak vizesen csicsogó hely: «attigissent... locum aquosum Thewlges-*ferthew* nominatum», vagy csak agyagos, tapadós, sáros hely: «Ad locum lutosum wlgó *ferthew*» (OkISz) és tó: «iuxta quendam lacum paludosum... *Ferthew* seu *Thow* vocatum (Iványi—Erdődi: SzegFüz. 3:235). Így a *fertő* (*ferté*) szó jelentése első pillantásra nagyon változatosnak látszik, mintha egyaránt jelentene tölgyes helyet, vizes rétet, folyót, tavat és mocsarat. Azonban, ha ezeket a kapcsolatokat közelebbről megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy a különböző fogalmaknak közös jelzőjük van: 'paludosus, aquosus, lutosus'. A *fertő* szó tehát nem a rétet, folyót, tavat, tölgyest jelöli, amint ezt a latin szöveg alapján gondolhatnók, hanem ezeknek csak jelzője. Ez a jelző eleinte csak a jelzett szóval állt, tehát *fertő rét*, *fertő mocsár*, *fertő tó*, *fertő folyó*, *fertő hely* kapcsolatokban. Ezekből vált ki aztán jelentéstapadással a *fertő* köznévi 'ingoványos, sáros hely' jelentésben. Végül pedig a köznévből tulajdonnév lett: *Fertő*. Vízirajzi megjelölések jelzőiként használt melléknévi ige-nevek sok más esetben is önállósultak, pl. *lábbó*, *libegő*, *gázló*, *duzzogó*, *zubogó*, *csurgó*, *súgó*, *haló*, *kalló*, *forgó*, *tekerő*, *gübbenő*, *sikató*, *enyhe*, *ivó*, *itó*, *itató*, *folyó*, *rúgó* és *zúgó*. Ezek valamikor mind jelzők voltak, pl. *zubogó víz*, *haló ág*, *enyhe hely* stb. és csak aztán váltak ki jelentéstapadás révén önálló főnevekként. Így *fertő* szavunk is eredetileg melléknév volt. Eredeti jelentése 'ingoványos, pocsogós, iszapos, majd iszapos, ingoványos hely, dágvány', (V. ö. N. *fertő* 'ingovány, amely a leapadt víz helyén marad', Sopron m. MTsz; 'sáros hely az itató helyeknél', Herman O: Pásztorok 267; 'pocsolyával telt gödör v. árok', Csüry B.: Szamosháti szt.). De a *fertő* nem mindig iszapos, nyáron kiszárad: 'időszakos tó, mely nyáron kiszárad'. Végül nemcsak időszakos állóvizet, hanem 'nadas állóvíz'-et is jelöltek a *fertő* szóval, még ha ez a *fertő* nem is szokott kiszáradni. A szó mai általános jelentését (a földrajz műszavaként) Strömpl Gábor így határozza meg, Helyneveink vízrajzi szókincse c. cikkében (Hidr. Közl. IX., KNy 9): A *fertő* (*ferté*) «a tótól különbözik. Vize sekély, felszíne csak itt-ott nyílt, partjain sűrű nádbozót, mely a sekély vizekbe helyenként mélyen belenyúlik. A *fertő* eszerint nem tó, a tó meg nem *fertő*. A kétféle és határozott szó miatt nem szabad *Fertő-tavat* mondanunk. Nem tó a Velencei-tó sem, hanem *Fertő*, ahogy hajdan nevezték.»

Az eddigiek alapján tehát feltehetjük, hogy a *fertő* főnév alapjelentése 'iszapos hely (terület)' volt. Ebből fejlődött aztán a *Fertő* tulajdon-

név, amely több «tő»-nak volt a neve, így pl. jelölte a Neusiedler See-t, a Velencei-tavat, a Vértesalja tavat és más állóvizeket (FtSz). Így van Szeged környékén *Gyevi-Fertő* és *Fertő-tő*. Nyár derekán mindkettő részben kiszárad. Miként a Fertő alapjelentése ‚mocsaras’ volt, úgy a *Balaton* neve is eredetileg ‚ingoványos’ jelentésű volt. (Beke: FUF XXIV:258).

A *fertő* ~ *ferté* főnév melléknévi *fertős* ~ *fertés* származéka szintén ‚paludosus, coenosus, schlammicht’ jelentésű volt (OklSz.), de később jelentéstapadás következtében ez is főnévvé vált, pl. Ad lacum Gyz-noufertes vocatum in quo aqua pluuiialis stagnare cousueuit (1267—1380), Iuxta quendam locum volgo fertews vocatum (1379). A nép nyelvében a *fertős* szónak e főnévi jelentése maradt meg: ‚volutabrum porcorum’, pl. *Diznőfertős* (Ethn. XI., 1900:9).

A *fertő* szó azonban hangátvetés révén a *fetreng* szóval is összefügg (Budenz MUSz 533). Ebből pedig az következik, hogy *legrégebb* jelentése nem ‚sáros, iszapos’, hanem ‚olyan hely, hol állatok fetrengtek’, esetleg ‚olyan mocsaras hely, ahol ember és állat mélyen süllyedt a sárba és csak henteregve tudott előbbre jutni, vagy ahol az állatok hűsülés céljából belefeküdtek a sárba’. Valamiként *gázló* az a hely, ahol át lehet gázolni, *kelő*, ahol át lehet kelni, *lábó*, ahol át lehet lábolni, *fertő* is az a hely, ahol fetrengeni lehet, vagy kell.

A *fertő* szó családjába tartozik a *fürdő* (N. *férédő*, *firedő*, *förödő*) is (Nyr 48:8, szerk. megj.). Régebben valószínűleg ez is iszapos helyet jelentett, de olyant, ahol a beteg sárban hentergett, hogy egészségesebb legyen. Ezért fürdés a «pöstényi fürödés», melyet egy lovas ezredből való százados (Gvadányi) mesél el versekbe foglalva az 1787. esztendőben. Így írja le a fürdőt:

«Két köz fürdők vannak ez előtt munkálva,
Áll az kerületek deszkákból tsinálva,
Ezekbe bé ülhet minden Szegény, ’s árva,
Heverhet fenekén a’ fekete Sárba.»

[Kiadta Mészöly Gedeon, 13. l.]

Az enyhülést keresők a *förtő*-ben (Kassai: Szókönyv II:188) (*fördő*-ben), iszapban hevernek és forgolódnak, mint a disznók a sárban. Valószínű, hogy a mai értelemben vett (tisztálkodás céljából történő) fürdés nagyon későn terjedhetett el a nép körében. Hiszen ismeretes, hogy még a 18. sz.-ban is alig tisztálkodtak a felsőbb társadalmi osztályok, nemcsak nálunk, hanem még Franciaországban sem. A nép egy része még ma is alig fürdik. Illyés Gyula írja is a Puszták népe c. munkájában: ha valahol teknőt készítenek elő, vizet melegítenek, ott nagy dologra készülnek, ott ráolvasás lesz. A fürdés a fiatalsághoz illő hancúrozás, nem az idősebbjéhez. — Erre emlékszem én is: a Szilas-patakban éveken át nem láttam idősebb földművelőt fürdeni, csak a lovakat fürdették esténként. A gyerekek 14—15 éves korukig fürödtek, ez is inkább játékot, mint tisztálkodást jelentett.

Ügylátszik, hogy a régi nyelv megkülönböztette a fürdést és a mosdást. Így Zsuzsánna, midőn a zsidó vének szépségét kilesik, nem fürdik,

hanem mosdik. Susanna «*akara megmosdani a gimölcs kertbe*» (BC. Dániel 13, 15), a latin fordításban *lavari* áll. «*hog mosgyam meg*» = ut laver (Ibid. 13, 17), «*mosgyál meg*» = lavare (Ibid. Ruth 3:3). A későbbi fordítások ugyanezen részeknél a *fürdik* igét használják, mely ekkor már tisztálkodásra vonatkozott. Hogy a *fürdik* és *mosdik* nem azonos jelentésű, mutatja a Königsb. Tör. *furiscte musia*, v. ö. Érdy C. 642 b. *fejüket mosta és ferezttötte* (NySz) páros kifejezései: az ilyen kifejezésekben jelentés szempontjából közelálló, de nem teljesen egyenértékű tagok kapcsolódnak. Azért más a fürdés, mint a mosdás, mert a fürdés folyamatának lényeges jellemzője a csapkodás, forgolódás.

A *fürdik* – *fürdik* igének első jelentése tehát: ‚sus se volutat in volutabro’. Innen ‚se volutat in balneo’ (Kassai: Szókönyv II:188, id. Budenz MUSz 535) ‚se lavare in toto corpore’. A mai köznyelvben *fürdik* már csak ‚baden’ jelentésű, de régi ‚forgolódik’ jelentését, melynek elsődlegességét nyelvészeink elfogadták (EtSz), a következő adatokkal támogathatjuk még:

A porban szárnyát rázogató, forgolódó verébre azt mondjuk, hogy *fürdik*. Ugyanígy *fürdik* a hal Balatonbogláron, midőn a vízből hirtelen mozdulattal kiugrik. De máskor is *fürdik* a hal, t. i. mikor ívik. A Velenicei-tónál (-fertőnél) mondotta a tóbíró Hermann Ottónak, hogy a *hal fürdik* (= ívik, Herman: Halászat könyve II : 787). Keszthelyről is följegyezte ezt a szót Herman: a *hal megfürödi a fücsomót* = rárakja ikráját. Ennek megértésére vegyük elő Brehmet és nézzük meg, mit írt Az állatok világának VIII. kötetében a halak ivásáról:

«Az ivási idő feltűnő változást okoz a halak életmódjában; a szaporodási vágy meglepően izgatja őket; ilyenkor a békés harciassá, a lusta fűrgévé válik.» Később a pisztrángról: «A *pisztráng* sekély mélyedést váj farkának ide-oda csapdosásával s ebbe rakja le ikráját, mire ott terem a tejeshal is, hogy megtermékenyítse őket; a *lazacfélék* más fajai páronként úsznak, hasukkal egymásfelé fordulva magasan kivetik magukat a vízből, miközben egyszerre bocsátják ki az ikrát és a tejet; a *csukák* ivásközben egymáshoz dörzsölődnek és csapkodnak farkukkal; a *sügér* és egynémely rokona vizi növényekre, fára vagy kövekre tapasztja ikráját...» (17. és 19. l.)

«Az ikrás halak ilyenkor kemény tárgyakhoz, kövekhez, fadarabokhoz vagy nádhoz szorítva testüket nyomják ki ikrájukat, melyet a nevezett tárgyakhoz erősítenek.» (A *sügér* ivásáról p. 40.)

Élénkebb leírást ad Herman Ottó: «Némely fajok, különösen a nemes halak hihetetlen erővel ostromra kelnek az akadályok ellen, aminők a víz-esések, zsilipek, zúgók stb. s különösen a hím halak, melyek karcsúbb testükről ismerhetők fel, tüzeskednek, megfélelmezve óvatosságról, fájdalomról, mindenről.» (i. h. 629.) «Az *ívó hal* — népiesen szólva — pergelődik, vagyis fészkelődve egymáshoz dörgölődzik; a mennyire megfigyeltem, a hím hal mindig azon van, hogy saját hügygyójával minél jobban közelíttesse meg a nőtényét, sőt a pisztrángnál érintésre is törekszik.» (u. o. 630.)

A hal ivása tehát állandó izgatott mozgás, s ezért jelöli ezt a nép a *fürdik* szóval. A *für-* / *für-* > *für-* / *für-* tőnek az alapjelentése nem szabályos körmozgás (v. ö. *fertengek* ‚volvor’ MA. MNy X:119), hanem mozgo-

lódás forgással egybekötve. Így a *fireg-forog*, *sürög-forog* ikerszavak sem jelölnek periódikus körmozgást, hanem forgással egybekötött, lelkes ideoda szaladgálást. Úgy látszik a *fetreng* 'forog' jelentése még megvolt a 18. sz. végén. Gvadányi Falusi nótáriusában (9. rész) a következőket olvashatjuk:

«Az én iffium is közöttök fetrengett,
Egy csinos lyánkával mint többi kerengett.»

Az ifjú u. i. «voltzeris»-t járt:

«Voltzen kalló tesz, természete ennek
Szüntelen forgani, mint malomkeréknek,
Kallótáncz ez tehát, mellybe keringenek.»

A veréb nemcsak a porban fürdik, hanem akkor is, midőn szüntelen mozgolódásával kitúrja a kendert: «*kifērēdték* a verebek a kendert a földből» (MTsz.). Önmagát is kihúzhatja az ember, bár nem a földből, hanem a munkából húzódozással innen-onnan előrángatott kifogásokkal: «*kifürdi magát a teher alól*» (Debrecen, MTsz.). A fenti példák mutatják, hogy a *fürdik* szó jelentésében az uralkodó képzet eredetileg a mozgás volt. Csak később lépett a mozgás uralkodó képzete helyébe a tisztálkodás képzete. A tisztálkodásra használt fürdőn kívül van még más *fürdő* is vizeinkben. A zuhatagok és sellők alatt örvénylő víz, illetve a víz örvénylése által vájt mélyedés, katlan, gödör ugyanis a nép nyelvében szintén *feredő* (Strömpl id. m. p. 8.). A fentiek után könnyen kitalálhatjuk, hogy az ilyen hely is a víz forgó, örvénylő mozgása miatt kapta a *feredő* nevet. Más elnevezései is ezt mutatják: *kalló* 'forgó', v. *gübe*, *göbö*, *gübő*, *gübü* (v. ö. *gubancolódik*, *gubás* v. ö. *guba*, *gubó*) *gübbenő* (v. ö. *gubaszt*, önmagába görbül).

Megfigyelhetjük, hogy a szabályos *p > f*-hangváltozás nem minden esetben ment végbe, némely hangutánzó és hanggal festő szavunk nem *f*, hanem *p* hanggal kezdődik (Mészöly Szegedi Füz. 1:221); hangutánzó, ill. hanggal festő voltuk magyarázza meg, hogy fgr. *p*-vel kezdődnek. Nem hiszem, hogy *por*, *para*, *paraj* szavak *p* je ősi eredetű, mert jelentésükben nincs oly érzelmi érték, amely miatt a *p > f*-hangváltozás hatása alól mentesülhettek volna. Én most olyan fgr. eredetű szavakra kívánok rámutatni, amelyek affektív jelentésük miatt két alakban találhatók meg nyelvünkben: az egyikben szabályosan *f*-hang van, a másikban a finnugor *p*-hang őrződött meg. 1. A hal *pergelődve* 'forgolódva' ívik, Saród ősi halászati szókinéséből (Herman: Hal. könyve 820), v. ö. *firég-forog* 'forgolódik', de *perreg* 'zúgva forog', ehhez *pergő*, *pörge*, *pörgő* 'orsó'. *Förgetyü* mellett van *pörgetyü*, *fürgéhez* (l. Beke Nyr 40:294) kapcsolódik a *pörge* 'kerek', *pörget* 'forgat'. N. *pörtet* 'úgy hajítja a botot, hogy forogva repül' (vog. *pèri* 'csavar', *päri* 'gurul'), *ferdit* mellett áll *perdit* (vog. KL. *pèriti* 'fordít', AL. 'forgat' NyK 25:336, É. *përëmtaxti* 'fordul' VNGy 3:82, 385) és *fireg-forog*, *sürög-forog* mellett *serte-pertél*. 2. A *pukkan* és *pukkad* vogul megfelelői *pokat-*, *pokl-*, *pokop-* 'hasadoz' (Szinnyei NyH⁷ 149), mellette áll *fakad*. (V. ö. vogul *pukmäti* 'fölpukkad' NyK 25: 344, *pokati* 'fakad' VNY 1:8, finn *pakku-* 'megrepedni', l. még EtSz. 3. A vogul *pur-tőnek* szabályosan *forr* 'fakad', *fortadás* felel meg. Mellette *p* szó-

kezdettel áll: *porsanás*, hangátcsapással *pörsenés*, *pössenés*, *kipërseg* ,ki-pattogzik'. Valószínűleg idetartozik *felförmed* ,haragra lobban': N. *për-med*, *perjed* ,éled a tűz, mozogni kezd', *përmeszt* ,tüzet gyújt, (tej) föl-forral'. 4. A *p~f*-párok közé sorolom még a következő alakokat: *pës*, *pös*, ,húgy', *pos* ,árnyékszék' (Székelyföld), szegedi *pössent* ,urinál', *posz* ,fing', *posz-gomba* ,pöfeteggomba', de *fos* ,húgy', *fos(-ik)* ,hugyozik', v. ö. vog. *poxt* ,Dreck Kot'. 5. A nép nyelvéből veszem a következő párokat: *foszlik* és *poszátlik* ,szétszóródik', *foszt* és *poszátol* ,szétszór, szétüt, el-pocskol', tollat *foszt* és kendert *poszkonál*. 6. Talán ilyen kapcsolat van a *féreg* és *perge* ,kukac' között.

Úgy vélem, hogy a *p~f*-váltakozást látva, nem kell arra gondolnunk, hogy ezek az alakok különböző előmagyar vagy ugor nyelvjárások párhuzamosan fennmaradt ősi emlékei. Sem a *p~f*-, sem a *k~h*-kezdetű (pl. *hunyni*, N. *kumni*) azonos eredetű alakokat látva nem kell ehhez a megoldáshoz fordulni. A kifejezésérték magyarázza meg, miért őrződött meg a zárhanggal kezdődő alak.

Nézzük még meg a *fer-* tő családjába tartozó szavak jelentésváltozását (evvel Budenz MUSz 533, Beke Nyr 40:294, 48:8 és az EtSz) foglalkozott már). Azt hiszem, idetartozik *förmed* ,haragra lobban', mert pl. *tergeteg* szavunk nemcsak a forgószelet, hanem az indulatos embert is jelöli. A *förmed* és *füremit* ,frissen indít' (MTSz) kapcsolatát megvilágítja az *indul*: *indulatos* jelentéstani viszonya.

Hogyan keletkezett *fertelmes* szavunk ,rút, undorító' jelentése? — A ,sár, iszap' jelentésű főnevek jelentéséből halászzattal és földműveléssel foglalkozó népek nyelvében ,piszok' jelentés fejlődik. Így a szláv eredetű *mocsár* jelentése ,iszapos hely', de ehhez a tőhöz tartozik *mocsok* ,piszok' jelentésben. Ugyanígy *ondokság* első jelentése ,ingoványos hely' (Gyöngyösi szótár tör., 16. sz. első fele), de későbbi jelentése ,foeditas' (Calep. 16. sz. vége), *undokit* pedig a. m. ,bepiszkít'. A rokonnyelvekben is találunk ilyen jelenváltozást: osztják *meγ* ,Erde', *meγ-rāw* ,Schmutz, Schlamm' stb. I. Paasonen Ostj. Wb. 1204, 1304, 3009. De nemcsak testi, hanem lelki piszokról is lehet szó, ez a jelentésfejlődés következő állomása: vog. A. *vāseγ* ,Schmutz', Sz. *vāsēγ* ,Kot', de *viksēm* ,abscheulich'. Így magy. *undokság* 1., ,sáros hely' → 2., ,piszkos hely, piszkosság' → 3., ,rútság' → 4., (elvont értelemben) ,piszkos, erkölcstelen dolog'. Ugyanígy *fertöz* ,sárral bepiszkít' → ,piszkot, betegséget átvisz' → ,lélekben fertöz meg'; *fertőzet* ,tisztátalanság' → ,berútítás' → ,lelki megfertőzés' (v. ö. ,fertőzet, berútítás' *förtőzet* ,szeplő, tisztátalanság' Csüry MNy 23:164). *Förtelēm* szavunk is ugyanezen jelentésváltozáson ment át: bár a *fertő* szóval függ össze, régi tárgyi jelentése teljesen elavult és a köznyelvben ma már csak elavult jelentésében ismeretes.

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk 1., a *fürdő* szó a *fertő* szó családjába tartozik; 2., *fürdik* eredeti jelentése ,forgolódik' volt; 3., ebben és más szócsaládokban előforduló *p~f*-szókezdet párhuzamos megjelenése a szó affektív jelentésértékével függ össze; 4., a *förtelmes* szó jelentésváltozása a magyarság lápi és földművelő életével függ össze.

IRODALOM.

Magyar Népnyelv. A debreceni Tisza István tudományegyetem magyar nyelv-kutató intézetének évkönyve. Szerkeszti Csúry Bálint. Debrecen, 1939.

A magyar népnyelv tanulmányozásának évtizedek óta elhanyagolt területén néhány év óta örvendés munkásság, élénkség indult meg. Csúry Bálint buzgóságából a debreceni egyetem magyar nyelvtudományi tanszéke mellett magyar népnyelv-kutató intézet is működik. Ennek első bemutatkozása ez az évkönyv. Csúry eddigi munkássága, különösen Szamosháti Szótára és közreműködése Wichmann moldvai csángó tájszógyűjtésének kiadásában, bizonyítja, hogy megvan benne az ügy szeretete, lelkesedés és teljes felkészültség egy ilyen széleskörű munka vezetésére. Egy magyar népnyelvi atlasz munkálatainak megindítására, sajnos, úgy látszik, még mindig hiába várunk. De ennek az első magyar népnyelv-kutató intézetnek munkássága talán biztatólag fog hatni a többi egyetemre, hogy hasonlóan szervezett munkássággal szolgálják a magyar nyelvjárások ügyét. És közös erővel, megfelelő anyagi támogatással valamikor mégis csak hozzá lehet majd fogni a nyelvatlasz megteremtéséhez.

Ez az évkönyv azt mutatja, hogy az intézetben több irányú munkásság folvik. Egy-egy kisebb vagy nagyobb terület nyelvének vizsgálata egy valamely érdekes nyelvi sajátosság szempontjából: A felső nyelvállású magánhangzók időmértékének vizsgálatával foglalkozik Csúry Bálint a szamosháti, Végh József a békési nyelvjárásban; a mássalhangzók ikerítődését vizsgálja Szabó István a békési népnyelvben; Szabó F. Attila a bábonyi népnyelv igealakjait tárgyalja. Kisebbségi közleményekben számolnak be egy-egy népnyelvi sajátosságról: Marton Gyula a zártabbá és nyitottabbá válást figyelt meg az ördögösfüzesi nyelvjárásban, Balassa Iván Szerp helyneveit gyűjtötte össze, szógyűjtést közöl Óbástról Kovács István, szó-

veggyűjtést Felsőörből Imre Samu; tárgyi néprajzzal foglalkozik Nagy Jenő (magyarvalkói válfőminták). Külön kell kiemelni Bartha Katalin beszámolóját a szlavóniai magyarokról tett tanulmányútjáról. Nagy érdeklődéssel várjuk a négy szlavóniai magyar falu nyelvjárásának teljes feldolgozását. Több mint negyven éve, hogy rövid ideig ott jártam közöttük és megfigyelhettem szókincsük és nyelvük régieségét. Azóta senki sem foglalkozott velük. Pedig ez a kis nyelv-sziget maradványa a nagy egységes alföldi nyelvjáróterületnek, melyet a török dúlás megszagattott és részben elpusztított. Bartha Katalin több ízben és hosszabb ideig tartózkodott közöttük, tehát joggal várhatjuk tőle ennek az elszigetelt magyarságnak nyelvi és néprajzi feldolgozását.

Minden népnyelvi kutató munkásság számára példaadásul szolgál a finnek munkássága ezen a téren. Erről Bakó Elemér közöl alapos és érdekes ismertetést.

Minden népnyelv-kutató intézetnek külön helyi feladatai is vannak. Ilyen feladatot is tűzött az intézet elé Csúry Bálint: a debreceni eredeti cívisnyelv szókincsének szótári feldolgozását. Igaza van abban, hogy ez a magyar nyelvjárásbúvárlatban egészen új cél. Annál nagyobb érdeklődéssel várjuk a munka megvalósítását.

BALASSA JÓZSEF.

Dr. Fülöp Kálmán és Ács Albert: Kik voltak a székelyek? Budapest. 1939.

A kötet első fejezete rövid áttekintése a székely kérdés irodalmának Anonymustól napjainkig. Ez a vázlatos felsorolása az eddigi véleményeknek mutatja, hogy mennyi találgatás, bizonytalanság és mily kevés bizonyosság kapcsolódik a székely név és nép eredetének fejtegetéséhez. A kutatók a székely szót majd népnévnek, majd foglalkozásnévnek (erdőőr, határőr) tartják. Származásukra nézve majd a

besenyők egyik ágának, majd kabar-kazár vagy tatár utódoknak vagy hún-avar töredéknek tartották. Újabban Hóman Bálint szerint a székelység hún származású, zárt tömegben megtelepült idegen nép vagy törzs volt, amely megtanulta a magyar nyelvet; Németh Gyula török eredetű népek tartja a székelyeket. Ezekkel a sokfelé elágazó véleményekkel szemben a szerzők Karácsonyi Jánosnak a véleményét fogadják el és igyekeznek újabb adatokkal támogatni. Karácsonyi három munkájában foglalkozott a székelyek eredetével és arra az eredményre jutott, hogy a székelyek három nemzet fiaiból, a gepidából, magyarból és orosz-szlávból verődtek össze. Ezt a gondolatot igyekeznek bővebben kifejteni a szerzők. Tehát szerintük a székely név nem foglalkozást, nem külön társadalmi rendet, hanem külön etnikumot jelentő népnév volt. A *székely* szót a gepidák *Sicobetes*, *Sikobod*, *Sikibod* stb. nevével próbálják egyeztetni. Szerintük a székely-gipédek lassanként «elmagyarosodtak a székely szervezetbe tartozó keleti magyarsággal való hosszas együttélésük következtében» és beleolvadtak az őket körülvevő magyarságba, «nevüket azonban örökségképpen átadták azoknak a magyaroknak, akikbe ők maguk fajilag felolvadtak.»

Nem hisszük, hogy Karácsonyi János elgondolásának ez a lelkes támogatása meg tudja dönteni a régebbi, valószínűbb elméleteket, amelyek közül még egyik sem tudta végleg lezárni a századok óta folyó vitákat.

B. J.

A. O. Väisänen: Untersuchungen über die ob-ugrischen Melodien. Eine vergleichende Studie nebst methodischer Einleitung. (Suomalais-ugrilainen Seuran Toimituksia LXXX.) Helsinki 1939. 8°, 207 l.

A. O. Väisänen, a kitünő finn zenekutató, ebben a kötetben részletes elemzését adja a két éve kiadott s e folyóirat hasábjain is ismertetett Karjalainen-Kannisto-Väisänen-féle osztják-vogul dallamgyűjteménynek. Egyben sorra-

veszi és behatóan taglalja a rendszerezés elveit; főleg a ritmikában jut finom és érzékeny megkülönböztetésekig, részben az eddigi népzene-kiadványok elveinek összefoglalása alapján, részben azok önálló továbbfejlesztésével. A melódiákat ritmus, dallam és forma szempontjából, három nagy fejezetben vizsgálja, majd belső szerkezeti sajátosságait teszi szóvá s végül más népek dallamkincsével veti egybe. A szöveget 53 táblázat, 41 dalszövegekből vett szemelvény, 3 függelék, egy dallam-melléklet és egy térkép egészíti ki.

Zoltai Lajos. Meghalt Debrecen-

ben, élete 79. évében. (1939. VIII. 29.) *Zoltai Lajos*, a városi Dérimúzeum ny. igazgatója, a debreceni tudományegyetem tiszteletbeli doktora. Zoltai nem volt nyelvtudós, de a magyar nyelvtudomány mégis a maga halottjának tekintheti. Zoltai tudniillik Debrecen és környéke multjának búvárlása, a debreceni polgári és népi élet leírása közben tömérdek nyelvtörténeti és népnyelvi anyagot hordott össze, amelynek akár a nyelvtörténeti, akár a tájszótár rendkívül nagy hasznát veheti, annyival inkább, mivel Zoltainak, mint minden tekintetben lelkiismeretes tudósnak az adatai teljes hitelt érdemelnék.

K. A.

Könyvek és folyóiratok.

Karácsony Sándor: A magyar észjárás és közoktatásunk reformja. Exodus kiadás, 1939.

H. Paasonen: Mordwinische Volksdichtung. Herausgegeben und übersetzt von Paavo Ravila. II. B. (Suomalais-ugrilainen Seura. 1939.)

G. J. Ramstedt: A Korean Grammar. (Suomalais-ugrilainen Seura. 1939.)

Bakó Elemér: Hangtani tanulmányok. A debreceni ref. kollégium tanárképző intézetének kiadása.

N. Bartha Károly: A debreceni gubacsapó cég. Debrecen. Studium.

Dr. Gunda Béla: 1. A gyűjtögető gazdálkodás. 2. Az elvetett búzától a kenyérig. Budapest. Néprajzi Múzeum. 1939.

Gyulavári Arató Kálmán: Bodrogköz mesevilága. Kiadja az Or-

szágos Református Szeretetszövetség.

Magyar Könyvszemle, 63. évf. okt.—dec. Tartalmából kiemeljük: Kniewald Károly: A Pray-kódex tartalma, kora, jelentősége.

MAGYARÁZATOK.

A rádió s a Körös-Körösök. Dicséretes munkát végez a rádió, amikor «Édes anyanyelvünk!» címen sorozatos előadásokat tart a jó és helyes magyarság védelmében a hallgatók részére, de éppen olyan dicséretes dolog volna, ha feladata körébe vonná a helyes magyar kiejtést is s ennek érdekében szigorú utasításokat adna ki a beszélők, jobban mondva a saját bemondói számára.

Különösen arra figyelmeztethetné őket, hogy tegyenek különbséget a folyó Körösök és a város Körösök közt. A vízállásjelentő figyeljen arra, hogy a Körös-folyót, akár Fejér, Fekete, Sebes avagy éppen Egyesült Körös, mindig két rövid ö-vel kell ejtenie, mint ahogy ejtjük ezeket a szavakat: *köröm*, *vörös*. Viszont a gyümölcspiaci árák közlője arra vigyázzon, hogy *Körös* városának a nevét, akár Nagy- vagy Kiskörös, akár Arany János lakó-, vagy Petőfi szülőhelye, egy hosszú ö meg egy rövid ö illetli meg, úgy amint ezek a velök rimelő szavak hangzanak: *börös*, *szörös*.

Bármilyen csekélységek is ezek, megérdemlik a rádió gondját, mert a helytelen kiejtés is csak úgy rongálja a magyar nyelv épségét, mint a rosszul képzett szó, vagy a hibás szórend, ha a nyelv sérelme nem tűnik is annyira szembe.

KARDOS ALBERT.

Baj van a padmal'val. Már egyszer szóvá tettem (Nyr. 67. évf. 72—3. lp.) egy két írónak azt a tévedését, hogy az ülőpadot fölcserélték a *padmaly*-lyal, mikor *padmalyra* ültették a budapesti kávé-

ház és a hortobágyi csárda vendégét. Ez a tévedés előfordul Szentimrei Jenőnek «Ferenc tekintetes úr» című munkájában, ebben a Kölcseyről szóló nagyon érdekes életrajzi regényben. A debreceni nagy tűzvész leírásában egyszerre csak így szólal meg: «Már a *padmalygerendák* sisteregtek fejük felett, nem lehetett tovább kitartani a házban.» (40. lp.). Nyilvánvaló, hogy az író fejében, legalább is to'la alatt összecserélődött a *padlás* és *padmaly*, holott a padmaly földalatti üreg, már akár a vízpartján, akár a sírgödörben, a padlás pedig a ház vagy más épület (istálló, magtár stb.) boltozata fölött van. Szentimreinek két dolog szolgálhat mentségére. Először az, hogy a *padlást* több nyelvjárás (Bihar, Heves, Szabolcs, Zemplén stb.) *pad*-nak nevezi és ha más írók a lakásbeli *padot* mondhatták *padmaly*-nak, annyi joggal ő a lakás fölötti *pad*-ot is nevezhette *padmaly*-nak. Szóval, ami tévedést mások *lent*, azt elkövezhette ő *fent*.

KARDOS ALBERT.

Péterfia, mint helynév.

Adalék a helynévadás történetéhez. Kertész Manónak rendkívül tanulságos értekezését (Nyr. 68. 33—39.) hadd bővísem én is egy elég érdekes adattal. Debrecennek egyik legrégebb és legnevezetesebb uccáját ma is *Péterfia*-uccának, sőt csak *Péterfiának* hívják. A város történetéből köztudomású, hogy ezzel a névvel nem csupán egy uccát, hanem egy városrészt jelöltek, amelynek valamikor külön közigazgatása (uccaháza, temetője stb.) volt és amely körülbelül a

kollégiumtól a Nagyerdőig terjedt a Csapó- és Hatvan uccai városrészek (tizedek) között.

Erről a városrésze-ről Géresi Kálmán már 50 évvel ezelőtt (lásd: A Csokonai-kör évkönyve 1890—1893. évekről, 263—75. lp.) kimutatta, hogy nevét Debrecen egyik XIV. századbeli földesurától, a hatalmas Dózsa nádorral rokon Péter fia Jakabtól kapta; idő folyamán és használat közben az elnevezésből elmaradt a Jakab személynév. Megjegyzem, hogy Debrecen környékén egymást érik a személynevekből származott helynevek, mint egyrészt *Ábrány, Józsa, Sámson*, másrészt *Szoboszló, Zelemér*; ez utóbbi elpusztult falu.

KARDOS ALBERT.

Romlandó cserép. A Nyelvőr legutóbbi füzeteiben olvastam Elek Oszkár magyarázatát: «mi az oka annak, hogy a romlandó cserép képe évszázadokon át él és engedelmesen simul írónk stíluskívánságaihoz?» Valóban, e kép «gyökérverése a magyar stílus történetében: az Ó-Testamentum hódítása». A romlandó cserép képét azonban nemcsak a *Zsoltárok Könyvének* néhány versében találjuk meg. A *Rákóczi-nóta* kesergésében leginkább *Jeremiás Siralmainak* ihletését éreztem: «Sionnak drága fiait, a kik becsesebbek valának mint a színarany, cserépedénynek tekintették, a fazekas munkájának.» (IV, 2.) Amikor *Baróti Szabó Dávid* azt írja, hogy «a' világ ditsőségének lába tserép», akkor nyilvánvalóan nem zsoltárvers, hanem *Dániel* álomfejtése hat rá: «Te látád, oh király, és imé egy nagy kép... Annak az állóképnek feje tiszta aranyból, melle és karjai ezüsthől, hasa és oldalai rézből, lábszárai vasból, lábai pedig részint vasból, részint cserépből valának...» (II, 31—33.)

Idéznünk még néhány verset a sok közül. A *Zsoltárok* könyve azt írja az Igaz — keresztény értelmezés szerint Krisztus — szenvedéseiről: «Erőm kiszáradt, mint cserép.» (XXII, 16.) Ésaiás megfenyíti «a pártos fiakat»: «És romlása olyan

lesz, mint a fazekasok edényének romlása, amely kimélés nélkül eltöretik és nem találni töredéki közt oly cserepet, a melyen tűzhelyről tüzet lehetne vinni, avagy vizet meríteni a tócsából.» (XXX, 14.) Hirdeti a bálványozók megalázását: «Jaj annak, a ki alkotójával perbe száll, holott cserép a föld többi cserepeivel!» (XLV, 9.) Jeremiás Jeruzsálem pusztulását cserépkorsó eltörésével példázza: «Így töröm össze e népet és e várost, a mint összetörhető e cserépedény, mely többé meg sem építhető.» (XIX, 11.)

(Károli Gáspár fordításait idéztük.)

VIDOR PAL.

Gözü. A MTsz ennek az állatnévnek 'nagyon álmos ember, álomszuszék' jelentését közli a Székelyföldről. Krizánál is megvan: Kejj fel, te *güzü*, ne bujj úgy abba a vankosba. Nem látod, hogy a nap a hasadra süttöt? (MNGy 12:11). Szemere Pál is használta a *gözü* szót 'álomszuszék' jelentésben (Nyr 37:140). Már CzF említi: «Székelyföldön am. fölötté álmos ember (mint a *gözü* télen által)». Come-nius meg ezt írja róla: A *gözünél* és hörcsöknél semmi sincs álmosabb: glire nihil somnolentius. Miskolczi pedig: A *gözü*, melly öreg egérnek is neveztetik, életének nagyobb részét, főképpen a téli időt aluvással tölti (NySz). Innen ered a közmondás: *Alszik, mint a gözü* (Erdélyi). Nyilván ennek származéka: *gözül* 'ebéd közben pihen' (Heves m. Nyr 43:332). A MTsz a *gözül* igének csak 'apródonként összehord, összeszerez (mint a *gözü*)' jelentését közli.

BEKE ÖDÖN.

Kocavadász, kocapipás. Ezekben a kifejezésekben a *koca* ügyetlent, járatlant, gyakorlatlant jelent. Van *kocapusvás, kocaturista, kocanyelvész* is. Aradon *kocadiák* 'az iskolába nem járó magántanuló' (Nyr 26:128, 27:317—8). Makón *kocabanda* 'vályogvető cigányokból összeszedett muzsikus banda', *kocatolvaj* az ügyetlen, gyakorlatlan tolvaj, *kocapipás* pedig, aki csak

akkor pipál, ha mástól kap dohányt (Hmvhelyt *kocapipás* ‚kezdő, gyenge p’. Nyr 45:138); *kocabárány* a Temesközben, amely nem az anyja tejét szopja, hanem úgy nevelődik föl, hogy másik juh tejét szopja. Kúnágotán az olyan gyermekre, aki nem az édesanyja tejét szopta, azt mondják: *kocán nevelődött*, s Szajánban a tejtestvér *kocatestvér*. (Kálmány Hagyományok 2:85, 176). Kiskúnfélegyházán azt is mondják: *koca csikó*, *koca gyerek* (Nyr 26:96), másutt még *koca malac*, *koca csibe*, *koca borjú* az anyátlan, árva állat, gyerek (MTsz). Vö. ezt a közmondást: *Koca gyermeknek koszos a feje* (Erd.). A biharmegyei Jánosfalván *koca jány* ‚piszkos jány’ (NyF 29:25). Kálmány szerint eredetileg a disznóra használták a kifejezést, mert ha valamelyik koca sokat fiadzott, hogy el ne húzza az anyját, elvettek malacaiból, s az alá a koca alá tették, amelyiknek kevés van; vagy ha két koca oly keveset fiadzott, hogy egy is felnevelhette, akkor a kevesebb számú malacot elvették az anyjuktól, s a másik koca alá vetették. Kiskúnhalason a vadkörtefát is *kocafá*-nak hívták, s ebből elvonás a *koca* ‚vadkörte’ (MTsz. *kocakörte* Nyr 30:350). Kálmány természetes magyarázata után erőltetettnek tűnik Mikó és Tolnai föltevése, akik szerint a *kocavadász* nevét onnan nyerte, hogy igazi vadász a vaddisznónak csak a kanjára lő, tehát ügyetlen vadász az, aki kocára lő (Nyr 23:507, 27:318). A *kocavadász*, *kocapuskás* (németül *Sonntagsjäger*) név tehát úgy keletkezhetett, hogy eredetileg a csak néhanapján, másnak a puskájával vadászót hívták így. A *kocapipás* is eleinte bizonyosan más pipáját használta.

BEKE ÜDÜN.

Méliusz «állag»-ja. A Protestáns Szemlének 1939. évi 261. lapján olvassuk a következő sorokat: «azt vaskos debreceniségének, a Kazinczy által is felhánytorgatott «debreczenismus»-nak nehéz «állag»-ába — ez Méliusz szava a substantiára — issza be’. (Tóth Béla: Vidék és irodalom.)

E sorok közül csak a közbeszúrt mondat érdekel bennünket, melyben a szerző Méliusszal *állag*-nak nevezteti a substantiát. Aki ismeri a magyar nyelvtörténetet, kételkedve áll meg e kijelentésnél, mert eddigi tudomásával sehogy sem egyeztetheti össze, hogy Méliusz, vagy bármely kortársa használta volna az «állag» szót akár substantia, akár más értelemben. Kételkedésünket nemlegesen és igenlegesen megerősítik a tudományos szótárak. Nemlegesen a Nyelvtörténeti Szótár, amelyben nem fordul elő az *állag* címszó; igenlegesen a Nyelvújítási és az Etimológiai Szótárak, amelyek szerint az *állag*, mint a nyelvújításnak nem nagyon életrevaló terméke 1854 körül bukkan fel az irodalomban részint a német «Substanz», részint a még németebb «Bestand» visszaadására. Ezek után a Méliusz *állaga* nem lehet más, mint sajtóhiba, vagy sokkal inkább hibás olvasat. A cikkíró ugyanis az *állat* szót olvashatta *állag*-nak, azt az *állat* szót, mely a kódexek nyelvében és a reformáció—ellenreformáció vita-irodalmában igazán *substantiát* jelent, amint ezt a Nyelvtörténeti Szótárnak e két forrásból vett példái mutatják:

1. *Az wr isten zemeelben három állatban egy.* 2. *Fiam egy természetü es egy allat en uelem.* 3. *Az ou és uj testamentomi sacramentumok között semmi külömbség nincsen a dolognak valóságára vagy állattyára nézve.*

Mindezt azért tettem szóvá, hogy Méliusznak, a vallásújítónak nagy érdeméhez ne toldjuk hozzá a nyelvújítónak kétes dicsőségét, de még inkább azért, hogy az *állat*—*állag* szópárral ne essék meg most hátul az, ami annak idején a *söveg*—*föveg* szópárral megtörtént elül.

KARDOS ALBERT.

Hejgetés. Dr. Kallós Zsigmond: *Dunántúli regös-nyomok és a pogány magyarok sirbatételének szerfartása egy északi csángó népdalban.* Kivonat a Néptanulmányi

Egyesületben f. év május hó 17-én tartott előadásból.*

A Wichmann gyűjtötte új csángó szótár szövegei között első helyen egy *Heigetés* című népdal van közölve. A költemény második része 21 szóban tartalmazza a magyar pogányság sírhatételi szertartásának legfontosabb motívumait. Ez a 8 sor így hangzik: Lelketeketembe tesszük — Gyiófából koporszó — Levelibül borító — Z'ágaibul legyező — Gyükeriből hangyázó — Pusztapajta fedetlen — Háramberib hat szemvel — Ahó. Akik a költeményben bemutatkoznak, erdélyi és moldvai samán-utódok a 11-dik századból. Ezek mindjárt a pogány emigránsoknak dunántúli atyafiságaikból történt szökése után, melyet éppen ők szerveztek meg, szokásba vették karácsony táján megjelenni atyafiságaik között Dunántúl.

«Seregével-sokával» kísérték őket székely és csángó regős-ifjak, akik itt a téli leány-ünnepen, ősi törvény szerint igényt emeltek az atyafiságukbeli hajadon lányokra, és más. elhagyott nemzetségeikkel közös jogaikat is gyakorolhatták. (Vö. Kallós Zs. Regősdalaink rejtélye. Vasi Szemle II., III., IV. és VI. köt.).

A rokon (ámbátor már keresztény) kötelékekben, ezek a samán-utódok (szarvas, csabafiak) alkalom után és titkon, temetéseket, sőt áthantolásokat is vállaltak, azért, hogy a halottaknak pogány módra való üdvözülését biztosítsák.

A földbetétel szertartásának legfőbb motívumai a lefolvt. ezernél sokkal több esztendő óta is, mely a magyarokat régi régi volgamelléki hazájuktól elválasztja, csaknem szóról-szóra azonosak azoknak a (cseremis, votják, csuvas stb.) népeknek hasonló szertartásával, akik ma is a Volga vidékén

* A tanulmány a Vasi (ezentúl Dunántúli) Szemle hasábjain jelenik meg folytatásokban, mint a szerző «Regősdalaink rejtélye» c. munkájának V. fejezete.

laknak és részben még megőrizték ősi pogányságukat.

A testet koporsó nélkül helyezték el a diófa deszkáival bélelt sírba, mely hivatva volt ezentúl a halott «szobájául» szolgálni. A diófa leveleiből készült az ágy és a *borító* is, melyen kívül a nyitva maradó sírt felülről semmi sem fődte. A halott kezébe a diófa ágaiból vett «legyezőt» adták, hogy avval a gonosz szellemeket távol tarthassa. A test fölé egy ember nagyságú gyökér került «hangyázó»-ul. Evvel a rokonságnak bőséget és áldást hozott a halott.

A nyitva maradt sír fölé «pusztapajtát» emeltek, «fedetlen»-t, mely a halott házául volt szánva. A pajtánál is magasabb póznán három, fából faragott madár örködött. Ezek hat szemvel, a sírral ellenkező irányokban lesték a figyelemre méltó történéseket és mihelyt, különösen a kedves rokonság köréből valami érdemes közölnivalót észleltek, azt legott belécevegték a nyitott sírba.

A tanulmány további fejezetei: 3. A népdal címe: Heigetés. 4. A költemény szerkezete. 5. A dalnak első, regölésszerű fele. 6. A samán, mint szárnyas angyal. 7. A szárnyas angyal leereszkedőben a menynekjől. 8. A szárnyas angyal találkozása Júlia szép leánnyal.

Cimpa, cimpó, cëmbő. A NySz szerint a *cimpa* jelentése ‚cartilago; Knorpel‘, az EtSz szerint ‚cartilago nasi, Nasenknorpel, elsősorban ember orraporcogója‘, s CzF szerint is ‚az orrnak porcogója, a fülek porcogója‘. Ez azonban tévedés. Sem a fülcimpa, sem az orrcimpa nem porcogó. Reinke—Tellyesniczky: Az emberboncolástanulókönyve (1919) pl. azt írja: A fülkagyló alsó végén zsírszövet alkotta telt bőrkarély, a *fülcimpa*, lobulus auriculæ, lóg le (597). Adelungnál *Nasenflügel*, die äusseren ausgebogenen unteren Wände der Nase, welche die Nasenlöcher umgeben‘; *Ohrläppchen*, ‚das häutige Lappchen, welches den unteren Teil des menschlichen

Ohres oder der Ohrmuschel ausmacht'. Csüry már helyesen értelmezi: *fil cimpája* 'a fül puha alsó izecskéje, melybe a fülbevalót húzzák'. Az *ór cimpája* 'Nasenflügel'. A Casanate-glosszában a juhok fülcimpájáról van szó: *tum debent nares (ovium) transfigere in illo loco, qui vulgo cimpa dicitur*. PP-nál: Ala: *Madár szárny, Embernek vállapotzkája, ... Ember orra két tzimpája*. Mártonnál *alae, az orr pilléi két felől; die beiden untersten Seiten der Nasenlöcher'* (1818). Márton adata nagyon becses, mert más adatot nem ismerek, amelyben az *orr pilléi* az orrcimpákat jelentenek. Ezt a jelentést megmagyarázza CzF *pille* szavának 3. jelentése: 'lelógó, lefityegő valami'. A német (tkp. alnémet) *Ohr-läppchen*, felsőnémet *Ohr-läpplein*, középalnémet *örlepel*, angol *ear-lap*, angolszász *ear-laepa* utótagja a német *Lappen*, ószász *lappo*, 'Zipfel, Lappen', ófelnm. *lappa*, középfelnm. *lappe* 'niederhängendes Stück Zeug', középalnm. *lappe* 'Stück Lappen, Wamme', németalföldi *lap* 'Lappen', angolszász *laepa* 'Zipfel, Lappen, Fetzen', angol *lap*, Schoss, Zipfel am Kleid', ószaki *leppr* 'Zeuglappen, Haarlocke', illetve ezek származéka. Az ófelnm. nyelvjárásokban a szó alnémet jövevényszó, mert a *pp*-nek ott *ff* felel meg, s ilyen hangtörvényszerű alak ki is mutatható a középfelnm. *leffel*, újfelnm. *die Löffel* szavakban, melyek jelentése a 'nyúl füle' (Walde—Pokorny, Kluge—Götze). A germán szók jelentése alapján most már biztosra vehetjük, hogy a hontmegyei *cëmbö* 'a leányok nyakán levő gyöngysorról lefüggő pántlikacsokor' (Nyr 5:426) azonos a *cimpá*val. A *cimpa* hétfalusi csángóknál azt jelenti: 'farpofa, nates': Aval letaszítja a nadrágot és a sógor rianyomja a patkót a *s...e cimpájára* (Brassó m. Tatrang MNGy 10:208). A *s...k cimpájára* lenyomattam ezt a számárpatkót (216). Ez kétségtelenné teszi azt a feltevésemet, hogy a *cimpa* össze-

függ a *comb* szóval, s eredetileg egyik sem volt testrészt jelentő szó, hanem egyszerűen csak vastag húsdarabot jelentett (Beke Nyr 64:83). Walde—Pokorny szerint a germán szócsaládhoz tartozik a norvég *lopp* 'béka' szó is. Ez alapon idevehetjük mi is a *cimpó*, *békacimpó* 'félíg kifejlett kis béka' székely tájszót (MTsz). Erre sajnos csak egy adatunk van, de a *cimpá*val való azonosságára vall a *cimpa cimpó* változata ebben a szintén székely kifejezésben: *az órod cimpója* 'kutyagumi az orrodra', valamint e változat kicsinyítője: *cimpók* 'az orr hegye' (Horger közlése az EtSzb). Mennyivel könnyebb dolga volna a szófejtés tudományának, ha a magyarság 10—15 vidékéről volna olyan helyi szótárunk, amilyenek most Finnországban készülnek, s amilyen a Csüry Szamosháti Szótára!

BEKE ÜDÖN.

Tehénhús. Elszigetelt és határnyelvjárások sok régi szót őriznek meg, azért ezek szókincsének gyűjtése nyelvtörténeti szempontból rendkívül fontos. Szily Kálmán mutatott rá arra, hogy a *marhahús* először SzDnál jelenik meg nyomtatásban (1792), régi háztartási füzetben azonban már 1764—5-ben (Nyr 31:254—5). Valóban a NySz és OklSz csak tehénhúst ismer, mert a tehén eredeti jelentése nem 'Kuh, vacca' volt, hanem 'Rind, bos' (vö. Melich MNy 23:547). Háromszék megyében a MTsz szerint a bika neve *tehénbika*, a bivalybikától való megkülönböztetés végett, a csikmegyei Gyergyóújfalun pedig *tehenhús* 'marhahús'. Most a szó előkerült a vasmegyei (most elcsatolt) Felsőőrben: *Ténhus ecetés tormájé, ... ténfüthus mártásje* 'tehenhús ecetes tormával, ... főtt tehenhús mártással' (Magyar Népv. I. 170).

BEKE ÜDÖN

A Magyar Nyelvőr előfizetőihez.

A nyomdai papiros felhasználásának korlátozásáról szóló rendelet következtében a Magyar Nyelvőr 68. kötetének befejező füzeté csak elkésve jelenhetett meg és a szokottnál kisebb terjedelemben. Ezért tisztelt előfizetőink elnézését kérjük. Reméljük, hogy a jövő évben elhárulnak a mostani nehézségek és pótolhatjuk majd az ezévi hiányt.

A MAGYAR NYELVŐR
szerkesztősége és kiadóhivatala.

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr évenként négyszer jelenik meg,

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő. Külföldi előfizetők számára 6 svájci frank, Németországban 5 márka.

Félévi előfizetést nem fogadunk el.

Telefón: 310—634.

Postatakarékpénztári számla:

Dr. Balassa József 2560

A MAGYAR NYELVŐR

szerkesztősége és kiadóhivatala
Budapest, V., Klotild ucca 10/A.

STEMMER ÖDÖN

Tudományos és művészeti antiquarium * Könyvkereskedés
Budapest, V, Gróf Tisza István ucca 14

Nagy raktárkészlet

nyelvészeti, néprajzi, régészeti és történelmi művekből.

Vásárolunk

tudományos műveket, értékesebb régi könyveket, régi térképeket, arcképeket és városi látképeket, magyar folyóiratok sorozatait és egyes számait.

Megvételre keressük: Károli, Biblia I. kiadását (1590.), valamint egyéb műveket, melyekről egy keresleti listát kívánatra készséggel rendelkezésre bocsátunk.

A szerkesztésért Balassa József, a kiadásért Vikár Béla felelős.